

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՑԱՆԿ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈՑ

Պատասխանի թղթոյն սահակայ, և խոստումն կատարել զհայցուածս նորա:
Թէ ընդէր, վասն զի Քաղդէացւոց և Ասորեստանեայց մատենից ցանկագոյն են մեր
իրք, ի յունականէն կամեցաւք մեք ցուցանել:

Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց:
Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ և այլոց նահապետացն միաբանեցան այլքն ի
պատմագրաց:

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ծ Ն Ն Դ Ա Ք Ա Ն ՈՒ Թ Ի Ւ Ն Հ Ա Յ Ո Ց Մ Ե Ծ Ա Ց

Ա

Պատասխանի թղթոյ Սահակայ, եւ խոստումն կատարել զհայցուածս նորա:

Սովսէս Խորենացի յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ
Բագրատունւոյ խնդալ:

Ջանսպառ խաղացնունս ի քեզ աստուածայնոցն շնորհացն և զանդուլ հոգւոյն ի
վերայ քոց իմացուածոցդ զշարժունս ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան
զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն, որ սիրելի իսկ իմոց ախորժակացս է,
առաւել ևս սովորութեանցս: Վասն որոյ ոչ միայն գովել արժան է զքեզ, այլ և ի վերայ քո
աղօթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի:

Ջի եթէ վասն բանին մեք, որպէս ասի, պատկեր Աստուածոյ, և դարձեալ՝
Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, և քո յայտոսիկ անհատ ցանկութիւն՝
ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քո վառ և բորբոք պահելով
զկայծակն՝ զարդարես զբանն, որով մնաս առ ի լինելն պատկեր. ի ձեռն որոյ և
զայտորիկ զսկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել, գեղեցկ և չափաւոր մոլութեամբ
յայտոսիկ մոլեալ և զակատեալ:

Առ որով տեսնեմ և զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեօք եղեն
հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեօք
գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, և ոչ
արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, և
զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք, – ապա ուրեմն յայտ է, թէ ամենեցուն քան զքեզ
նախագունիցն ճանաչիս վեհագոյն, և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, և
յայսպիսի պատկանաւոր դնիկ յարձանագրութիւնս բանից:

Յաղագս որոյ հեշտաբար ընկալեալ զքո խնդիրդ՝ աշխատասիրեցայց ածել ի
կատարումն, յանմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց են ազգք. զի ազգի
ես նախնականի, և քաջ և արգասաւոր՝ ոչ միայն ի բանս կի պիտանաւոր
խոհականութիւնս, այլ և ի մեծամեծ և ի բազում գործս արժանափառս. զորս
յիշատակեսցուր ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ի հօրէ ծննդաբանելու
ազգաբանիցեմք զբովանդակն, իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն
գուսան և զգհարդն յայտնելով համառօտ և հաւաստի, որպէս ի յունականս կայ ի
պատմութիւնս:

Բ

*Թէ ընդէր, վասն Քաղդէացւոց եւ Ասորեստանեայց մատենից ցանկագոյն են մեր
իրք, ի յունականէն կամեցաւք մեք ցուցանել:*

Եւ ընդ այս մի որ զարմասցի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրք, որպէս ամենեցուն է յայտնի, մանաւանդ Պարսից և Քաղդէացւոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք, մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս, և անտի զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս խոստացաք յանդիման կացուցանել: Քանզի ոչ թագաւորքն Յունաց միայն՝ որպէս զաշխարհակալութեանն, այսպէս և որ ինչ իմաստութեան ջանք՝ փոյթ յանձին կալան աւանդել Յունաց յետ զառտնին իւրեանց յարմարել իրս, – որպէս և Պտղոմէոս, որ և եղբայրասէր, պէտ արարեալ զամենայն ազգաց զմատենաս և զվէպս ի յոյն լեզու փոխարկեաց,–

(Բայց մի՛ ոք աստանօր զմեզ անուսումն համարեալ բամբասիցէ իբրև զանվարժս ոմանս և զտգէտս, որպէս թէ Եգիպտացւոց լեալ թագաւոր՝ մեր այժմ զնա յունաց գրեցաք: Քանզի նուաճեալ նորա և զՅոյնս ընդ իւրով ձեռամբ՝ անուանեցաւ Աղէքսանդրի և Յունաց թագաւոր, որպէս և ոչ մի ոք ի Պտղոմէանցն կամ յայլոցն տիրելոցն Եգիպտացւոց անուանեցաւ ոք երբէք. որ և վասն առաւել յունասէր բասր ունելոյ՝ ի յոյն լեզու զաշխատութիւն իւր ժողովեաց: Է և այլ բազում այսպիսի ինչ պատճառ վասն ասելոյն մեր զնա Յունաց թագաւոր. այլ վասն համառօտելոյ զճառս՝ բաւական լիցի ասացեալս վասն նորա:–)– այլ և բազում արք անուանիք և իմաստութեան պարապեալք ի յունաց աշխարհէն՝ հոգացան ոչ միայն զգիրս զիւանացն այլոց ազգաց թագաւորացն և զմեհենիցն յեղուլ ի յոյն բան, որպէս գտանեմք զայն, որ և զԲերոսոսն յայս յորդորեաց զայր քաղդէացի և զվարժ ամենայն իմաստութեամբ, – այլ և զմեծամեծս և զզարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից. և ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու, որպէս զԱ. առ Բ. և զԹ առ Փ. և զԿ. առ Ե. և զՇ առ Թ.: Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց, զորոց և մեք զանուանան հաւաստի գիտեմք՝ նուիրեցին ի փառս Հելլենացւոց աշխարհին: Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն, յաղագս ջանին և իմաստութեանն առ ի յայլոց լինելոյ գտակք, առաւել ևս որք ընկալան և պատուեցին զայսպիսի զիւրաս իմաստից: Վասն որոյ և զբոլոր իսկ զՅոյնս ոչ դանդաղիմ մոյր կամ դայեակ ասել իմաստից:

Եւ վասն առ ի յունաց գրուցաբանսն զակնարկութիւն մերոյ պիտոյիցս առնելոյ՝ բաւական է այսչափ:

Գ

Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց եւ իշխանաց:

Կամիմ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեացն ոչ առանց յիշատակի բամբասանաց թողուլ, այլ աստէն իսկ, ի սկզբան մերոյ գործառնութեանս, զվասն նոցա կշտամբութեան յարմարել զբանս: Ջի թէ արդարև արժանի գովութեան այնք ի թագաւորաց իցեն, որք գրով և պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս, և զգործս իմաստութեան և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին ի վէպս և ի պատմութիւնս՝ ըստ նոցանէ և պարապեալքն այսպիսում ճգնութեան դիւանագիրք մատենից՝ ներբողականաց ի մէնջ արժանի եղեն ասից. ի ձեռն որոց և մեք յընթերնուլն զառ ի նոցանէ շարածս բանից՝ ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասիմք, և քաղաքականս ուստնել կարգս, յորաժամ զայսպիսի ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս և զրուցատրութիւնս, որք են Քաղդէացւոց և Ատրեստանեայց, Եգիպտացւոց և Հելլենացւոց. առ այսօքիւք և փափագիցեմք ևս արդեօք իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի փոյթ յանձին կալան,– ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց և այլոց առաջնոցն առ ի իմաստն տխմարութիւն, և անկատարութիւն ոգւոյն բանականի: Ջի թէպէտ և եմք աժու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի, զոր և ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել: Արդ՝ այնօքիկ, որ և ոչ անձանց խորհեցան բարիառնել, և անուն

յիշատակի յաշխարհի թողուլ, զի՞ արդեօք և մեղադրութիւն մեր այնպիսիեացն ի ճահ պատահիցէ, զևս մեծագոյնս ի նոցանէ պահանջել և որ ինչ հնագոյն քան զնոսա:

Այլ ասիցէ ոք արդեօք. վասն ոչ լինելոյ զիր և դպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց զկնի ի վերայ գային: Այլ ոչ արդարև այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և զիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպիական ազատութեան պայազատութիւն: Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ և առ հինսն Հայաստանեայցս լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց: Վասն որոյ աւելորդ է մեզ և այլ յաղագս արանց անրանից, թուլամտաց վայրենեաց ճառել:

Բայց ընդ քո յոյժ գարնացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդաբերութիւն, որ ի սկզբանցն մերոց ազգաց մինչև ցայժմուսս միայն գտար զայսպիւրոյ մեծէ իրէ բուռն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել–երկար և շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշդիւ՝ զթագաւորացն և զնախարարականաց ազգաց և տոհմից, թէ ով յունմէ, և զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց, և ով ոք ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերազնեայ, և ոյք ոմանք եկք ընտանեցեալք և մերազնացեալք. և զգործս և զժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչև ցայժմ.–գեղեցիկ զայս քեզ համարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն:

Առ որ այսչափ միայն ասացից. միթէ մատեան մերձ կայցէ ինձ, որպէս առի ի Յովք, կամ դպրութիւն քոց հայրենեացն, որով նմանագոյնս արդեօք Երբայեցուցն պատմագրաց՝ ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեն անսխալ, կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ՝ անդր ի վեր հանիցեն ի սկիզբն: Բայց սակայն սկսայց թէպէտ և ջանիւ. միայն թէ շնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի աշխատութեանցս: Եւ սկսայց՝ յորոց և այլքն, որք յեկեղեցուջ և ոյք Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսն՝ ժամանակս ինչ արդեօք և զարս յայանիս, որում և աստուածայինքն ի ճահ զայցեն պատմութիւնք բանից. մինչև ի հարկէ երթեալ հասանիցենք ի հեթանոսականսն գրուցատրութիւնս. սակայն և ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծեմք, առնուլ:

Դ

Յաղագս զի ոչ սակս Աղանայ եւ այլոց նահապետացն միաբանեցան այլքն ի պատմագրաց:

Յաղագս Արմատոյն հանուր մարդկութեանս, կամ թէ հաճոյ ունեք թուիցի ասել ծայրին, պարտ էր մեզ սակաւ ինչ անցանել բանիւ, թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն խորհեալ՝ անմիաբանեցան այլքն ի պատմագրաց, զԲերոսեայ ասեմ, զԲազմավիպէն և զԱբիւղենայ. կամ զնոյն ինքն զՆաւակարուցէն և զայլոց նահապետացն, ոչ միայն վասն անունաց և ժամանակաց, այլ և վասն ոչ սկիզբն զառ ի մէնջ հաւտարմացեալս կարգելոյ ազգի մարդական:

Քանզի ասէ վասն նորա Աբիւղենոս հանգոյն այլոցն այսպէս. «Եւ զնա ամենախնամն Աստուած եցոյց հովիւ և առաջնորդ ժողովրդեանն»: Յետ որոյ ասէ. «Թագաւորեաց Աղովբոս շարս տասն», որ լինին ամք երեսուն և վեց հազար: Նոյնպէս և յաղագս Նոյի այլով անուամբ վարին և ժամանակօք անբաւիւք. թէպէտ և վասն ջրոյն սաստկութեան և վասն ապականութեան երկրի՝ զոյզ հոգևորացն բարբառին բանից. նոյնգունակ ը զթիւ նահապետացն տասն՝ Քսիսութեաւ հանդերձ թուեն: Որ ոչ միայն ըստ բոլորման առ ի յարեզականէ չորեքժամանակեան ըստ մեզ լինոյ տարւոյն՝ հեռանայ յամաց մերայնոցն,–մանաւանդ թէ և յաստուածայնոցն,– այլ և ոչ որպէս Եգիպտացիքն զլուսնականսն հաշուեն ծագմունս. նա և ոչ, զառ ի գիցն ոմանց

առաջեալս թէ տարիս ոք վարկցի՝ զուզեալ համեմատէ անհուն թուոց առարկութեանցս առ ի հաւասարել ճշարտութեանն, երբեմն նուազ և երբեմն սաստիկ զհաւաքումն գումարելով: Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարողութեան, թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ խորհեցան այսպէս զայսոսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլուն տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատուցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յաղագս այսորի՝ որպէս և հաւատացեալ ենք:

Ադամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն՝ ծնանի զԱէթ. Աէթ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ՝ ծնանի զԵնովս: Սորա երկունքս յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, արպէս ասէ Յովսեպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ է: Ենովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդէ՞ր արդեօք այս, և կամ վասն որո՞ց պատճառանաց նախ սա յուսացեալ կոչելոյ զԱստուած, և կամ ո՞րպէս կոչելն իմանի: Քանզի է Ադամ ճշմարտապէս աստուածաստեղծ, և սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և ի թագստեան եղեալ՝ զՈ՞ւր ես—ն յԱստուծոյ և ոչ յայլմէ ումեքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ի նորին բերանոյ լսէ: Իսկ յետոյ և Աբէլ մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ՝ պատարագ մատուցանէ, և ընկալեալ լինի: Արդ՝ սոցա այսպէս յընդունելութիւն և ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լեալ՝ ընդէ՞ր առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, և այս յուսով: Արդ՝ զայլսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ առ ձեռն պատրաստն է՝ ասասցուք:

Քանզի ի պատուիրանազնութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ ի դրախտէն և յԱստուծոյ, չարին աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ: Ջկնի և ընտանեգոյնն Աստուծոյ յորդուցն Ադամայ՝ ի հարազատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ: Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ, ի տարակուսանս և յանյուսութիւն ազգ մարդական հատեալ լինի, այլ և յինքնեան հաճոյ արդարև գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղութեամբ հանդերձ կոչէ զԱստուած: Իսկ կոչելոյ կրկնակի իմանի կամ անուանել որպէս զմոռացեալ, կամ յօգնականութիւն կարդալ: Արդ՝ անուանեալն որպէս զմոռացեալ՝ ոչ է չ դէպ. զի բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն նոցա զԱստուածո՞ւ ածէր զանուն և կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, և ոչ դարձեալ մահու և թաղման դեռ ևս յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ էր: Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս հարիւր և իննսուն՝ ծնանի զԿայիման. Կայիման կեցեալ ամս հարիւր և եօթանասուն՝ ծնանի զՄադադայէլ. Մադադայէլ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ՝ ծնանի զՅարեդ. Յարեդ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և երկու՝ ծնանի զԵնովք. Ենովք կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ՝ ծնանի զՄաթուսադայ: Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսադայ՝ ամս երկերիւր արժանի և հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս զիտէ որ հաճեցան, փոխեալ ասի ի միջոյ ամբարշտաց. զորոյ զպատճառն յետոյ հատուցուք: Մաթուսադայ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ՝ ծնանի զՂամեք. Ղամեք կեցեալ ամս հարիւրութսուն և ութ՝ ծնանի որդի, և անուանէ զնա Նոյ:

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Ն Ո Յ Ի

Եւ ընդէ՞ր արդեօք զսա միայն որդւոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց, թէ ծնան. զորմէ ընդդէմ իմն մարգարէանայ հայրն. «Սա, ասէ, հանգուցէ զմեզ ի գործոց և ի տրտմութենէ ձեռաց և յերկրէ՝ զոր անէծ տէր Աստուած»: Որ եղև ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ միանգամ ի վերայ երկրի: Ինձ թուի՝ հանգուցանելն դադարեցուցանել է. իսկ դադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն և զչարիս, սատակմամբ մարդկան զազրագործաց դարուն երկրորդի: Քանզի գեղեցկաբար ասաց, թէ «ի գործոց մերոց», որ է յանօրէնութեանց, «և ի տրտմութենէ

ծեռաց», որովք կատարենք զպղծութիւնս: Բայց և հանգչին արդարև ըստ այսմ մարգարէութեան ոչ ամենեքին, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ոգիք, յորժամ չարիք որպէս հեղեղաւ ջնջեալ մաքրին, իբր առ Նոյի մոլեալքն ի չարիս: Իսկ որդւոյ անուամբ մեծարեաց զնա Գիր՝ իբրև գլխաւոր և զնշանաւոր և զարժանաւոր ժառանգ հայրենեացն առաքինութեանց:

Ե

**Յաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեան երից որդւոցն Նոյի զԱբրահամ եւ
ցՆինոս եւ ցԱրամ. եւ թէ Նինոս ոչ է Բէլ եւ ոչ որդի Բելայ:**

Եւ այս յայտնի է ամենեցուն զի դժուարահաւաք և տաժանելի է որպէս գիւտ ժամանակացն ի սկզբանէ մինչև առ մեզ՝ առաւել ևս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց յերից որդւոցն նոյի, ցորքան կամք իցեն խուզել ումեք ըստ իւրաքանչիւր դարուց: մանաւանդ զի աստուածայնոյն Գրոյ զիրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք գայլոցն իբր զարհամարհելեացն և իւրոց անարժան կարգելոց բանից: Չորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենկին անսուտ: Իսկ դու, ով ուշիմ ընթերցասէրդ, հայեաց աստանօր ընդ հաւասարութիւն կարգի երից ազգացոյ մինչև ցԱբրահամ, ցՆինոս և ցարամ, և զարմացիր:

Սեմ կեցեալ ամս հարիւր, յետ երկուց ամաց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից, ծնանի զԱրփաքսաթ:

Ս Ե Ս

Սեմ ամս հարիւր՝ ծնանի զԱրփաքսաթ.

Արփաքսաթ ամս հարիւր երեսուն և հինգ՝ ծնանի զԿայինան.

Կայինան ամս հարիւր և քսան՝ ծնանի զՍաղայ.

Սաղայ ամս հարիւր և երեսուն՝ ծնանի զԵբեր.

Եբեր ամս հարիւր երեսուն և չորս՝ ծնանի զՓաղեկ.

Փաղեկ ամս հարիւր երեսուն և երիս՝ ծնանի զՌազաւ.

Ռազաւ ամս և երեսուն՝ ծնանի զՍերուք.

Սերուք ամս հարիւր և երեսուն՝ ծնանի զՆաքովր.

Նաքովր ամս եօթանասուն և ինն՝ ծնանի զԹարայ.

Թարայ ամս եօթանասուն՝ ծնանի զԱբրահամ:

Ք Ա Ս

Քամ ծնանի զՔուշ.

Քուշ ծնանի զՄեստրայիմ.

Մեստրայիմ ծնանի զՆեբրովթ.

Նեբրովթ ծնանի զԲաբ.

Բաբ ծնանի զԱներիս.

Աներիս ծնանի զԱրբէլ.

Արբէլ ծնանի զՔայազ.

Քայազ ծնանի զմիւս Արբէլ.

Արբէլ ծնանի զՆինոս.

Նինոս ծնանի զՆինուաս:

Յ Ա Բ Ե Թ

Յաբեթ ծնանի զԳամեր.

Գամեր ծնանի զԹիրաս.

Թիրաս ծնանի զԹորգոմ.

Թորգոմ ծնանի զհայկ.

Հայկ ծնանի զԱրամանեակ.

Արամանեակ ծնանի գԱրամայիս.

Արամայիս ծնանի գԱնասիայ.

Անասիայ ծնանի գԳեղամ.

Գեղամ ծնանի գՀարմայ.

Հարմայ ծնանի գԱրամ.

Արամ ծնանի գԱրայն գեղեցիկ:

արդ գԿայինան չորրորդ ի Նոյէ ամենայնք ի ժամանակարգացն գրեն, ը ի Սենայ երրորդ: Նոյնպէս և գԹիրաս՝ չորրորդ ի Նոյէ, իսկ ի Յաբեթայ երրորդ. թէպէտ և ըստ մերում թագաւորութեանս ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի: Իսկ գՄեստրայիմ չորրորդ ի նոյէ և երրորդ ի Քամայ՝ ոչ ի մերում թարգմանութեանս և ոչ ի ժամանակագրացն ուրեք կարգեալ գտանեմք: Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ և յընթերցասիրէ ունեմնէ Ասորոյ. և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն: Քանզի Մեստրայիմդ է Մեծրայիմ, որ իմանի Եգիպտոս. և բազումք ի ժամանակագրաց գՆեբրովթ, որ է Բէլ, եթովպացի գոլ ասելով՝ հաւանեցուցին զմեզ այսպէս հաւաստի լինել, յաղագս բնակութեան սահմանացն ընդ Եգիպտոս:

Յետ որոյ ասացուք և զայս. զի թէպէտ և ամք ժամանակաց ծննդոցն Քամայ մինչև գՆինոս ոչ ուրեք գտանին թուեալ, և կամ թէ առ մեզ ոչ հասեալ, այլ հաւատեալ և ոչ նորին ինքեան Նինոսի, իսկ մերոյ Յաբեթի ամեննին, ոչ,–սակայն ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է, երեցուցն ցեղիցն մետասան զոլով ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցմեր Արամ. զի Արայն երկոտասաներերդ՝ է յետ Նինոսի, մանուկ տիովք վախճանեալ: Եւ է ճշմարիտ, և մի ոք յերկուսացի. քանզի պատմէ մեզ զայստիկ ի յոլով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս, և ասէ այսպէս. « Նինոս Արբեղայ, Քայաղայ, Արբեղայ, Անեբայ, Բաբեայ, Բելայ»: Նոյնպէս և զմերն՝ ի Հայկայ մինչև ցԱրայն գեղեցիկ, զոր եսպան կաթոտն Շամիրամ՝ թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամայ, հարամայ, Գեղամայ, Անասեայ, Արամայիսայ, Արամանեակայ, Հայկայ, որ եղև հակառակ Բելայ, միանգամայն և կենախուզ: Եւ զայս մեզ Աբիւղենոս յիւրումն առաջնում առանձնականի իմն մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին:

Այսոցիկ վկայէ և Կեփաղիովն. քանզի ասէ ի միում զլիսոցն այսպէս.«Մանր զամնեյն ի սկզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն ի դիւանացն արքունի. այլ առաք հրաման ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննշանից և զվատաց արանց ի հնոցն ի գլիշատակն, և գրել միայն զքաջս և զիմաստունս և զաշխարակալս նախնիս, և մի յանպէտս զժամանակս մեր ծախել», և զայսն:

Այլ այս մեզ ամեննին օտար և արտաքոյ ճշմարտութեան, որք գՆինոս որդի Բելայ ասեն, կամ թէ նոյն ինքն Բէլ. զի ոչ ազգաբանութիւնն ը ոչ ամացն ժաղավումն այսոցիկ վկայէ: Բայց եթէ ըստ նշանաւոր և անուանի՝ լինոյ՝ ոք պատեհ համարեալ այսպէս կարգիցէ զհեռին մօտաւոր:

Եւ գտաք զայստիկ արդարև յունաց դպրութեամբ. զի թէպէտ և Յոյնք ինքեանք ի Քաղդէացուցն փոխեցին յիւրեանց լեզուն, և թէպէտ և Քաղդէացիք ինքնական յօժարութեամբ և կամ ի հրամանէ թագաւորաց հարկեալ զայս իրագործել, որպէս Առիոս ոմն և այլք բազումք՝ սակայն մեք Յունաց համարիմք, որպէս ի նոցանէ ուսեալք:

Զ

***Յաղագս թէ ինչ որ հաւասար, եւ է ինչ որ օտար ի մովսիսէ պատմեն այլքն
հնախօսք, եւ յաղագս Ուիմպիոդորայ փիլիսոփայի անգիր հին գրուցացն:***

Զհաւաստին որչափ կարացեալ ի բազմացն ընտրեալ բանից՝ կարգեցաք զծնունդ երից որդուցն Նոյի յԱբրահամ և ցՆինոս և ցԱրամ. որում ոչ զոք ընդդիմանալ կարծեմ ի միտս ունողացն. բայց եթէ զճշմարտութեանն ոք խորհելով քակել զոճ՝

յառասպելս զճշմարիտ բանս արորժելով փոփոխել փութասցէ: Եւ յայտսիկ իւրաքանչիւր միտք որպէս կամին՝ ուրախասցին:

Այլ եթէ շնորհակալ և մերոցս տքնութեանց և ջանից լինիցիս, ով ուսումնասէր դու և յայտսիկ զմեզ աշխատեցուցանող, անցից սակաւ բանիւք յիշատակաց յաղագս որոյ վերագոյնդ կարգեցաւք, թէ որպէս առաջինքն ի վիպասանացն յաղագս այսորիկ հաճեցան շարագրել. թէպէտ և ոչ ունին այժմ ասել, յամբարանոցս մատենից թագաւորացն այսպէս արդեօք գտեալ, եթէ ըստ արորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն փոփոխել զանուանս և զգրոյցս և զժամանակս, և կամ վասն այլ զինչ և իցէ պատճառանաց: Բայց որպէս ի սկզբանն երբեմն ճշմարտեն, երբեմն ստեն–որպէս նախաստեղծին, ոչ առաջին մարդ ասելով զնա, այլ թագաւոր, սոյնպէս անուն խժական նմա և աննշանակ կոչելով, և ամս տալով երեսուն և վեց հազար, իսկ թուով նահապետացն և ջրհեղեղին յիշատակաւ՝ զոյգ և հաւասար Մովսիսի,– նոյնպէս և յետ ջրհեղեղն երիս կարգելով արս անուանիս յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն, զկնի նաւարկութեանն Քսիսութեայ ի հայս՝ ճշմարտեն. իսկ անուանցն փոփոխմամբ և բազմօք այլովք ստեն:

Բայց ես այժմ ուրախացայց, հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելւոյն իմնէ և քան զշատս արդարախօսողէ, ի Բերոսեանն Սիբիլայ: «Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինել ձայն ազգի մարդկան և զկնի նաւարկութեանն Քսիսութեայ ի Հայս՝ Ջրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի»: Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ, Յաբեթ:

«Եւ ի բաժանել սոցա, ասէ, զամնեայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ՝ հարստացեալ տիրէ ի վերայ երկոցունցն ևս Ջրուանն»: Ջոր աստ ուրեմն Ջրադաշտ մոզ, արքայ Բակտրիացոց, որ էՄեդաց, սկիզբն և հայր աստուածոցն ասաց լինել. և բազում այլ ինչ զնմանէ առասպելեաց, զոր անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել:

«Արդ՝ ի բռնանալ, ասէ, Ջրուանայ՝ ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա զրգռելով, վասն զի թագաւորեցուցանել զորդիս իւր ի վերայ ամենեցուն խորհէր: Եւ յայսպիսում խռան յափշտակեաց, ասէ, Տիտանն զմասն ինչ ի ժառանգութենէ սահմանացն Ջրուանայ: Աստ ի մէջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ՝ հանդգեալ դադարեցուցանէ զաղմուկն, և յանձն առնուն թագաւորել Ջրուանայ. բայց դաշինս ուխտից և երդմանց ի միջի հաստատեն, սպանանել զամնեյան արու՝ որ ծնանիցի Ջրուանայ. զի մի ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորեսցէ: Ուստի և արս հզօրս ի Տիտանացն ի վերայ ծննդոց կանանց նորա կարգէին: Եւ սպանեալ զերկուս ոմանս վասն երդմանն և ուխտին հաստատուն՝ կալոյ՝ խարհին այնուհետև քոյր նոցա Աստղիկ հանդերձ կանամբք Ջրուանայ, հաւանեցուցանել զոմանս ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանուկս, և յարևմուտս կոյս յուղարկել ի լեառնն, որ անուանեալ կարդային Դիւցընկէց, իսկ այժմ կոչի Ոլիմպոս»:

Արդ՝ զայսոսիկ այլ ոք թէպէտ առասպելս, թէպէտ –շմարտութիւն հաշուեալ համարեսցի՝ բայց որպէս ես հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է: Քանզի և որ Կիպրացոց Կոստանդեայ Եպիսկոպոս Եպիփանոս ի հերձուածոցն Յանդիմանութեան, յորաժ ճշմարիտ և արդարադատ զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, և վասն ջնջելոյ որդւոցն Իսմայէլի զեօթն ազգսն ասէ այսպէս, եթէ արդարադատապէս Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսմայէլի. զի ի բաժին որդւոցն Սեմայ հասեալ էր երկիր կալուածոցս այսոցիկ, և բռնութեամբ Քամայ ի վերայ եկեալ յափշտակեաց զերկիրն: Իսկ Աստուծոյ իրաւունս պահեալ զերդման ուխտին՝ վրէջ հատուցանէ ազգին Քամայ, ի բաց դարձուցանելով զժառանգութիւնն՝ որդւոցն Սեմայ: Այլ զՏիտանսն և զՌափայիմսն յիշեն աստուածային Գիրք:

Բայց պարտէ մեզ զոմանց անգիր հին գրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն Յունաց, (և հասին մինչև ի մեզ այս գրոյցք ի Գորգի և ի Բանան անուն

կոչեցելոց, ևս երրորդ ոմն Դաւիթ), թէպէտ և յոյժ սակաւութեամբ՝ երկրորդել: Յորոց մի ոմն ի նոցանէ, վարժեալ փիլիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ «Ո՛վ ծերք, յորժամ էի ի մէջ յունաց զհմաստութիւն վարժելով՝ եղև ի միում աւուր, զի վասն աշխարհագրութեանց և բաժանմանց ազգաց ի մէջ արանց իմաստնոց և հմտագունից բան ճառիւր. ոմանք այլազգաբար և ոմանք այլաբանաբար զրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատակելագոյնն էր ի նոսա, Ոլիմպիոդորոս անուն, այսպէս ասաց. «Պատմեցից ձեզ, ասէ, և զրոյց անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հաեալ, զորս և բազումք ի գեղջկաց զրուցեն մինչև ցայժմ: Մատեան լեալ գՔսիսութեայ և զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երևի, յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի: Յետ նաւելոյն Քսիսութեայ ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի, գնայ ասէ, մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սեմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ դիտել զերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստս միով լերամբ, գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զլեառնն Սիմ, և դառնայ անդրէն յարևելս հարաւոյ, ուստի եկն: Իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք և հնգետասան դստերօք և նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն՝ բնակէ անդէն ի նոյն գետեզեր, յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարաւն, և զանուն տեղւոյն, ուր բնակեցան՝ կոչէ Յրոնս. զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ արդւոց նորա ի նմանէ:–Նորին դարձեալ և առ եզերք սահմանացն Բակտրիացւոց ասէին բնակել սակաւաւուրս, մնացեալ և մի ոմն յորդւոց նորա անդ: Քանզի կողմանք արևելից Ջրուան զսեմ կոչեն, և Ջարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ»:

Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամագնեայց ի նուագս փանդռան և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակաւ: Եւ այսոքիկ զբոյցք սուտ և կամ թէ արդարև լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ: Այլ վասն գիտելոյ քեզ զամենայն, որ ինչ ի լրոյ և որ ինչ ի գրոց՝ անցանեմ ընդ բնաւն ի գիրսս յայսոսիկ, զի իմասցիս զառ քեզ պարզմտութիւն իմոց խորհրդոցս:

Է

Յայտարարութիւն սակաւութեայ, թէ ըստ արտաքնոցն առացեալ Բէլո՛ ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ է Ներքովք:

ՋԲելայ, առ որով նախնին մեր Հայկ՝ բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն. բայց ասեմ զԿռնոնոդ անուն և զԲէլ՝ Ներքովք լեալ. որպէս Եգիպտացիք թուն հաւասար Մովսիսի՝ Հեփեստոս, Արեգակն, Կռնոնոս, որ է Քամ, Քուշ, Ներքովք, թողեալ զՄեստրային: ՋԻ առաջին ասեն իւրեանց մարդ լեալ զՀեփեստոս և գտակ հրոյ: (Եւ ընդէ՞ր սա գտակ հրոյ, և կամ Պրոմէթէոս գողացեալ առ ի յաստուածոցն զհուր և շնորհեալ մարդական,– որ է այլաբանութիւն,– ոչ բերէ ասել կարգ բանիս): Որում և հարստութեանցն Եգիպտացւոց կարգ, և ամացն ժողովումն ի Հովուացն հարստութենէ մինչև ցՀեփեստոս՝ վկայէ հաւասար Եբրայեցւոց լեալ, որ է ի Յովսեփայ ժամանակացն մինչև ցՍեմ, Քամ և զՅաբեթ:

Եւ այսոքիկ բաւական ասել այսչափ: ՋԻ եթէ զամենայն եղեալսն յաշտարակագործութենէն մինչև առ մեզ ի հասողութիւն քեզ ի մերումս ածել ջանասցուք պատմութեան, ե՞րբ ապա յըղծալին քո հասանիցենք զրուցաց պատմութիւնն. մանաւանդ զի առաջիկայս մեր երկար է գործ, և ժամանակ մահկանացուաց սուղ և անյայտ: Այլ սկսեալ ցուցից քեզ զմերն, թէ ուստի և որպէս:

Ը

Թէ ո՛վ կամ ուստի՛ զայսպիսի եգիտ զրուցաբանութիւնս:

ՋԱրշակ մեծ, արքայ Պաշտից և Պարթևաց, որ և ազգաւ իսկ Պարթև, ապստամբեալ* ասեն ի Մակեդոնացւոց և թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արևելից և Ասորեստանեայց, և սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ՝ հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ: Սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր

զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ համարեալ այսպէս իմն անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն մնալ: Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին, և սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարևմտեայ Ասորւոց և զՊաղոստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս և զԹետալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարևմտեանն յանգի ի ծով, և զԱտրպատականս, «և այլ որչափ միտք քո և քաջութիւն հասանիցեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, գէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի»:

սորա կարգեալ զհշտանութիւն իւր մեծապէս, և հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր՝ կամ եղև գիտել սորա, թէ ոյք արդեօք և որպիսի արք տիրեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչև ցնա. զքաջա՞ց արդեօք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի գտեղի: Եւ գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ ի վարժ քաղդէացի և յոյն գրով, զոր յղէ առ եղբայրն իւր Արշակ Մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զդիւանն արքունի: Եւ գրէ առ նա ձև բանից օրինակ զայս.–

Թ

Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ Մեծն Արշակ արքայ Պարսից:

«Արշակ թագաւոր երկրի և ծովու, որոյ անձն և պատկեր–որպէս և իսկ–մեր աստուածոց, իսկ բախտ և պատահումն ի վեր քան զամենայն թագաւորաց, և մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկնի ի վերայ երկրի. Վաղարշակ կրտսեր եղբայր քո և նիզակակից, որ քէն կարգեալ արքայ հայոց. Ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ:

«Քանզի պատուէր ընկալայ ի քէն՝ քաջութեան և ամենայն իմաստութեան հոգ տանել՝ ոչ երբէք անփոյթ արարեալ զքոյովն անցի զխրատու, այլ խնամ տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք և հասողութիւն բաւեցին: Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէ՝ զետեղեալ զթագաւորութիւնս՝ խորհուրդ ի մտի եղի գիտել, թէ ոյք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, և ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ոչ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, և ոչ մեհենից պաժտամունք. և զլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի:

«Վասն որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայեալ բանալ զդիւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ. զի գտեալ զընծալին եղբօր քոյ և որդւոյ՝ բերցէ փութաօտս. և զմեր հեշտութիւն, որ լեր երևելիդ բնակութեամբ ի մէջ դից»:

Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբայն Կատինալ՝ մեծաւ լրջութեամբ հրամայէ առջի առնեալ նմա զդիւանն արքունի որ իՆիւնուէ, միանգամայն և ուրախացեալ ընդ այսպիսի միտս ունեալ եղբօր իւրոյ, որում զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր: Եւ խուղեալ նորա զամենայն մատեանն՝ գտանէ մատեան մի հելլենացի գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի:

Ս Կ Ի Զ Բ Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ի Ն

«Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս»:

Որոյ սկիզբ լեալ ասէ զԶրուանն և զՏիտանն և զՅապետոսթէ, յորումն և զհւրաքանչիւր ոք ի ծննդոց երից նախաարարականաց այսոցիկ արանց, զարս անուանիս, կարգաւ շարադասեալ յիւրաքանչիւր տեղիս մինչև ցբազում ամս:

Յայսմ մատենէ՝ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայնհանեալ զպատմութիւն հաւատի՝ բերէ առ Վաղարշակ արքայ ի Մծբին յոյն և ասորի գրով: Զոր առեալ անձնագեղոյն և քաջաղեղանն արին Վաղարշակայ, կորովաբանոյն և հանճարեղի, առաջին իւրոյ զանձուն համարելով՝ դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, և զմասն ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել: Յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդենք այժմ քում հարցասիրութեանդ, ձգելով զմեր բնիկ

նախարարութիւնս մինչև գՔադդէացոց Սարդանապաղոս, և ևս մօտագոյն: Յորում է սկիզբն բանիցն այսպիսի.

«Ահեղք և երևելիք առաջինքն ի դից, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմութեան: Եւ ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն անհեղեղք, յաղթնդամք մարմնով և վիթխարիք. որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ՝ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և նոյն լինէին ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ ի դիցն ցասմանէ՝ ցրէ զամբարտակն, և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, աղմուկ շփոթի ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր Յապետութեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարար, կորովածիզ և հաստաղեղն»:

Եւ այս կարգ գրուցաբանութեան դադարումն առցէ. զի հանդէս է մեր՝ ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր և գրուն հին նախնիս: Արդ ի նոյն մատենէ սկսեալ ասացից. Յապետութէ, Մերող, Սիրաթ, Թակլադ. որ է Յաբէթ, գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արամանեակ, և զայսն ի կարգի, զորոց յառաջագոյն ասացաք:

Ժ

Յաղագս ապստամբութեանն Հայկայ:

Այս, ասէ, հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ: Սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, և ընդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնութեանն Բելայ, ի տարածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ հնազնադ լինել Հայկայ յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ զնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստեւօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք, թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոճնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջգոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կառածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ գրոյցս:

«Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով ընդ արևմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին հարք, այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն թորգոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուան Հայկաշէն»: Յիշի և աստանօր ի պատմութեանս՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնանստիւ միու լեռամբ, բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք, ինքնակամ հնազանդեալ դիւցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ գրոյցս անգիրս:

ԺԱ

Յաղագս պատերազմին եւ մահուանն Բելայ:

Եւ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ, թէ ի հաստատել Տիտանեանն բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան՝ առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, զալ նմա ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: «Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռոջցեալ մեղկետ զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»: Եւ ի բաց դարձուցեալ

Հայկայ գպատգամաւորսն բելայ՝ խստութեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն Բաբելոն:

Ապա զօրաժողով լինի ի վերայ նորա Տիտանեանն Բէլ ամբոխի հետևակ զօրաց, գայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ, մերձ ի տունն Կադեմեայ: Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկլ, քաջընթացիկս առաջի իւր առաքէ. «Գիտեա, ասէ, ով մեծոյ դիցազանց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ յարեժիւք քաջօք և երկնադիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ՝ փախեալ, և գամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ՝ աճապարեա խորհել զոր ինչ գործելոց ես»:

Իսկ Բէլն, յանդուզն և անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին, որպէս յորձան ինձ սաստիկ ընդ գառ ի վայր հեղեղեալ՝ փութայր հասանել ի սահմանս բնայութեանն Հայկայ, ի սիրտ և ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջազանգուրն և խայտակնն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, և զայլսն ևս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ ձկունս: Եւ կոչեցեալ զգօրս իւր՝ ասէ ցնոսա. «Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ՝ դիպել ջանասցուք տեղոյն, ուր անցեալ կայցէ ի մէջ խռան քաջացն Բէլ: Ջի կամ մեռցուք, և աղխ մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»:

Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս՝ հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձև՝ լերանց բարձրագունից: Եւ յաջմէ ջուրաց հոսանաց ի բարձրաւանդակում կուռ կալով ի տեղուջ, ի վեր զերեսս ամբարձեալ՝ երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ, ցան և ցիր յանդուզն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ և հանդարտ ամբոխի մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ոստոյ միոյ, իբրև ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոց ճանապարհի ընդ նա և ընդ ամբոխն: Եւ ինքն գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջիւք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտևորեալ զմէջսն, և յահեկէ գտուրն երկսայրի. և նիզակ անարի ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զՏիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս և ահեկինս՝ կարգէ զԱրամանեակն երկու եղբարքք ընդ աջմէ, և զԿադմոս և զայլս երկուս յորդոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձևով, հանդարտ յառաջ մատուցեալ:

Եւ հասեալ երկոցուցն կողմանց սկայիցն ի միմեանս՝ ահագին դղրդմունս ի վերայ երկրի առնէին շահատակելով, և ահս պակուցանողս տարագուք յարձակմանցն սկայազունքն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք՝ տապալ յերկիր կործանէին, և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Ջայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն Տիտանեան զարհուրեցաւ, և ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէր. քանզի խորհէր ի միջոցի ամբոխին ամրանալ, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեսցէ: Ջայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթևեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարսի սլաքն. և այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան կործանի յերկիր զարկուցեալ, և փչէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան՝ փախեան իւրաքանչիւի դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն ասորիկ այսչափ բաւական լիցի ասել:

Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ զբլուրն, ուր քաջամարտկօքն անկաւ Բէլ՝ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին

Գերեզմանակք: Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղուոջ, ի տեսիլ կանանց և որդուոց իւրոց: Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք:

Ժ Բ

Յաղագս որ ի Հայկայ ազգք եւ ծնունդք, եւ թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց:

Բազում ինչ զկնի այսորիկ պատմի ի մատենին. այլ մե՛ն՝ որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է շարեցուք:

Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին ի նոյն տեղի բնակութեան, և Կաղմեայ թոռին իւրում բազում ինչս յանկարծէ պատերազմին պարգևէ, և յիւրոց ընդոճնացն արս անուանիս: Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ դաշտին Հարք: Սա կեցեալ ամս՝ ծնանի զԱրամանեակ ի Բաբելոնի, որպէս վերագոյն ասացաք: Յետ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արամանեակայ որդւոյ իւրում:

Իսկ նորա թողուլ զերկուս յեղբարց իւրոց, զԽոռ և զՄանաւազ, ամենայն աղխին իւրեաց ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւազայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀայք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարևմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ, և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբ: Եւ ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և զԲզնունեաց, և Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին միմեանց պատերազմաւ: Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զՀէնս իւր. և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց, արք քաջք և անուանիք, որպէս և որք առ մեօք են այժմ երևելիք:

Իսկ Արամանեակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարևելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի, ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց, գետոյ կարկաջասահի յարևմտից ընդ մէջ անցանելով: Եւ զդաշտ արևելից գոգցես իմն իբրև որսայսեալ, ձիգ յարեգակն կոյս զերկայնութիւն պարգեալ. և առ ստորոտովք լեռանցն բազումք ականակիտ բխեալ աղբիւրք, որք գետոց հաւաքումն հեզաբար: Առ սահմանօք նոցա, ծնիւք լեռամբք և եզերօք դաշտին՝ պատանիք ոմանք իբր առ երիտասարդուհեօք ճեմիցին. այլ հարաւայինն արեգակնաճեմ լեառն, սպիտակափառ ունելով զագաթն, ուղղորդ յերկնէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս ասաց ոմն ի մերոցն, քաջագօտոյ առն շրջապատեալ –անապարհաւ, և առ փոքր ի շեշտումն անկեալ, ծեր ոմն արդարև լեառն ի մէջ երիտասարդացեալ լեռանցն: Յասմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամանեակայ՝ շինէ զմասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զտն լերինն ի նոյն կողմանէ, զլեառնն անուանէ յանկագոյն յիւր անուն Արագած, և զկալուածսն՝ ոտն Արագածոյ:

Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ ի յոլով տեղիս գտանէին բնակեալք ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան և ցիր սակաւք յառաջ քան զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ:

Այս Արամանեակ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամայիս. և յետոյ կեցեալ ամս շատ՝ մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետայն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ՝ Երասխ: Եւ զորդի իւր զՇարայ, գյուղվածին և զշատակեր, առաքէ ամենայն աղխիւ իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ և բերրի, յորում զնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ թուի արդարանալ առասպելին որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ՛ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն. մեր Շիրագայ ամբարքն չեն»: Այս Արամայիս կեցեալ ամս՝ ծնանի զորդի իւր զԱմասիա. ի վերայ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս մեռաւ:

Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի գԳեղամ, և յետ Գեղամայ գՓառոխ արի և գՅուլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զսոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ ի լեառնն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խոշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարևելս կոյս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարևմուտս կոյս առն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կայտառին Յուլակայ. յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն զտեղիս կոչեցին, ի Փառխայ՝ Փառախոտ, և ի Յուլակայ՝ Յուլակերտ: Բայց զլեառնն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մսիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր՝ եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ:

Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր հանդերձ որդւովք բնակել, և ինքն գնաց զմիւս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ գեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեառնն անուանէ Գեղ, և զշէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի և ծովն: Աստ ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ, զայր սէգ և անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկաղէղն: Սնա զմեծ մասն ընչից իւրոց տուեալ և ծառայս անձինս բազումս՝ սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արևելս մինչև գդաշտ մի, ուր գետն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խորխոմս ձիգս և նեղս, ահագին դնդնչմամբ իջանէ ի դաշտն: Աստ բնակեալ Սիսակ՝ լնու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ. և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յըստակագոյնս ևս Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ, որ առաջին ի Պարթևաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս՝ ռեարս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսականդ ազգ. և զայս առնէ Վաղարշակ՝ ի պատմութենէն ստուգեալ: Այլ այս թէ որպէս է, յիւրում տեղւոջ պատմեսցուք:

Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր, և առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն առ Արտաշիսի թռամբ Վաղարշակայ ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարագուց, դիպածութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ, և շէնս պարգևէ նմա առ եղերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան: Եւ ի սմանէ ասեն լինել զտունն Վարաժնունի: Այս Գեղամ, որպէս ասացաք, յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ. յետ որոյ կեցեալ և այլս ևս՝ և մեռաւ: Եւ հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր:

Այս Հայկ որդի թորգոմայ, որդւոյ թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յաբեթի, նախնի Հայաստանեայց. և այս ազգք նորա և ծնունդ և աշխարհ բնակութեան նոցա. և յայսմ հետէ սկսան, ասէ, բազմանալ և լնուլ զերկիրն:

Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամ:

Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտից նահատակութեան, և ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. յորոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպէս Յոյքն՝ Արամէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք: Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան, թէ զհարդ կամ առ որով ժամանակաւ, թէ կամիցիս՝ արտաքոյ այսորիկ գրոց կարգեսցուք, և կամ թողցուք. ապ թէ ոչ՝ ի սմին:

Ժ Գ

Յաղագս ընդ արեւելեայս պատերազմին եւ յաղթութեանն, եւ մահուան Նիւքարն Սաղեասայ:

Եւ վասն զի հաճոյ թուեցաւ մեզ զաշխատութիւնն, որ ի վերայ քոյ հրամանիդ, համարել հեշտութիւն, քան զառ ի յայլոցն որ ի կերակրոց և յըմպելեաց լինի խրախճանութիւնք՝ հաւանեցաք անցանել սակաւուք և ընդ կարգ բանից

պատերազմացն որ ի Հայկեանն Արամայ: Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր, լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս նորա տիրել արանց օտարաց:

Այս Արամ, սակաւութ ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինուսի Ասորեստանեայց և Նինուէի, նեղեալ յազգացն որ շուրջ զիրեալ՝ ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց, և որք ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք և հարուստք յոյժ և յաջողածեռնութիւն իսկ, և երեսաւորք ի սիրտ և ի պատրաստութիւն պատերազմի, իբր թէ բիրս հինգ: Պատահէ Մեդացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւքար ոմն ասացեալ Մադէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզերս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քուշանաբար հինիս սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց՝ ծառայեցոյց ամս երկուս: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգական՝ սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն, և զնոյն ինքն զՆիւքարն զկոչեցեալն Մադէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաւիր, և անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորումն վարսել հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկելոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչև ի լեռնն անուանեալ Ջարասա՝ ի ծառայութեան հարկի կալաւ մինչև ցթագաւորութիւնն Նինուսի ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի:

Իսկ Նինուս թագաւորեալ ի Նինուէ՝ յիշատակ զնախնւոյն իւրոյ զԲելայ ունէր ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ. և զայս խորհէր հատուցանել յամս ձիգս, նկատել որսալ զյաջողութիւն աւուրց, բառնալ ջնջել զամենայն ճետ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ: Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեանն զայսպիսիս համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն, և հրամայէ նմա զնոյն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել. և համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտեայ, և երկրորդ նորա կոչել: Այլ այս շատասցի ասել այսչափ. քանզի չթողացուցանէ զմեզ որ առաջիկայս է իր՝ յեզերումն յամել այսր պատմութեան:

Ժ Դ

Յաղագս ընդ Ասորեստանեայս կրօնոյն եւ յաղթութեանն, եւ Պայպայն Քաաղեայն, եւ Կեսարու, եւ առաջին եւ այլոց անուանեալ Հայոց:

Կարգեսցուք դոյզն յիշատակօք բանից և որ ինչ զկնի այսորիկ յարևմուտս սորա գործք քաջութեան պատմին ի նոյն մատենի, և որ ընդ Ասորեստանեայս կրին. զպարտճառս և զզօրութիւն իրացն միայն յայտնելով, և զերկարութիւն գործոյն համառօտ բանիս յանդիման կացուցանելով:

Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատուն որ ընդ արևելեայս՝ խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ, չորիւք բիրովք վառելովք հետևակօք և հինգ հազար հեծելագօրու, Բարշամ անուն յազգէ սկայիցն, որոյ սաստկագոյնս նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտ Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ՝ մեռանի: Եւ զայս Բարշամ վասն իւրոց արութեան բազում գործոց աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յոլովս: Իսկ զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս:

Այլ որ ինչ յարևմուտս կոյս ընդ Տիտանեանսն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի: Աստ յարևմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիրովք հետևակագօրու և երկու հազար հեծելովք՝ հասանէ ի կողմանս Կապադովկացւոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա: Եւ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց զեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս, և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէր: Վասն որոյ

յերկարեալ ժամանակս լինել յարևմուտս՝ պատահէ նմա Պայապիս Քաաղեայն Տիտանեան պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնտուն և զՈվկիանու: Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն: Եւ իւր թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւմէ և բիւր մի ի զօրացն ի վերայ աշխարհին՝ և ինքն դառնայ ի Հայս:

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական. վասն մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք զկղզիմայն զայն Պոնտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք:

Եւ զդաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, ձոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղախօսել. մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարի: Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սայիմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Չորրորդ: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարևմտեան մեր կողմն Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Չորրորդ Հայք: Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի ի յունական կողմանսն՝ մեզ ոչ է հաճոյ. այլոց որչափ կամք իցեան:

Արդ սա այսպէս հօր և անուանի եղեալ՝ յանուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք զազք զաշխարհս մեր անուանեն: Բազում և այլ զործք քաջութեան ի սմանէ գտանին կատարեալ, այլ մեզ բաւական լիցի ասացեալս:

Բայց թէ ընդէր այտքիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ ի մեհենիցն պատմութիւնս ոչ յիշատակեցան, մի ոք ընդ այս երկբայացեալ տարակուսեսցի: Մի՞ զի յառաջ զՆինոսի ժամանակ թագաւորութեանն է, յորում ոճոք այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր. երկրորդ՝ զի ոչ հարկ ինչ և ոչ պէտք կարևորք էին նոցա՝ զազգաց օտարաց և զաշխարհաց ի բացեայ և զհամբաւս հինս և զգրոյցս նախնականս յիրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել մանաւանդ զի և ոչ պարծանք ինչ նոցա և ոչ բարգաւաճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն և զործք արութեան: Բայց թպէտ և ոչ ի բուն մատեանսն, սակայն որպէս Մար Աբաս Կատինայ պատմէ՝ ի փոքուց ոմանց և յաննշանից արանց, ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց: Ասէ և այլ իմն պատճառս նոյն այր, թէ, որպէս ուսայ՝ հպարտ և անձնասէր գոլով Նինոս, և կամելով զինքն միայն աշխարհակալութեան և ամենայն քաջութեան և աւութեան ցուցանել սկիզբ՝ հրամայէ զբազում մատեանս և զգրոյցս առաջնոցն, տեղեաց տեղեաց և ուրուք ուրուք զործոց քաջութեան, այրել, իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք՝ դադարեցուցանել, և որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝ գրել: Այլ զայս աւելորդ եղև մեզ երկրերդել:

Բայց Արամ յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զԱրայն. յետ որոյ և այլս բազումս կեցեալ ամս՝ մեռաւ:

Ժ Ե

Յաղագս Արայի, եւ մահուան նորա պատերազմաւ ի Շամիրամայ:

Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախչանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ՝ որպէս և հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն և բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել. այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսի իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց, զալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան և թագաւորել ի վերջայ ամենայնի՝ որոց տիրէր և Նինոս, և կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա և դառնալ մեծաւ պատարագօք և խաղաղութեամբ ի տեղի իւր:

Եւ ի բազում անգամ երթեկութեան հրեշտակագնացութեանն լինել, և յոչ հաւանել Արային, ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ՝ ի վախճանի պատգամաւորութեանն առնու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և փութայ երթայ հասանել յերկիրն Հայոց ի վերայ Արայի: Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի ապանանել զնա և ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ զբռանք ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ. զի առ յոյժ ցանկականի մոլեգնութեանն, ի բանսն որ զնմանէ՝ որպէս ի տեսութիւն շամբաշութեմբ վառեալ էր: Գայ հասանէ տագնապաւ ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ: Եւ լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել ապրեցուցանել զԱրայն: Իսկ ի լինել մարտին՝ հարկանի զօրն Արայի մեռանի և արայ ի պատերազմին ի մանկացն Շամիրամայ: Դիակապուտս առաքէ տիկինն յետ յաղթութեանն ի տեղի ճակատուն, խնդրել ի մէջ դիականցն անկելոց զըղծալին իւր և զտարփածուն: Գտանն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, հրամայէ գնել զնա ի վերնատուն ապարանիցն:

Իսկ ի գրգռել միսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնիդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ. «Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվէրս նորա, և կենդանացի»: Միանգամայն և ակն ունէր դիւթութեամբ վիկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տռփական ցանկութենէն: Իսկ իբրև նեխեցաւ դի նորա՝ հրամայէ ընկենուլ ի վիհ մեծ և ծածկել. զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ՝ համբաւէ զնմանէ այսպէս. «Լիզեալ աստուածոցն զԱրայ և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւուլ յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք»: Կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ, ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրայ: Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեսեան՝ դադարեցուցանէ զխազմն:

Եւ որ ինչ յաղագս Արայի՝ կարճառօտիւ և այսչափ շատ լիցի յիշատակել: Սա կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԿարդոս:

Ժ Զ

Թէ որպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն եւ զամբարտակ զետոյն եւ զհւր տունն:

Իսկ զկնի այսպիսեաց իրաց յաջողութեանց դադարեալ Շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս ի դաշտին, որ անուանեալ ոչ կոչի յանուն Արայի այրարատ, ելանէ ի լեռնակողմանս երկրի հարաւակողմանն, քանզի ժամանակ ամառային էր, զբօսնուլ կամելով ի հովիտս և ի դաշտ ծաղկաւտս: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրի և զօդոցն մաքրութիւն և զաղբերացն յստակագոյն բղխմունս և զկարկաջահոսութիւն գետոց բարեգբացից՝ «Պարտ է մեզ, ասէ, յայսպիսում բարեխառնութեան օդոց և մաքրութեան ջուրոց և երկրի, քաղաք և արքունիս շինել բնակութեան, որպէս զի զչորրորդ մասն ի բոլորմանէ տարւոյն, որ է ամառնային եղենակ, ըստ ամենայն բարեվայելչութեան անցուցանիցեմք ի Հայս, և զայլս ևս երիս որոշմունս օդոցն զովութեան տածիցեմք ի Նինուէ»:

Եւ անցեալ ընդ բազումս ի տեղեաց՝ զայ հասանէ յարևելից կողմանէ յեզր ծովակին աղւոյ. և տեսեալ առ եզերք ծովուն երկայնածև բլուր մի, որոյ նիստ երկայնութեանն ի մուտս կոյս արեգականդ, սակաւ ինչ առիկողեալ ի հիւսիսոյ, իսկ միջօրեայ կողմանէ դէպ ուղիղ առ երկին հայելով՝ քարանձաւ կանգուն անշեղ. և ի սմանէ զհարաւով բացագոյն հովիտ իմն դաշտածև և երկայնածիզ յարևելից կողմանէ լերինն իջանելով յեզր ծովուն, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորածև, որոյ ընդ մէջն հոսանք ջուրոց բարեհամաց ի լեռնէն իջանելով, ի ծործորոց և ի հովտաց քամեալք, և ի հիմանց փեղկից լերանց միաւորեալք ի ծաւալումն գետոց պերճանային. և շէնք ոչ սակաւք ի

հովտաձև և որակին, յաջմէ և յահեկէ ջուրցն յօրինեալք. և յարևելից կողմանէ հաճեցեալ բլրոյն՝ լեառն մի փոքրագոյն:

Աստ իմն ականակառոյց լեալ այրասիրտն այն և կաթտն Շամիրամ, հրաման տայ չորից բիւրոց և եկուց հազարաց արանց անարուեստից գործաւորաց յասորեստանեայց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեկին կատարեալք իցեն յարուեստագիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին. և գործն հաւասար հրամանին առնոյր զկատարումն: Եւ վաղվաղակի ածեալ լինէին բազմութիւն խառնազանչից գործաւորացն և բազմարուեստից հանձարեղաց իմաստնոցն: Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ զինօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալ, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանկի:

Եւ ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն այժմ, որպէս լսենք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան, իբր ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք: Եւ եթէ զփորձ առնուլ դէպ ունեք լինիցիէ և ոչ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել ոք զօրեսցէ, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ: Եւ ի հեղուսուածս արուեստին որ զքարամբքն՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարտակն՝ հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին:

Եւ անդ հրամայէ զամբոխն ի բազումն դասս որոշել, և ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց զընտիրս ի ճարտարացն վարդապետս կարգել. և այսպէս ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ՝ յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալին ամրագունիւք պարսպօք հանդերձ դրամբք պղնձակերտիւք: Շինէ և ընտիր ընտիրս և բազումս ի մէջ քաղաքին ասպարանս ի պէս պէս քարանց և ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս, և ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս. և գեղեցկագունիւք և ընդարձակ փողոցիւք զկողմանս քաղաքին որոշելով: Շինէ և զչքնաղս ոմանս և զգարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից միջոցաց քաղաքին լուալիս: Եւ զմասն ինչ գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ անցուցանէ ի սպաս ամենայն պիտոյից և յարբուցմունս բուրաստանաց և ծաղկոցաց. և զայլն զեզերք ծովակին յաջմէ և յահեկէ՝ քաղաքին և բովանդակ շրջակային յարբուցումն: Եւ զամենայն արևելեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմանս քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք, և սաղարթիւք ծառոց վարսաւորաց, զանազանեալք ի պտուղս և ի տերևս. և բազումս բազմաբերս և զիներերս ի նմա տնկեաց ովիտս: Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հռչակաւոր զպարսպեալն յօրինէ, և անթիւ բազմութիւն մարդկան ի ներքս բնակեցուցանէ:

Իսկ զծայր քաղաքին և որ ինչ ի նմա հրաշակերտութիւնք՝ բազմաց ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ, և ոչ պատմել է կարողութիւն: Ջորոյ պարսպեալ զգագաթնն՝ դժուարամուտս ոմանս և դժոխելանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս, և ծածուկս իմն ահագինս: Որոյ որպիսութիւն դրութեանն յօրինուածոյ ոչ ի լսելի մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յուներէ, և ոչ մեք ի պատմութիւնս հիւսել հաւանիմք. այլ ասեն միայն, թէ ամենայն թագաւորականաց գործոց, որպէս լուաք, առաջին և վեհագոյն համարեալ:

Իսկ զընդդէմ արեգական անձաւին, ուր և ոչ զիժ մի երկաթով այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս զանձուց և վիհս երկարս, ոչ զիտէ ոք, թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց: Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրև գրչաւ զմոմ հարթեալ՝ բազում զիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս,

այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արծանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր:

Արդ՝ որ ինչ յաղագս Շամիրամայ գործոց որ ի Հայս՝ ասացեալ է:

Ժ Է

Յաղագս Շամիրամայ, թէ է՞ր աղագաւ կոտորեաց գորդիս իւր. եւ թէ ո՞րպէս փախստական լինի ի Ջրադաշտ մոգէ ի Հայս, եւ մեռանի ի Նինուասայ որդւոյ իւրմէ:

Սա հանապազ յամառնայինսն ի խաղալն իւրում ի կողմանս հիւսիսոյ ի քաղաքն ամարաստանի գոր շինեաց ի Հայս՝ կողմնապետ և վերակացու Ասորեստանի և Նինուէի թողու զՋրադաշտ մոգ և նահապետ Մարաց: Եւ զայս այսպէս բազում ժամանակս կարգեալ Շամիրամայ՝ ամեննին հաւատայ նմա յարդարել զիւր իշխանութիւնն:

Եւ բազում անգամ յանդիմանեալ յորդւոց իւրոց վասն սաստիկ և վաւաշ պոռնկական բարուց իւրոց՝ կոտորէ զամենեսեան, և ապրի կրտսերագոյնն միայն, որ Նինուաս: Բարեկամաց և հոմանեաց իւրոց պարգևելով զամենայն իշխանութիւն և զգանձս՝ ոչ ինչ վասն որդւոց իւրոց փոյթ յանձին ունէր: Քանզի և այրն նորա Նինոս ոչ, որպէս ասի, մեռեալ թաղեցաւ ի նմանէ ի Նինուէ յարքունիսն, այլ իմացեալ զախտասէր բարս նորա և զչարասէր, թողեալ զթագաւորութիւնն՝ փախստական անկանէր ի Կրետէ: Իսկ ի հասակ և ի միտս հասեալ որդւոց նորա՝ յիշեցուցանեն նմա զայս ամենայն, կարծելով ցածուցանել զնա ի դիւական պակշոտութենէն, և աւանդել զիշխանութիւնն և զգանձս՝ որդւոց իւրոց: Ընդ որ առաւել զայրագնեալ՝ սատակէ զամենեսեան. և մնայ միայն, որպէս վերագոյնն ասացաք, Նինուաս:

Իսկ ի լինել սխալանաց ինչ զրադաշտի առ տիկինն, և հակառակութեան ի ներքս անկանել, և պատերազմ ի վերայ նորա յարուցանէ Շամիրամ. քանզի բռնանալ ի վերայ ամենայնի խորհէր մարն: Եւ ի սաստկանալ պատերազմին՝ փախստական լինի Շամիրամ յերեսաց Ջրադաշտ ի Հայս: Աստ ժամանակ զրէժխնդրութեան պատեհ գտեալ Նինուասայ՝ սպանանէ զմայրն և ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի: Ահա ասացաք և յաղագս մահուանն Շամիրամայ, թէ ուստի և որպէս:

Ժ Ը

Յաղագս թէ հաւատի նախ լեալ պատերազմն Շամիրամայ ի հնդիկս, եւ զկնի մահ նորա որ ի Հայս:

Ունիմ ի մտի զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել, զի ասէ ի բազմաց այլոց նախ յաղագս ծննդեանն Շամիրամայ, և ապա զպատերազմն Շամիրամայ ընդ Ջրադաշտի և զյաղթելն Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն հնդկաց: Այլ հաւատի մեզ թուեց որ ի Մար Արայն Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ. քանզի սճով իմն ասէ զպատճառս պատերազմին յայտնէ: Իսկ առ այսոքիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին արդարացուցանեն՝ աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ, և զհետևակ փախուստն, զպասքումնն և ի զիղծս ջրոյն և զարբումնն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորաց՝ և զյուռութոն ի ծով, և բան ի նմանէ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Այլ թէ ախորժես առասպել՝ Շամիրամ քար առաջին քան զՆիոբէ: Արդ այս շատ է. բայց մեք որ ինչ զկնի այսորիկ:

Ժ Թ

Որ ինչ մահուանն Շամիրամայ:

Յարմարեայ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրսս յայսոսիկ զազգիս մերոյ աւագագոյն արս և զխաննիս, և որ ինչ վասն նոցա զրոյցք և իրականութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամաց մտածական և ոչ ինչ անպատշաճ ի սմա յօրինելով բան, այլ որ ինչ ի գրոց իսկ. ըստ նմանեացն՝ ապա և որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց և յայսոսիկ քաջախոհաց, յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբար ի պատմութեանս յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումնն՝ Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան

գովելիս կամ բասրելիս. մեք այնոցիկ օտար և ի բաց կացեալ: Բայց զուգութիւն բարբառոց և հաւատարութիւն թոյլ կարգի պատանեացն՝ զճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակնարկէ: Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւաստի և կամ գոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն՝ սկսայց քեզ և որ ինչ զկնի այսոցիկ ի Հիւսման պատմութենէ Պիտոյից:

Արչո՛ յետ մահուան Շամիրամայ ի Ջամեսեայ որդւոյ իւրմէ, որ է Նինուաս, որ եղև յետ սպանանելոյն զԱրայն այսպէս հաւաստեալ գիտասցուք զկարգ բանից: Թագաւորէ Նինուաս, սպանեալ զմայրն հեշըասէր և խաղաղական կեցեալ. և առ սովաւ Արահամու աւուրք բաւեալք:

(Ի)

Համեմատութիւն ծննդաբանութեան ազգիս մերոյ ընդ Երբայեցւոցն եւ ընդ Քաղդէացւոց մինչեւ ցՍարդանապաղոս, որ կոչէր Թօնոս Կանկողերոս:

Ե Բ Ը Ա Յ Ե Տ Ի Ռ Ց

Իսահակ.

Յակոբ.

Ղևի.

Կահաթ

Ամրամ.

Մովսէս.

Յետու:

Ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան արանց. զի ամենեքեան յԱրահամէ: Ի սատակել սորա զՔանանացիս՝ անցի ի սմանէ փախստականք յԱգռաս, նաւելով ի Թարսիս. և այս յայտնի է դրոշմամբն, որ յարձանսն Ափրիկեցւոց աշխարհին գրեալ կան մինչև ցայսօր արդարապէս այսպէս. «իՅետուայ գողոյ փախուսեալ՝ մեք նախարարք Քանանացւոց եկաք բնակել աստ»: յորոց մի և Քանանիդառ պատուանագոյն մեր ի Հայս: Եւ ստուգեալ հաւաստի գտաք զսերունդս ազգին Գնթունեաց ի սմանէ առանց հակառակութեան լեալ. զայս և բարք արանց ազգին յայտնեն՝ Քանանաից գալ:

Գոթոնիէլ.

Աւովդ.

Բարակ.

Գեդէոբ.

Աբրիմելէք.

Թովդայ.

Յայիր.

Եփթայի.

Եսեբովն.

Եղովն.

Ղաբդոն.

Սամփսոն.

Հեղի.

Սամուէլ.

Սաւուղ.

Ղաւիթ, և որ ի կարգին:

Ք Ա Ղ Դ Է Ա Ց Ի Ռ Ց

Արիոս.
Առալիոս, /որ/ Ամիւռոս.
Քսերքսէս, /որ և/ Բաղէոս.
Առնամիթռէոս.
Բելոքոս.
Բալէոս.
Աղտադոս.
Մամիթոս.
Մառքաղէոս.
Սփերոս.
Մամիդոս.
Սպարեթոս.
Ասկատաղէս.
Ամինտէս.
Բելոքոս.
Բաղոտոռէս.
Ղամպառիտէս.
Սուսառիս.
Ղամբառիս.
Պաննիաս.
Սոսառմոս.
Միթռէոս.
Տևտամոս.
Տևտէոս.
Թինևս.
Ղեոկիւղոս.
Եւպաղմոս.
Ղաւոսթենիս.
Պեռիտիաղէս.
Ոփռատիոս.
Փռատինիս.
Ակռագանիս.
Սարդապաղոս:
Հ Ա Յ Ո Ց
Արայեան Արայ:

Սա մերոյ Արայի որդի, Արայ ի Շամիրամայ կոչեցեալ, և զգործ վերակացութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ: Իսկ նորա՝

Անուշաւան.
Պարէտ.
Արբակ.
Ջաւան.
Փառնակ.
Սուր:

Առ սովու Յեսու որդի Նաւեայ:

Հաւանակ.
Վաշտակ.
Հայկակ:

Չսման էլ ասեն լինել առ Բելոքոսի և ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս և մեռանել ի նմին:

Ամպակ.
Առնակ.
Շաւարշ.
Նորայր.
Վստամկար.
Գոռակ.
Հրանտ.
Ընծաւք.
Գգակ.
Հօրոյ.
Ջարմայր:

Սա օգնական Պռիմու ի Տևտամայ առաքեալ ընդ եթովպացի գօրուն՝ մեռանի ի քաջացն Հելլենացոց:

Պերճ.
Արբուն.
Բազուկ.
Հոյ.
Կայպակ.
Սկայորդի:

Ի (ԻԱ)

Վասն արայետունն Արայի, եւ սորա որդի Անուշաւան Սօսանուէր:

Այլ Անդրէն իսկի կենդանութեան իւրում Շամիրամ զծնեալն ի Նուարդայ ի սիրելի կնոջէն Արայի, որ էր երկոտասան ամաց մնացեալ ի մահուանն Արայի, վասն առաջին իւրոց խանդաղատանացն որ առ Արայն գեղեցիկ՝ կոչէ զանուն նորա Արայ, և կարգէ զնա ի վերակացութիւն աշխարհիս, մտերմութեամբ հաւատացեալ ի նա. զորմէ և մեռանել ասեն ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին:

Բայց յարէ զկարգ բանից զկնի այսորիկ օրինակ գայս: Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և ի բան՝ զԱնուշաւանն Սօսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամանեկայ որ յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթօցն սօսաւիւն, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օգոյն, և թէ ուստի շարժումն՝ սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազնաց, և այս ցբազում ժամանակս:

Այս Անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարհութիւն կրեալ ի Ջամեստայ՝ տուայտի ի գրանն արքունի, իսկ օգնեալ ի բարեկամաց՝ շահի զմասն ինչ աշխարհիս, հարկահանութեամբ խնամել, զկնի ապա և զբոլորս: Այլ կարի շատ լինի, եթէ զամենայն որ ինչ արժանն իցէ՝ ասիցենք ի ճառիս զնախակարգելոց արանց զբանս և զգործս:

ԻԱ (ԻԲ)

Որ ի Սկայորդւոյն Պարոյր՝ առաջին ի Հայս թագաւորէ, օգնական լինի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ:

Թողլով զոչ կարևորագոյնսն ի բանից՝ ասասցուք որ ինչ հարկաւորն է: Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն և որք ի Շամիրամայ և կամ թէ ի Նինոսէ՝ զմերս ասեն Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդարապալլայ:

Եւ այժմ ահա զուարչացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասելով ի ռեղիս, յորում մերոյ իսկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն

որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից. զորոց մեզմէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաւք ի չորս հազնեգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունին:

Քանզի Վարբակէս գաւառաւ մեղացի, ի փոքունց կողմանց ի ծագաց գաւառին ամրագունի, խորամանկոյն ի կենցաղավարութեան և ի մարտս երեսաւոր, ծանուցեալ զանմարդի բարս և զհեշտասէր թուլամորթութիւն յուլութեան Թոնոյն Կոնկողեռայ՝ խտացուցանէ բարուցն և ձեռացն առատութեամբ ի քաջաց և ի պիտանեաց արանց բարեկամս, որովք և աշխարհակալութիւնն Ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վարիւր յայտնապէս մեշաւ հաստատութեամբ: Յինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք և ձև նմա խոստանալով: Եւ բազում զմբոխ արի արանց, և որք ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողածեռնագոյն՝ զումարէ. և այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի: Բայց վերակացու զայլս թողլով ասորեստանի՝ փոխէ զթագաւորութիւնն ի Մարս:

Այլ այս եթէ առ այլ այլազգաբար պատմի՝ մի ինչ սքանչանար: Ձի որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառսն ամբաստանեցաւք զառաջնոցն մերոցն նախնեացն անիմաստասէր բարուց և ախորժակաց՝ այս հանդիպի և աստանօր: Քանզի և որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք, գրեցան յիւրեանց յիշողութեանցն վերակացուց. իսկ մերոցն, ոչ այս պիսի ինչ խորհեցելոցն, մնացին նշանակեալ ի վերջինսն: Ապա եթէ ասիցես, ուստի՞ մեզ և զնախնեացն մերոց գիտել զանունս գյսպէս, իսկ զբազմաց և զգործս՝ ասեմ. ի հնոց դիւանաց քաղդէացուց, Ասորեստանեայց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէ արքունի, իբրև գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացուցելոց և մեծաց կողմնակալաց:

ԻԱ (ԻԳ)

Կարգ թագաւորաց մերոց եւ համար նոցունց որդի ի հօրէ առնլով:

Արդ՝ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւարնդ թէ թագաւորաց, մինչև ցտէրութիւնն Պարթևաց: Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք և հաւաստի հարազատք: Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ զալ Փրկչին և զիս գնել, և առ նորօք յաշխար զմուտն իմ լինել, և նոցա տէրութեամբն խրախճանալ, և յարդեացս ապրել վտանգիցս: Այլ վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէջն պատահումն այն, թէ արդեօք և վիճակ: Բայց արդ ես առ օտարաց թագաւորութեամբն կացեալ՝ ընդ նոցայն զմերս ազգի ածից զկարգ թագաւորացն, զի մերոյ աշխարհիս բնիկք պսկաւորք արք այնոքիկ, զորոց զանուանսն ի ներքոյ դրոշմեսցուք:

Եւ զի արդարև զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն՝ վկայէ և Երենիտ մարգարէ ի բանս իւր, հրաւ իրելով ընդդէմ բաբելոնի ի պատերազմ. «Հրաման տուր, ասէ, Այրարատեան թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ:

Այլք մեք զկարգն կանովնելով, առընթեր և զՄարաց թագաւորսն:

Մ Ա Ր Ա Յ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Վարբակէս
Մօղակիս
Սօսարմոս
Առտիկաս
Դէովկիս
Փռաւորտիս
Կւաքսարէս
Աժդահակ:

ԻՍԿ ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ Ի ՎԱՐՔԱԿԱՅ ՄԱՐԷ ՊՍԱԿԵԱԼ

Պարոյր, որդի Սկայորդույ

Հրաչեայ

Սա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ: Առ սովաւ ասեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ Բաբելացոց, որ գերեց զՀրեայս: Եւ սորա ասեն զմի ի գլխաւորաց Եբրայեցոցն գերելոց խնդրեալ Նաբուգոդոնոսորայ՝ Շամբաթ անուն, ածեալ բնակեցոյց յերկրիս մերում մեծաւ պատուով. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զազգն Բագրատունեաց, և հաւաստի է: Բայց թէ որպիսի ջան եղև թագաւորացն մերոց՝ զնոսա ի պաշտօն կռոցն խոնարհեցուցանել, և կամ թէ քանիք և ոյք ոմանք ի նոցանէ որք աստուածպաշտութեամբ վճարեցին զկեանս յետոյ պատմեսցուք ոճով: Քանզի ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, ի Հայկայ գթագագիր ազգո Բագրատութեաց լինել:՝ Վասն որոյ ասեն. մի այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր. զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցունն գոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ. զի ի բայ բանից և անոճ յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակազէ: Բայց ծանիր, զի Սմբատոյ անուն, զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն՝ ճշմարտութեամբ Շամբաթ է, ըստ նախնին իւրեանց խօսիցն, որ է եբրայեցի:

Փառնաւագ

Պաճոյճ

Կոռնակ

Փառոս

Միւս Հայկակ

Երուանդ սակաւակեաց

Տիգրան:

Քանզի և զվերջին Երուանդ և զՏիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեն արդեօք. ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեաց ոք զանուանս զայսոսիկ:

ԻԱ (ԻԴ)

Յաղագս որդւոց Սենեքերիմայ, եւ թէ Արծրունիք եւ Գնունիք եւ բղեաշխն անուանեալ Աղծնեաց՝ ի նոցանէ են սերեալք եւ ի նոյն ճարհի՝ եթէ Անգեղ տունն ի Պառքամայ:

Այլ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ի բանսն որ յաղագս մեծին Տիգրանայ, որ իններորդ ի բնաց մերոց պսակաւորաց էր, հուժկու, անուանին յաղթող ընդ այլ աշխարհակալս՝ ճառեսցուք որ ինչ կարելորագոյնն է ոճոյ բանիս: Եւ ի մոռացունն եկն արդեօք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութուն, աւելի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր Սենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի. որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եգեկիայի: Հրէից առաջնորդաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելեքայ և Սանասարայ՝ եղին փախստկան առ մեզ:

յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդիներ քաջ նախնին, այս ինքն է զՍանասարն. և ի սմանէ աճունն և բազմասերութիւն լեալ՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն՝ զլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վասակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ՝ զբղեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ: Իսկ Արդամոգանն յերևելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս: Արդ՝ յիշելոյն մեր զՍենեքերիմ այս էր պատճառն:

Բայց զԱնգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիր ի Պասքամայ ումեմնէ ի Հայկայ թռռնէ լինել:

ԻԱ (ԻԵ)

Յաղագս Տիգրանայ, թէ որպիսի ամենայնմի:

Բայց անցցուք այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և Կիրոսի աջակցեալ, զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, զկնեացս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր:

Զի ո՞րք ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կայցէ, սորա յիշատակօքն ոչ արձացի, և յորդորեսցի այսպիսի այր լինել: Արանց կացեալ զլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ՝ զծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարան պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք ազեղագոյնքն իբրև հասարակ դիւցազնացեալք: Հետևականարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլ միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ:

Զայս և որ այլ այսպիսի բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղեբեկ ծայրիս հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէան, առոգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի խրախ-անութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք փանդամբն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստ և պերճարան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան՝ պիտանի: Եւ զի՞նչ ինձ ի գիրսս յայտոսիկ արդեօք իցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք յերկարել: Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի՝ զամենայն ուրուք զկենցաղ՝ մտացն լծակաւ կշռէր: Ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, և ոչ զնուաստսն արհամարհէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զխնամոցն իւրոց ի վերայ տարծանել զգեստս:

Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աժդահակայ, որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ընծիւք խնդրելով զնա Աժդահակայ: Քանզի ասէր. կամ ի ձեռն այսպիսւոյ մերձաւորութեան սէր հաստատուն առ Տիգրան ունել, կամ դիրաւ այսպէս դաւաճանել զնա ի սպանումն: Զի էր նմա խէթ կամաց իւրոց, մարգարէութիւն իմն յոչ կամաց լեալ նմա առաջիկայ դիպուածն իւր:

ԻԱ (ԻԶ)

Վասն երկիւղի կասկածանացն Աժդահակայ ի միաբանութենէ սիրոյն Կիրոսի եւ Տիգրանայ:

Բայց էր նիւթ այսպիսւոյ խոհականութեան դաշնաւորութիւն մտերմութեանն՝ որ ի Կիրոսէ առ Տիգրան. յորմէ բազում անգամ և ախտ քնոյ ի բաց փախուցեալ լինէր յԱժդահակայ յիշատակաւս այսուիկ. և խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր հարցումն վասն այսպիսւոյ պատճառի. «Ո՞րպիսի հնարիւք լուծանել կարացուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն բազմաբիրաւորի»: Եւ յայսպիսում շփոթման խորհրդոց հասանէ նմա առաջիկայիցն յայտնութիւն ի ձեռն անրջականաց իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ, ասէ՝ որ պատմէն:

ԻԱ (ԻԷ)

Թէ որպիսէս ի խիթի լինելով Աժդահակայ՝ զառաջիկայ իւր դիպուածն տեսանէ սքանչելի երագով:

Եր, ասէ, յաւուրսն յայնոսիկ ոչ սակաւ ինչ վտանգ՝ որ ի Մարացն Աժդահակայ, ի միաբանութենէն Կիւրոսի ի Տիգրանայ: Վասն որոյ և ի սաստկութենէ՝ ծփանաց խորհրդոց լինէր նմա ի տեսլեան երազոցն երևութանալ ի քուն գիշերոյ, զոր ոչ երբէք յարթութեան ետես աչօք, և ոչ ի լուր ականջաց լուաւ: Ուստի և ընդոստ ի քնոյն լինելով՝ ոչ յամէ ըստ սովորութեն կարգին ի ժամ խորհրդականութեանն. այլ այն ինչ գիշերոյն ժամս ունելով ոչ սակաւս՝ ձայնէ գխորհրդակիցսն. և տրտում երեսօք յերկիր հայելով ի խորոց սրտին մռնչէ յոգւոցհանութեամբ: Եւ ի զվասն էրն ի խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխանիսն, և ուրեմն հեծութեամբ սկիզբն արարեալ յայտնէ զամենայն, որ ի ծածուկս սրտին խորհուրդ և կասկած, ընդ նմին և գիրս ահագին տեսլեանն:

«Եր ինձ, ասէ, ով սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անծանօթում, մերձ ի լեառն մի երկար յերկրէ բարձրութեամբ, որոյ զագթնն սաստկութեամբ սառնամանեաց թռչէր պատել. և ասէին գոգցես յերկրին Հայկազանց զայս լինել: Եւ ի նայել իմ յերկարագոյն ի լեառնն՝ կին ոմն ծիրանազգեստ, երկնագոյն ունելով գիւրեաւ տես, նստեալ երևեցաւ ի ծայրի այնպիսւոյ բարձրութեան, աչեզ, բարձրահասակ և կարմրայտ, երկանց ըմբռնեալ ցաւովք: Եւ ի յերկարագոյնս նայել իմ յայնպիսի երևումն և ի հիացման լինել՝ ծնաւ յանկարծ կինն երիս կատարեալս ի դիւցազան հասակաւ և բնութեամբ: Առաջինն զերանսն ածեալ ի վերայ առիծով՝ սլանայր յարևմուտս, և երկրորդն ի վերայ ընծով՝ ի հիւսիսի հայելով. իսկ երրորդն զվիշապ անարի սանձեալ՝ ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տէրութեանս:

«Եւ ի մէջ խառնից այսպիսեաց երազոց, թուէր ինձ կալ ի վերայ տանեաց իմոց արքունեացս, և զնոյն ինքն վերին երեսս յարկացս տեսանել գեղեցկօք և բազմագունիւք զարդարեալ շատուանօք, և զսպակողսն մեր զդիսն հրաշատեսիկ տեսեամբ ի վերայ կացեալս. և զիս ձեօք հանդերձ պատուել զնոսա զոհիւք և խնդրովք: Եւ յանկարծ ի վեր նայեցեալ, զայն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ էր այր, արծուոյ իմն արդարև սլացեալ թևովք տեսի յարձակեալ, որ մօտ հասեալ՝ խարհէր կոծանել զդիսն: Իսկ ես Աժդահակ խտրոց ընդ մէջ անկեալ՝ յիս զայսպիսի ընկալայ զյարձակումն, մարտ ընդ սքանչելւոյն առնելով դիւցազինն: Եւ նախ ի տէղ նիզակաց զմարմինս երկաքանչիւրոցս յօշելով, վտակս արեան ի վայր հոսեցուցաք, և զարեգակնատես երեսս ապարանիցս արեան հոսեալ ցուցաք ծով: Այսպէս և զկնի այլովք զինուք ժամս ոչ սակաւս:

«Բայց զի՞նչ օգուտ ինձ և խօսիցս երկարութիւն զի վախճան գործոյն՝ իմն էր կործանումն. ուստի և ի քրտան սաստկութեան յայսպիսւոյ եղեալ տագնապէ՝ փախեաւ յինէն քունն, և այսուհետև ոչ թուիմ կենդանի: Զի ոչ այլ ինչ նշանակէ երևութիցս շարժումն, եթէ ոչ որ ի հայկազնեանն Տիգրանայ հասանելոց է մեզ բռնութեան յարձակումն: Բայց ո՞վ արդէօք, յետ աստուածոցն օգնականութեան, բանիւ և գործով մեզ օգուտ խորհելով, ոչ զինքն կարծիքք թագաւորակից մեր լինել»:

Եւ բազում ինչ ի խորհրդակցացն լուեալ օգտութեան մտածութիւն՝ շնորհակալութեամբ պատուէ զնոսա:

ԻԱ (ԻՐ)

Յաղագս որ ի խորհրդակցացն բան, զկնի ապա եւ որ ինչ իւր մտածութիւն, եւ նոյննետայն գործն:

«Բազում ինչ հանճարով և իմաստութեամբ ի ձէնջ լուեալ, ասէ, ով սիրելիք, ասացից և որ ինչ իմ յետ աստուածոցն օգնականութեան յայսոսիկ օգտակարագոյն բան և մտածութիւն: Քանզի ոչ ինչ առ թմամեացն զգուժութիւն վեհագոյն բերէ օգնականութիւն, և ծանօթութիւն նոցայց առաջի արկելոց գործոց՝ քան թէ որ ի ձեռն սիրով դաւելոյն զկորուստ խորհեսցի: Եւ զայս դարձեալ ոչ ի ձեռն զանձուց, և ոչ ի ձեռն բանից պատրողաց այժմ մեզ հնարաւորութիւն է կատարել, եթէ ոչ որպէս կամք են ինձ այժմ գործել: Եւ այն է նիւթ կատարման խորհրդոյս և հնարք որոգայթիցս, գեղեցիկն ի

կանայս և խոհեմն, քոյր նորա Տիգրանուհի: Ջի այսպիսիքս իսկ արտուաքուստ և եկամուտ հարազատութիւնք համարձակ զդաւելն ի ձեռն երթևելութեան անյայտաբար ընդարձակ մարթեցուցանիցեն վարժել. կամ յանկարծօրէն իւրոց մտերմաց, ընչիւք և խոստմամբ պատուոց, տալ հրաման խողխողել սրով և կամ հնարիւք դեղոց, և կամ զմտերիմս նորա և զկուսակալս գանձիւք ի նմանէ բաց մերկանալ, և այսպէս իբրև զանզօր տղայ ի բուռն առցուք»:

Եւ ազող համարեալ բարեկամացն զայսպիսի խորհուրդ՝ նիւթեն և զգործն: Ի ձեռն միոյ ուրումն ի խորհրդակցացն տուեալ բազմութիւն գանձուց՝ ի ձեռն թղթոյ, օրինակաւս այսուիկ, յուղարկէ:

ԻԱ (ԻԹ)

Թուղթ Աժդահակայ. յետ եւ յօժարութիւն Տիգրանայ, յուղարկումն Տիգրանուհեայ ի Մարս:

«Գիտէ սիրել եղբայրութիւնդ քո, ոչ ինչ օգտակարագոյն ի կեանսաշխարհիս ի դիցն մեզ պարզեալ քան զսիրելեաց բազմութիւն, և այս՝ իմաստնոց արդէօք և հզօրագունից. զի այսպէս և արտաքուստ ոչ ի վերայ համարձակին խռովութիւնք, և եկեալքն վաղվաղակի հերքին. իսկ ի ներքս ոչ զմուտն յումեքէգտեալ այսպիսւոյ չարութեան՝ հալածեալ լինին: Արդ՝ զայսպիսի շահ օգնութեան, որ ի բարեկամութենէ լինի, տեսանելով՝ խորհեցայ ևս հաստատուն և խորագոյն զսէրն որ ի միջի մերում է, հաստատել. զի երկոքեան յամենայն կողմանց ամրացեալքն՝ ողջ և անշարժ գտէրութիւն մեր կալցուք: Եւ այս լինի ի տալն քում զօրիորդդ հայոց մեծաց, զքոյր քո Տիգրանուհի, ինձ կնութեն. թէ արդէօք և բարի համարեսցիս դմա, զի թագուհեաց թագուհի լիցի: Ողջ լեր, թագակից մեր և սիրելի եղբայր»

Եւ առանց յերկարելոյ զբանս ասցից: Գայ առաքեալն և կատաէ յաղագս օրիորդին գեղեցկի. զի յանձն առեալ Տիգրանայ՝ տայ զքոյր իւր Տիգրանուհի Աժդահակայ կնութեան: Եւ չև ևս զհտելով զառ ի նմանէ դաւաճանութիւնն՝ յուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն թագաւորաց, Ջոր առեալ ժդահակայ, ոչ միայն վասն նենգին որ ի սրտի իւրում այլ և վասն գեղեցկութեանն, առաջին իւրոց կանանցն կարգէ և զչարութիւնն ի ներքոյ ոստայն հինու:

ԻԹ (Լ)

Եթէ որպէս յայտնեցաւ նենգութիւնն եւ զրգռեցաւ մարտն. յորումն եւ մահն Աժդահակայ:

Ջկնի այսորիկ ասէ, թէ ի հաստատել աժդահակայ զՏիգրանուհի ի տիկնութիւն, ոչ ինչ առանց նորա ի թագաւորութեան իւրում գործէր. այլ բերանով նորա կարգէր զամենայն, և հրամանի նորաամենեցուն հնազանդ լինել հրամայէր: Եւ յօրինեալ զայս այսպէս՝ սկսանի նմա մեղմով պատրանս մատուցանել. «Ոչ գիտես, ասէ, եթէ եղբայր քո Տիգրան խանդացաւ զտիկնութիւնդ քո ի վերայ Արեց, ի կնոջէ իւրմէ ի Ջարուհեայ զրգռեալ: Եւ զի՞նչ լինիցի այն, եթէ ոչ նախ ինձ մեռանել, և ապա լինել զՋարուհի ի վերայ Արեաց և զաստուածուհեաց ունել զտեղի: Բայց արդ՝ ընտրելի է քեզ զմի յայսցանէ. կամ լինել եղբայրասէր, և կործանումն խայտառակելի յանդիման Արեաց յանձն առնուլ, կամ զանձին իմանալով զբարի՝ խորհուրդ օգտակար ի մէջ բերել և յաղագս առաջիկայիցն հոգալ»:

Բայց էր ի մէջ այսպիսւոյ խորամանկութեան թագուցեալ և զմեռանեալն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կամաց խորհիցի մարագմեռանելն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կամաց խորհիցի մարտպարսացւոյն: Այլ իմացեալ խորագիտոյ գեղեցկին զայսպիսի դաւաճանութիւն՝ պատասխանի առնէ սիրոյ բանս Աժդահակայ, և արագագոյն ի ձեռն մտերմաց պատմէ եղբօրն զնենգութիւնն:

Եւ ձեռնարկէ այնուհետև ի գործն ի ձեռն պատգամաւորութեան, զալ նոցա ի տեսութիւն միաբանութեան ի տեղի միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանցն.

իբր բան ինչ և գործ հարկաւոր հասեալ, որ ի ձեռն գրոյ և հրեշտակութեան կատարել ոչ է կարողութիւն, եթէ ոչ և դէմք երկոցունց հանդէպ լինիցին: Այլ գիտելով Տիգրանայ զառաքելոյ իրին կատարումն՝ ոչ ինչ յորոց խորհէրն Աժդահակ՝ ծածկէ, այլ ի ձեռն գրոյ յայտնէ որ ինչ ի նորայն խորութեն սրտի: Եւ յայտնեալ այսպիսոյ ճարութեան՝ ոչ ինչ էր այնուհետև բան և խորամանկութիւն, որ զայսպիսի առադաստէր զչարութիւն, այլ յայտնի այնուհետև գրգռէր խազմն:

Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ի սահմանացն Կապադովկացոց, և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից, և զամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց և Փոքրունց: Եւ խաղայ ամենայն զօրութեամբ իւրով զկողմամբք Մեդացոց: Վտանգ այնուհետև հարկ առնէ Աժդահակայ՝ պատահել պատերազմաւ հայկազինն ոչ փոքր ինչ ամբոխի: Եւ երկայնէր հակառակութիւնն մինչև յամիսս հինգ. քանզի հիւանդանայր գործն արագ և առողջ, յորաժ գմտաւ զծէր Տիգրան յաղագս քեռն իւրոյ սիրելոյ: Զի այսպէս իմն զելս իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհեայ: Պատահէ և այս, ժամ մարտին մերձենայ:

Բայց զովեմ զքաջ նահատակն իմ զնիզակաւորն և զամենկին բոլոր անդամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն հասակի աւարտեալ. քանզի առոյգ, ամենայնի, ըստ իրեարս պատշաճեալ, և ուժով ոչ զոք ունելով իւր զոյգ: Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս քանզի ի լինի մարտին նիզակաւ օրինակ իմն որպէս զջուր հերծեալ գերկաթի ամուր հանդերձն՝ շամփրէ՛ զԱժդահակ յընդարձակ տէգ նիզակին, և յամփոփել միսանգամ զձեռնն՝ արտաքս զկէս մասն թոքոցն հանդերձ զինուն ի զուրս բերէ: Բայց մարտն էր սքանչելի. զի քաջք դիպեալ քաջաց՝ ոչ վաղվաղակի թիկունս ի միմեանց դարձուցանէին. վասն որոյ յերկարեալ քարշէր գործ պատերազմին մինչև ի ժամն ձիգս: Իսկ վախճան գործոյն առնէր մահն Աժդահակայ. և այսպիսի դիպուածս ի բարերախտութիւն յաւելեալ՝ փառս յաճախէր Տիգրանայ:

L (LU)

Յաղագս յուղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակերտ. եւ վասն Անուշայ, առաջին կնոջն Աժդահակայ, եւ բնութեն գերւոյն:

Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբոխի ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր թագաւորական զարմս:

Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աժդահակայ, և զբազունս ի սերմանէն Աժդահակայ աղջկունս, հանդերձ պատանեկօք և բազմութեմբ գերեացն, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարևելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Ղաժգոյքն, և որ այլք առ եգերբ գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. և զերիս աւանսն, զԽրամ և զԶուղայ և զտորշակունիս իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու: Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովք իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածին մեծի լերինն: (Չորմէ լեալ ասեն յահագին իմն շարժմանէ. զոր պատմեն՝ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պողոմեայ ասպարիսօք զբնակութիւնս մարդական չափեցին, այլ և մասն ինչ գծով և զանբնակս յայրեցածէն մինչև զՔիմիւռն): Իսկ պաշտօնեայս տայ Անուշայ ի նոյն Մարաց, որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան:

Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորշելով, որպէս լսէմ, մարդիկ կողմանն գինկէտ գաւառին Գողթան. յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգարմիցն Աժդահակայ, վիշապագունս զնոսա կոչելով. զի Աժդահակո՞ ի մեր լեզուս է վիշապ: Այլ և ճաշ ասեն

գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց: Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ, ասեն քաջի որդւոյն Արտաշիսի, տեղեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝ նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ. որ է ի դաշտին՝ որ անուանել կոչի Շարուայ: Այլ և տենչայ, ասեն, Սաթինիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարատ և գտից խաւարօծի ի բարծիցն Արգաւանայ:

Եւ արդ՝ ո՞չ արդեօք առաւել աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ որպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱզատն ի վեր ի Մասիս:

ԼԱ (ԼԲ)

Թէ ոյք ոմանք սորա զարմք, եւ ոյք ի սմանէ որոշեալ ցեղք:

Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգրանն և որ ինչ ի նմանէ գործք՝ սիրելի, որպէս ինձ պատմողիս ի մէջ իմոց բանից որ ինչ յաղագս Երուանդեանս Տիգրանայ բանք՝ եղիցի և քեզ ընթերցողիդ, որպէս այրն և գործք, այսպէս և զնմանէ բանք: Վասն որոյ սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, . քանզի ըստ քաջացն՝ ազգք քաջք. իսկ միջոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել: Բայց ըստ դիւցազնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է ասելս մեր: Ոչ Արամազդ ոք, այլ կամեցողսն. յորոց մի է Կունդ ոմն Արամազդ: Այսպէս և բազումք անուանեալք Տիգրան, մի է և միայնակ սա ի հայկազանցս, որ զԱժդահակ սպան, և գտուն նորա ի գերութիւն վարեաց և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով՝ զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց:

Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս. «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի. երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ. ընդ եղեգան փոխ ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. և ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ. նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մօրուս, և աչկունքն էին արեգակունք»։ Զայս երգելով ոմանց փանդաւմբ, լուաք մերովք իսկ ականջօք։ Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա երգէին։ Այլ ասեն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշծարհին զսորա չափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք։ Եւ սորա են զարմք Վահունիք. ի սորա կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւենեանք։ Սորա Առաւան, սորա ներսեհ, սորա Զարեհ. ի սորա զարմից և որ Զարեհաւանիցն կարգան ազգք։ Իսկ սորա առաջին Արմոզ, սորա Բագամ, սորա Վահան, սորա Վահէ։ Սա ընդվզեալ՝ մեռանի յԱղեքսանդրէ մակեդոնացւոյ։

Յայսմ հետէ մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այսորիկ զիրամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց։

ԼԱ (ԼԳ)

Թէ Եղիական պատերազմն առ Տելտամաւ. եւ մեր Զարմայր ընդ Եթովպացի զօրուն լինել սակաւութ, եւ ի նոյն մահ:

Երկունք այսոքիկ են, որք աշխարութիւն տազնապաւ մեզ ի վերայ ի քումմէդ հասուցանեն հարցասիրութենէ՝ համառօտասիրութիւն, ակագաբանութիւն. և այսոքիկ՝ պերչք և պայծառք, պղտոնականք իբր եղանել բանք. հեռի ի ստութենէ, և լի որ ինչ ընդդէմ ստութեան. և զայսոսիկ յառաջին մարդոյն մինչև զքեզ առ շամայն պատմել։ Եւ այսոցիկ ի միասին ակնարկութեամբ ի քննել ական զամենայն կացուցանել՝ ոչ այսպէս հաստատէ, այլ աւուրս որոշէ և կարգս ի ստեղծուածս. քանզի են ոմանք առաջնոյ և ոմանք երկրորդի և երրորդի և այլոցն աւուրց ստեղծուածք։ Եւ այսու մեզ այսպիսի իմն

ակնարկէ կարգս վարդապետութիւն Հոգւոյն: Իսկ զքո փափագ արտաքոյն այսպիսւոյ աստուածայնոյ տեսանենք սահմանի, զի արդար և բնաւ և առ ժամայն ամենայնք քեզ եղիցին ասացեալ: Այլ առ ի մէնջ այսոքին կամ յերկար, և քեզ ըստ կամաց, կամ փոյթ, և քեզ ոչ հաչելիք: Զի այսպէս ի քոյ հապճեպելոյ ահա ոչ ինչ յաղագս Մակեդոնացւոյն, և ոչ վասն Եղիականին ի կարգին նշանակեցաք, այլ զօրենք աւասիկ: Ոչ ունինք ասել, օմաստո՞ւն կամ անհանճար աստանօր լինել մեզ հին, պատկանաւօր կամ աչ՝ զայնոցիկ այժմ ուրեմն զկնի հեղուսելով բանս, զկարևորսն և մերոյս արժանի շարադրութեանս:

Եւ ո՞րք արդեօք այսպիսեաց ճառից առաջինք, եթէ ոչ որք ի Հոմերոսէ պատմին. այն, որ վասն Եղիականին պատմի պատերազմին առ Տևտամաւ Ասորեստանեայց: Եւ մեր Զարմայր ի ծառայութեան Ասորեստանեայց սակաւօք ընդ Եթովպացի զօրուն օգնական Պոփամու, և անդ ի քաջացն Հելլենացւոց վիրաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլեայ, և մի յայլմէ ումեքէ ի քաջացն:

ԿԱՏԱՐԵՏԱՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ ԾՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ:

Ի Պ Ա Ր Ս Ի Ց Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ Ա Ց

Յաղագս Բիւրասպեայ Աժդահակայ:

Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ և Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ, և անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, և դիւաց նմա սպասաւորութեան, և ոչ վրիօեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն և զսուտն. և ուսոցն համբութիւնն, և անդուստ վիշապացն ծնունդ, և յայնմ հետէ չարութեան յաճախութիւն, ծախսել զմարդիկ ի պէտս որովայնի: Իսկ ապա և Հրուսենայ ումեմն զնա կապել սարեօք պղնձեօք, և ի լեառնն տանել, որ կոչի Դըմբաւընդ: Այլ և ի ճանապարհի ննջելն Հրուդենայ, և Բիւրասպեայ քարշելն ի բլուրն, և զարթելն Հրուդենայ, և տանել զնա յայրս ինչ լերինն և կապել, և զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել. յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն, և ոչ զօրէ ելանել և ապականել զերկիր:

Զի՞նչ քեզ այսոքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ և անհաճար բանից յարմարանք: Մի՞ արդեօք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ: Այլ ասես՝ մեզ պատճառս տալ անբանութեան նոցա, և զարդարել զանզարդսն: Նոյն առ ի յինէն քեզ բան. զի՞նչ այսոքիկ կարօտութիւնք. ո՞րպիսի իղձք՝ անբաղձալոյ իրիք բաղձալ և մեզ յաւելուլ աշխատութիւն: Այլ տացուք զայսոսիկ՝ մանկականի քոյոց տիրոց և անհասութեան խակութեանդ լեալ տարփանք: Վասն որոյ եղիցի և աստանօր լնուլ մեզ զփափագ կամաց քոց:

Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին:

Չպղատոնականն համարձակագոյն այժմ բարբառիմ. «Իսկ արդ արդեօք իցէ՞ սիրելոյ այլ ոք ես. քանզի և չէ իսկ ոք»: Զի ի վերայ այլոց անհնարիցն, հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր, կատարենք, և զայս. զի զորոց ատենք զբանս և զգործս, և այնոցիկ մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղտկացուցանէր՝ այօր ձեռամբ իմով շարագրեն զայնոսիկ, միտս անմտութեան նոցա տալով, և զկարի վաղուց նոցա իրս և նոցա անհասանելիս աւասիկ յայտնեն. միայն թէ և քեզ այսոքիկ ուրախութիւն և կամ շահ օգնութեան: Այլ ծանիր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, և ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ և որիշ: Եւ սկսայց այսպէս:

Ասացեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Աժդահակ՝ առ Նեբրովթաւ նախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խուռն և ոչ անառաջնորդ այս լինէր. այլ աստուածայնով իմն ակնարկութեամբ զխաւորք և ցեղապետք որոշեալք զիւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ և զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ ես Կենտաւրոս Պիւռիդայ, ի քաղդէականի գտեալ մատենի: Աս ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ և ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Նեբրովթայ. և հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն, և ասէր՝ ոչ ինչ իւր առանձին ունեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց: Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր բան և գործ. և ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուաւ զծածուկս սրտին: Եւ զել և զմուտ բարեկամացն որպէս ի տուրնջեան նոյնպէս և ի գիշերի սահմանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալ անբարի բարերարութիւնն:

Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուսանել և զկատարեալ չարութիւնն. և այսոքիկ անկարելիք նմա. քանզի որպէս վերագոյնն ասացաք՝ սովորութիւն ունէր պատրանաց աղագաւ առ բազումն՝ ոչ ինչ ի ծածուկ գործել, և զայնպիսի վերջին և կատարեալ չարութիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ էր: Հնարի այսպիսում ուսման դառնութեան հնարս, – ցաւս ինչ յորովայնի ունել բաղբաղէր չարաչարս, որ ոչ այլով իւիք, քան թէ բանիւ իմն և անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի, զոր վայրապար լսել ունեք ոչ է կարողութիւն: Եւ այս սովորեալ, որ զչարութիւնն նիւթէր, ուսուցանէր նմա ի տան և ի հրապարակս. անկասկած զգլուխն ի վերայ ուսոցն Բիւրասպեայ դնելով և խօսելով յականջսն՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն. զոր յառասպելին՝ մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակատար. և ապա վասն որոյ պարզև ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսան:

Իսկ վիշապացն բուսումն, կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ, որ ասի, է այս: Քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց. մինչև տաղտկանալ ի նմանէ բազմութեանն և միաբանեալ ամենեցուն և հալածել, և փախչել նմա նախասացեալ լերինն կողմանս. և ի սաստիկ վարելոյն զնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ: Յայս վստահացեալ վարողացն զնա՝ հանգեան աւուրս ինչ զտեղեօքն: Իսկ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ, վնաս սաստիկ առնելով, այլ յաղթէ բազմութիւնն, և փախստական լինի Բիւրասպի. և հասեալ սպանեն զնա մերձ ի լեառնն, և ընկենուն ի վիհ մեծ ծծմբոյ:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Բ Ե Ն Մ Ի Ջ Ը Կ Պ Ը Տ Մ Ո Ի Թ Ե Ը Ն Ս Ե Ր Ո Ց Ն Ն Ա Խ Ն Ե Ա Ց Ա

Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ առանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով զիրս, սկսեալ ի թագաւորութենէն Աղեքսանդրի, մինչև ցթագաւորութիւն սրբոյ և քաջի առնն մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ աստ գործ քաջութեան և արութեան, իմաստից և կարգաց միոյ միոյ ուրուք ի նոցանէ, որք յարքայէն Պարսից յԱրշակայ և ի Վաղարշակայ եղբօրէ նորա, զոր մերոյ ազգիս թագաւորեցոյց. և որ ինչ որք յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնելով զտէրութիւնն՝ անուանեցան Արշակունիք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ և ի բազմութիւն աճեցեալք, և միակն ըստ կարգի հետևանայ ի թագաւորութիւն: Բայց գրեմ կարճ ի կարճոյ՝ որ ինչ մեզ անկն է, զաւելորդսն թողում: Քանզի բաւական է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ ի բազմաց ասացեալ եղև:

Յետ տիրելոյ ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ոլոնպիադայ, որ էր քսան և չորրորդ յԱքիդոյայ, բազմաց տալով գտէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացոցն անուանեսցի՝ ինքն մեռանի: Ջկնի որոյ թագաւորեաց Բաբելովնի Սելևկիոս, գլուովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովր այնորիկ աղագաւ: սորա տիրեալ ամս երեսուն և մի՝ թողու զթագաւորութիւնն որդւոյն իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւատէր, ամն ինն և տասն: Ջսա յաջոչդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թելոս, ամս տասն. և ի մետասաներորդին ապստամբեն Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացոցն: Ուստի և թագաւորեաց Արշակ Քաջ, որ էր ի գաւակէ Աբրահամու, ի Քետուրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ, թէ «թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն»:

Բ

Թագաւորել Արշակայ եւ որդւոցն. պատերազմ ընդ Մակեդոնացիս եւ սէր ընդ Հռովմայեցիոյ:

Որպէս ասացաք՝ յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահդ Առաւօտին, յերկրին Քուշանաց: Եւ տայ պատերազմունս սաստիկս յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արևելեայս: Հալածէ և ի Բաբելովնէ զՄակեդոնացոց իշխանութիւնն: Լսէ և զգօրանալն Հռովմայեցոց ի վերայ ամենայն արևմտից և ծովու, և թէ ի Սպանիացոց թափեցին զբովսն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զԳաղատացիս հարեալ ընդ հարկաւ արարին, և զթագաւորութիւնն Ասիացոց: Հրեշտակս առաքեալ խնդրէր զդաշնաւորութիւն, զի օգնեսցեն Մակեդոնացոց. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ:

Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն և մի. ը յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս քսան և վեց: Ջսա պայագատէ նորին որդի Արշակ, որ կաչեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետրեայ և որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելովն մոկեդոնական զօրու, և պատերազմեալ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ տարաւ ի Պարթևս հանդերձ երկաթեղէն կապանօք, ուստի և Սիրիայինդէսն կոչեցաւ: Այլ իմացեալ ողբօր նորին Սիրիացոյ Անտիոքայ զգնալն Արշակայ՝ գայ ունի զԱսորիս: Իսկ Արշակայ երկոտասան բիւրու անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս ի սաստիկ ծմերայնոյն հերքեալ՝ պատահի նմա պատերազմաւ յանձուկ տեղիս, և կորչի հանդերձ զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ի չորրորդէն, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս մասունս, և կոչել զոմն Եւրոպէ, և զոմն Լիբիէ, և զոմն Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ:

Գ

Թագաւորեցուցանել զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց:

Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի և զարևմուտս տալով նմա սահմանս: Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ և խոհեմ՝ ընդարձակ տիրեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց, և կարգս կենցաղականս, որչափ մարփէր, սահմանեաց աշխարհիս. և նախարարութիւնս և նոցին նախարարութեանցն նահախետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որք ի գաւակաց նախնւոյն մերոյ Հայկայ և յայլոց:

Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս և դադարելոյ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթևն քաջ. նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորին և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագրատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց. և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագրատունի, որ է այժմ մեծ նախարարութիւն և մէջ

աշխարհիս: Քանզի այս Բագրատ նախածեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զօտերագմունսն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն, և սա ի դրան արքունի: Իսկ ի ծայրս հայրերէն պօսից կողմնակալ, իշխան բիւրուց և հազարաց, յարևմուտից կուսէ:

Բայց զարծցուք անդրէն ի վեր, պատմելով յաղագս պատերագմին Վաղարշակայ ընդ Պոնտացիս, և որ ի Փռիւզիայ, և վասն յաղթութեանն:

Դ

Եթէ որպէս միաբանեալ Վաղարշակայ զքաջս Հայոց ի կարգս զօրու՝ խաղայ ի վերայ Մակեդոնացւոցն մտերմաց:

Յետ պատերագմին Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս և ունելոյ զԲաբելոն և զարևելս և զարևմուտս Ասորեստանի՝ միաբանէ և Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և ի Հայոց, որ ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս և քաջս, և զկոչեցեալն Բագարատ, և որք ընդ նովաւ քաջք, և ծովեզերեայսն մանկունս, որք ի Գեղամայ և ի Քանանացւոց, և Շաբայի ծնունդք և գուշարայ, և առ թեր Սիսակեանսն, և զԿաղմեանսն և զՆոցա մերձաւորսն, որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս: Հասանէ ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի, յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաւիր որ ասի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է ասել. զի ոչ գիտէին զկարգս ինչ:

Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմանս աշխարհիս՝ հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց: Քանզի Ղազիկայ, Պոնտոս, Փռիւզիայ, Մաժաք և այլք, ոչ գիտելով զհամբաւ պատերագմին Արշակայ՝ առ Մակեդոնացւոց օտուութիւնն զմիաբանութիւն դաշտանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զայսոսիկ, և գրգռի ի պատերագ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիայ. և մօտեալք առ միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն՝ ամբանան կողմանքն երկրորքին բովանդակ աւուրս:

Ե

Պատերագմ Մորփիւղիկեայ եւ մկնդահար մահ:

Զկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամբանալոյ կողմանցն երկոցունց, զրգիռ պատերագմ. ի մերմէ կողմանէս դիմեալ. վասն որոյ յարդարէ կամաւ կամ ակամայ Մորփիւղիկեան դիւրոյ կողման ճակատն, հասանէ յանդուզն յարձակմամբ: Քանզի այր սրտեայ էր և անդամովք երկար և ընդ իւեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով, ամրացեալ պղնձով և երկաթով, և այլովք ընտիր վառելովք, ոչ սաստիկ ինչ թօջով՝ տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս ի մանկանցն Վաղարշակայ. և ջանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց ի մէջ խմբի մեծի և զինու ամրացելոյ: Եւ մօտ անցեալ՝ աջողեցաւ ձգել զսուինն. քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ, հեռի զաշտէսն արձակեալ, որպէս ի թռիչս սրթն հաւուց: Այլ ոչ ինչ կարի յամենցին ընդ մէջ անցանել արք քաջք և անուանիք ի զարմիցն Հայկայ և ասորեստանւոյն Սենեքերիմայ. և հարեալ աշտէիւք զքաջն՝ սատակէին և զզօրսն առաջի արկեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէին. բազում վտակս արեան հեղեալ զերկիրն ոռոգանէին իբրև հեղեղօք անձրևաց: Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և մակեդոնացւոց դադարէր գոռն:

Զ

Եթէ որպէս կարգեաց Վաղարշակ զարեւմուտս եւ զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս:

Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ զկողմանս Մաժաքայ և զՊոնտացիս և զԵգերացիս. դառնայ զհիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց, ի զիջին և ի մառախլուտ տեղիս մայրեաց և ի լօռաւէտս. գեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ի բարեխառն և ի զուգագեղ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորաժ

զհիւսիսեալ երթօցէ: Գոմս գերկուս տափարակսն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, և որսոց տեղիս, և զջերմութիւնն Կողայ՝ ի մարմանոս այգեաց և բուրաստանաց: Այլ խտրեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն և մանրապատում. զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով հաւատի, և զոճն ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զիրաշալւոյն անխղելի պահելոյ:

Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, և որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնաձիգս խորացեալս, ի լեռնէն որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ ի դաշտաբերանն մեծ. պատուէր տալով զաւազակութիւն և զմարդադավութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա՝ առաջնորդս և իշխանս հանդերձ արամբք իմաստնովք և վերակացուօք յիրմէ: Եւ ինքն արձակեալ զարեմտեայ բազմութիւնն՝ իջանէ ի տեղիս խոտուէտս մերձ ի սահմանն Շարայի. զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածի Վզընդուկ Բուլղարայի Վնդայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ Վանանգ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ:

Իսկ ի ցրտանալ հիւսիսոյ և ի դառն հողմ փչելոյ, խաղայ իջանէ ի դաշտն մեծ. և անդ զափամբ մօրին մեծի բանակի ի տեղուջ, ուր գետն մեծ ի ծովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առեալ՝ իջանէ և խառնի ի մօրն մեծ: Եւ անդ կարգեալ զգօրս աշխարհիս, և թողեալ յինքնէ վերակացուս, և իւր առեալ զամենայն զխաւորսն՝ չուէ ի Մծբին:

Է

***Յորինուածթագաւորութեանն. եւ թէ ուստի զնախարարութիւնսն կարգեաց,
թորպէս եւ զհարդ կենցաղավարել հրամայեաց:***

Այս դրուագ մեխ, և հաւաստի պատմութեամբ լի, և արժանի բանից ողորկագունից և յլովից: Քանզի ինչ աստ կարգաց և յորինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, և որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմակալաց, և որ նմա այսոցիկ:

Արդ՝ նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւրմէ և ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորյակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտութեանն առ թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն՝ զյառաջասացեալ տանուտիրական պատիւն ազգին պարգևելով. և իշխել նմա թագ ի գլուխ գնել թագաւորին, և կոչել թագադիր, այլ և ասպետ. և առանց ոսկւոյ և ականց, զկտսեր մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ ածել՝ յորաժ յարքունիս և ի տան թագաւորին շրփիցի:

Եւ զգեցուցանողս իւր դժեռէս ի զաւակէ Քանանացոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ զիտեմ էր աղագաւ: Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն Խոռայ Հայկազնոյ, արս ընտիրս և քաջս, նիզակաւորս և սուսեաւորս, և գլուխ նահապետութեան նոցա զՄագխագ ոմն այր բարի և սրտեայ: Բայց անուան ազգին զնախնականն պահէ: Իսկ զԴատ ի զաւակէ Գառնայ, որ Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ: Որոյ որդի եղեալ Վարժ՝ յանուն նորա անուանի ազգք. բաց այս զկնի, յաւուրս Ատաշիսի: Եւ զԳաբաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, և զԱբէլ սպասաբար և զահաբար. և շէնս պարգևէ նոցա, յորոց անուն կոչին. սապէս և նախարարութիւնքն՝ Աբեղեանք և Գաբեղեանք:

Եւ գուդս և պահապանս դրան արքունի կարգէ զչորս, զմի մի իւրաքանչիւր բիրովք վառելովք ի նոյն ի հին ի զարմից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն ոստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանցն ընկալեալ զիւդս և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ. այլս ոմանս յարուցեալ գունդս և ոստան անուանեալ, ոչ զիտեմ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդհմութեան իրիք արդեօք շկապեալ և ի բաց ընկեցեալ՝

զագգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարութիւն գունդս՝ անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց, որպէս և այժմ ի Կրաց աշխարհին, որ Սէփէժուլն կոչի, Նա և ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայրջ իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև զՃուաշ և զՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ: Բայց թէ որպէս կամ ուր սորա իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ:

Ը

Երկրորդ թագաւորութեան լինել ի զաւրակէ Աժդահակայ Մարաց թագաւորին:

Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին՝ երկրորդ թագաւորութեանն լինել ի զաւրակէ Աժդահակայ, Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացւոցն տէր: Եւ թողու ի վերայ նորա զամնեայն շէնս որք ի գերութենէն Մարաց: Եւ յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք:

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիրեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, իգետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուաք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթևէն վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զագգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Ծաւղէացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնսն:

Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի, ժառանգեաց զլեռն Մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասինն Ջաւախաց, զԿողբ, զԾոբ, զՁոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն ոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաշարաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն, և նահապետութեանն անուն կարդայ բղեաշխ Գուգարացւոց, որ էր լեալ ի զաւրակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի. զոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի վերիացւոց ազգացն, զոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիդենոսս պատմէ այսպէս ասելով. «Մեծագօրն Նաբուգոդոնոսոր, որ ուժգնագոյն էր բան զՀերակլէս, ի Լիբիացւոց և ի Վերիացւոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր և վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաչէր. և զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոսս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր»: Եւ է Վերիայն յեզր երկրի յարևմուտս: Իսկ ի հովիտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ:

Իսկ զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց, ի զաւրակէ Պասքամայ, ի հայկայ թռնէ, Տուրք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին Անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արևմտից. և յերեսացն անախտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն: Բայց եթէ կամիս՝ ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս և Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագչկի հորիւր և քսան փղոց ոյժ ասեն ունել: Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին և նմա երգ բանից վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն. որք ոչ Սամսոնի և ոչ հերակլեայ և ոչ Սագճկին յարմարին այս զրոյցք: Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել եղնգամբքն և կազմել արպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք

արծուիս և այլս այսպիսի: Եւ յեզեր ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն իբրև ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեալ նոցա՝ առնու, ասեն, վէմս բլրածևս, և ձգէ զկնի. և ի սաստիկ պատարմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամարծունն ալեացն, որ ի պատարմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս: Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել: Բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարև սաստիկ հզօր և այսպիսեաց զրուցաց արժանի:

Բայց զկնի դորա հաստատէ զմեծ նախարարութիւնն Ծովաց ի Չորրորդն կոչեցեալ Հայս: Այլ և զնախարարութիւնն Ապահունեաց և զՄանաւագեանն և զԲզնունականն ի նոյն զաւակացն Հայկայ. իբնակչացն գտեալ զպերճագոյնսն՝ տեսարս կարգէ, յանուն շինից և զաւառաց կոչելով:

Այլ մոռացաք և զդժնեայ անուանեալ այր, զոր ոչ կարեմ հաւաստեալ ասել, ի Հայկա՞յ եթէ յառաջադունից քան զնա եղելոց յաշխարհիս, զոր հին զրոյցքն պատմեն լինել. բայց էր այր քաջ: Ջսա կարգէ սակաւ արամբք զլեառնն և որսալ զքօշն, որք անուանեցան Սլկունիք: Այսպէս և ի նոյն իրս և զՄիանդակն անդառնալի. և ի սմանէ Մանդակունիք:

Բայց յորդոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնական խնդրեցին զմեհենից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ Վահունիս: Սապէս և զԱռաւենեանսն և Ջարեհաւանեանսն գտեալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանուանս աւանս:

Եւ զՇարաշան ի տանէ Սարասարայ հաստատէ բղեաշխ մեծ և կուսակալ յարևմտից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեստանի, առ ալին Տիգրիս գետոյ, զաւառս պարգևելով զԱրծն և որ շուրջ զնովաւ, և զլեառնն տաւարոս, որ և Սիմ, և զԿղեսուրն ամենայն:

Իսկ զմոկացին ի նոյն զաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեալ սրիկայս բազումս՝ նախարարութիւն հաստատէ: Նոյնպէս և զԿորգուացիս և զԱնձևացիս, և զԱկէացիս ի նոյն զաւառաց: Իսկ զՌշտունիս և զգողթնեցիս գտի պատմեալ ի Սիսականէն արդարև հատուած. ոճ գիտեմ, թէ յանուն արա՞նցն զգաւառսն անուանեալ, և թէ յանուն զաւառաց զնախարարութիւնսն կոչեցեալ:

Իսկ յետ այսր ամենայն մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական և լուսին և իւրոց նախնեացն: Եւ աղերսեալ որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ, որ և թագադիր և ասպետ, հանդերփ հարկեցուցանող բանիւք, թողուլ զօրէնս հրէութեանն, և պաշտել զկուռս. զոր ոճ առեալ յանձն՝ ըստ կամաց թողու զնա արքայն Վաղարշակ:

Հրաման տայ և զքաղաքն Շամիրամայ նորոգել, և յայլ բազում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս զլխաւորս և մարդախիտս:

Եւ օրէնս իմն հաստատէ ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որոշէ ելից և մտից և խորհրդոց և խրախճանութեանց և զքօսանաց* Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց առաջինս և երկրորդս և երրորդս, և որ ի կարգին: Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնս առնելու, և այլ ոմն զվրէժխնդրութեանցն: Եւ բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն: Իրաւարարս ի տանն արքունի, իրաւարարս և ի քաղաքս և յաւանս: Հրաման տայ և քաղաքացեաց մարդական արգոյ և պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. և գեղջկաց պատուել զքաղաքցիս որպէս զիշխանս և քաղաքացեաց մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ:

Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս՝ պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառն Հաշտենից, և ի ձորն նորին

սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ. ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ռոճկաց կարգելոց յարքունուստ: Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոճէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, և գնորին ուստր, զոր անուանեաց Արտաշէս և յոյժ սիրեաց. քանզի էր արդարև տղայն կայտառ և հզօր մարմնով. որպէս զի կարծիս հայեցողացն տալ՝ որ ի նմայն աճելոց էին արութիւնք: Եւ եղև այս յայնմ հետէ և առ յապայ օրէնք ի մէջ Արշակունեաց– միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, և այլոց ուստերաց և դստերաց գնալ ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն:

Բայց Վաղարշակ յետ այսպիսեաց արութեանց և բարեկարգութեանց մեռանի ի Մծբին, թագաւորուեալ ամս քսան և երկուս:

Թ

Յաղագս մերայ Արշակայ Առաջնոյ եւ նորին գործոց:

Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան. նախանձաւոր և հետևող հայրենեացն լեալ առաքինութեանց՝ բազում կարգս ուղութեան գործեաց. պատերազմելով ընդ Պոնտացիս, և նշանակ եթող ծովուն մեծի. գնիզակն իւր ասեն, զբոլորատէճ որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ, ձգեալ ի հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արծանին, զոր կանգեաց ի ծովեզերն: Ջայս արծան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք որպէս զառ ի յաստուածոցն գործ: Իսկ ի գոռալն Արտաշիսի միսանգամ ընդ Պոնտացիս՝ ընկեցեալ ասեն զարծանն ի ծով:

Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլղարաց, և բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ի ներքոյ Կողայ, յարգաւանդահող և ի հացուաւէտ տեղիս մինչև ի ժամանակս բազում:

Ի սմանէ նեղեալ որդիք Բագարատայ վասն զկուռս պաշտելոյ՝ երկուք ոմանք ի նոցանէ սրով կատարեցան արիաբար ի վերայ հայրենի օրինացն. զոր ոչ պատկառեմ ասել հետևող լինել Անանիանց և Եղիազարեանց: Բայց այլքն յանձն առնուն այսչափ միայն, ի շաբաթու հեծանել յորս ի պատերազմունս, և գմանկունս թողուլ անթլփատս, յորաժ լինիցին. քանզի անկինք էին: Եւ հրամայեցաւ յԱրշակայ՝ մի տալ նոցա կանայս յամենայն նախարարութեանց, եթէ ոչ ուխտ պայմանի դիցեն՝ թողուլ զթլփատութիւնն: Ջոր յանձն առնուն զերկուս զայս միայն, այլ ոչ և զերկրպագութիւն կոնց:

Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբայ Կատինայ:

Ժ

Եթէ ուստի եզիտ զպատմութիւնն զկնի մատենիցն Մար Աբայ Կատինայ:

Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդ գրոց Ափրիկանոսի ժամանակագրի, որում զկայէ Յովսէպոս և Հիւպոդիտայ և այլք բազումք ի Յունաց: Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց որ ինչ ի քարտէսս դիւանին Եդեսիայ, որ Ուռհայ, որ յաղագս թագաւորացն մերոց պատմէր. որ մատեանքն ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր և ի Սինոպայ Պոնտոսէ ի մեհենական պատմութեանցն: Մի ոք անհաւատասցի, քանզի և մեղէն իսկ ականատես եղաք այնմ դիւանի: Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ երաշխաւորեսցէ զիրք Եւսերի Կեսարացոյ, զոր ետ թարգմանել երանելի վարդապետն մեր Մաշտոց ի հայ լեզու: Խնդիր արասցես թեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յԵդեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջնոց թագաւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, ը զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ: Որ և այժմ կարծեմ գտանի պահեալ ի նոյն քաղաքի:

ԺԱ

Յաղագս մերոյ Արտաշիսի Առաջնոյ եւ յափշտակելոյ զնախագահութիւն:

Արտաշէս թագաւորէ հայոց փոխանակ Արշակայ հօր իւրոյ ի քսան և ի չորրորդ ամի Արշականայ Պարսից արքայի. և յառաջադէմ եղեալ՝ ոչ զերկրորդականն ունի գահ,

այլ զաւագութեանն թեկն ածէ. որում հաւանեալ, յանձն առնու: Արշակ տալ նմա զնախագահութիւնն: Քանզի էր այր հպարտ և պատերազմասէր որ և արքունիս իւր ի Պարսից աշխարհին շինաց, և դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր. և զԱրշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց:

Բայց տայ զՏիգրան որդի ցպատանի ոմն Վարաժ անուն, որդի դատայ, որ ի զաւակէ Գառնկայ՝ որ ի գեղամայ, քանզի էր պատանին նշաւակ ի նետաձգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան: Անա իշխան արքունականացն արարեալ որսոց, և շէնս պարզեալ նմա զՀրազդան գետով՝ յանուն նորա կոչի ազգն Վարաժնունի: Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ամենն Վրաց բղեշխի մեծի, որ էր ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղեքսանդրի ի վերայ գերութեանն Վերիացոց աշխաչիին, որպէս յառաջն պատմեցաք. և հաւատայ նմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովու:

ԺԲ

Խաղալն Արտաշիսի յարեւմուտս, եւ ձերբակալ առնել զԿրիստս, եւ աւարել ընծեռել հայոց զպատկերս կռոց:

Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս՝ զօր յարուցանել յարևելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ. մինչև ոչ գիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և յիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան բազմութենն թողուլ: Եւ խաղայ այնուհետև յարևմուտս, և ձերբակալ առնէ զԿրիստս թագաւոր Լիւդացոց:

Եւ գտել յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցեն յԱրմաւիր: Ջոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահունեաց՝ զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն գառնապատկերն, որ արարեալ էր ի Սիկիւդեայ և ի Դիպինոսէ կրետացոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպիական զիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի:

Բայց Արտաշիսի նուաչեալ զգամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ լնու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արևմուտս: Քանզի մեծ յոյզք խռովութեանց ի Հռովմ՝ ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հզօրապէս: Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի ազդմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիւրոց զօրացն, թագաւորեալ ամս քսան և հինգ:

Բայց և յԵլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զՀեփեստու, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զրօթ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադրեն առ նոսա:

ԺԳ

Վկայութիւնք տիեզերակալութեանն Արտաշիսի եւ կապելոյն զԿրիստս, յայլոց պատմագրաց:

Ջայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք: Քանզի լուաք ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիրոսի սպանեալ զԿրիստս և բարձեալ զթագաւորութիւնն Լիւդացոց: Եւ դարձեալ պատմի առարկութիւնն Կրիստեայ և նեքտանեբայ. և է Նեքտանեբոսս այս վերջին թագաւոր Եգիպատացոց, ի Մանթթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր աղեքսանդրի ասացին: Եւ գտանեմք զժամանակս կրիստոսի երկերիւր ամաւ յառաջ քան զնեքտանեբայն, իսկ զՆեքտանեբայ ժամանակս ամաւ լի և երկերիւր ամաւ յառաջ եղեալ քան զառաջնոյն Արտաշիսի թագաւորի Հայոց:

Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զԿրիստս մերոյ Աջտաշիսի կալեալ, և ոճու իմն պատեմ՝ ես հաւանեալ եմ: Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. «Վեհ ինձ Արտաշէս

Պարթև քան զՄակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին՝ իշխեաց թեբայ և Բաբելոնի. և չև ընդ Ալիւս զես անցեալ՝ զլիւդական սատակեաց զգօրս, և կալաւ զԿրիւսոս. և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ զղեկին քարոզեցաւ: Աւագ բախտին. միայն թէ ի տէրութեանն և ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ»:

Հանգոյն զմին ասէ Եւագարոս. «Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմն առ Արտաշիսի բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ ի փոշւոյն մաքուր երևէր լոյս տուրնջեանն. այլ սա ծածկեաց նետածգութեամբն և ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ զիշեր զմիջօրէի արարեալ: Ոչ փախստեալ՝ համբաւարեր Լիւդացւոցն թողեալ. այլ և զթագաւորն նոցին զԿրիւսոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել: Վասն սորա և ոչ ուղիք զգետն ստուարացուցին, արբմամբն ի ձմեռնային նուազութիւն իջուցանելով. վասն զի և զթուոցն եցոյց տակր լինել՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առաւել քան զհամարոյ: Նա ընդ այս ոչ հպարտացաւ, այլ արտասուեաց ասելով. «Աւա՜ղ փառացս անցաւորի»:

Գրէ և Սկամադրոս այսպէս. «Խաբկանք լինէին հպարտացելոյն Լիւզացւոց Կրիւսեայ՝ Պիւթիայ հարցուկն պատասխանելով. «Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիւս զես՝ քակեսցէ զիշխանութիւնս»: Ջոր նորա զօտարաց կարծեցեալ՝ զինքն քակէ. քանզի կալեալ զնա Պարթևին արտաշիսի հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ: Իսկ կրիւսոսի յիշեալ զբանսն սողոնի Աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. «Ո՛վ Սողոն Սողոն, զեղեցիկս բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ի վախճան»: Եւ լուեալ որք մերձն կային՝ պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կորդայ Կրիւսոս: Եւ զթացեալ Արտաշիսի՝ հրամայեաց ածել. և հարցեալ և ուսեալ, թէ զի՞նչ է որ աղաղակեացն՝ հրամայեց ներել զտանջանսն»:

Գրէ և Փղեգոնիսս. «Ամենեցուն թագաւորաց հուժկու եղեալ Պարթևն Արտաշէս, ոչ միայն զԼիւդացի վանեալ և զԿրիւսոս կապեալ, այլ յԵրէսպոնտոս և ի Թրակէ զտարեցն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերել լինէր, և ընդ ծով հետևակելով. Թեռաղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զՀելլենականն: Կործանեաց զԼակեդեմոնացիս, փախոյց զՓոկէացիս. Դովկբացիք անձնատուրք եղեն, Բիւտացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքր ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան թշուառացաւ կիւրոս ընդ Մասքութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն փախուստն, և ոչ Կամբիւսէս նոցա զգանձս և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մագապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծեալ՝ ի յիւրոց զօրացն խողխողի»:

Արդ՝ ես հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն Կրիւսոս, որ առ Կիւրոսի և կամ Նեքտանեբան պատմին, կամ սուտ լեալ և կամ միով անուամբ բազում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն:

ԺԴ

Յաղագս թագաւորութեանն Տիգրանայ Միջնոյ եւ ընդդէմ կալոյ զօրացն Յունաց, եւ զմեհեանսն շինելոյ, եւ արշաւանս առնելոյ ի Պաղեստին:

Յետ Արտաշիսի Առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա ի քառասուն և յիններորդ ամի Արշականայ թագաւորի Պարսից: Եւ ժողովեալ զգօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյն զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որաց ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ արգելեալ ի վերջ նահանջէ: Եւ ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաժաք և զհոգս Մէջերկրայցն և զօր բազում թողեալ առ նմա՝ դառնայ յաշխարհս մեր:

Առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամցաւ: Իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ի յունաց, զմտաւ ածեալ, զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին՝ պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ դիրքն անդրէն կամիցին զբնակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զՈղիմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յանի, և զաթենայն ի Թիլ, և զԱրտեմիդայ

զմիւս պատկերն յերիզայ, և զԵփեստունն ի Բագայառինց: Բայց զափրոդիդեայ զպատկերն, իբրև հերակլէյ տարփաւորի, առ նորին պատկերին Հերակլէայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն: Եւ ցասուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն հերակլի, զառաքեալն ի նորին հօրէ՝ ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան:

Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, և առաջի մեհենիցն բազինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. զոր յանձն արանց ազգին Բագրատունեաց. յորոց զմիոյ ուրումն զլեզուն հասեալ, որում անուն էր Ասուդ, վասն պատկերացն անարգանաց՝ ոչ այլ իք խոշտանգէ. քանզի յանձն առին ուտել ի զոհիցն արքայի և զմիս խոզի, թէպէտ և ոչ ինքեանք զոհեցին երկրպագութեամբ: Վասն որոյ առնու ի նոցանէ ի բաց զիշխանութիւն զօրուն. բայց միայն զթագակապ ասպետութիւնն ոչ հանէ: Ինքն իջանէ ի Միջագետս, և գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, զոր ի փղոսկրէ և ի բիրեղէ կազմեալ անդ զԲարշամինայ զպտակերն, զոր ի փղոսկրէ և ի բիրեղէ կազմեալ էր արծաթովէ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան:

Եւ նոյն հետայն դիմէ յաշխարհն Պաղեստինացոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղէպատրայ յաղագս Գիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսադիինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչև յանուն լեղուզակին կոչին Վայկունիք:

ԺԵ

Դիմումն ի մեզ Պոմպէի Հռոմայեցոց զօրավարի եւ առնույն զՄաժաք, եւ մահն Միհրդատայ:

Յայնմ ժամանակի Պոմպէոս Հռոմայեցոց զօրավար բազմօք եկեալ հասեալ ի Միջերկրեայս՝ զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱսորիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ: Որոյ եկեալ, և ոչ պատահեալ Տիգրանայ: Որոյ եկեալ, և ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհի վասն խուճապանաց յեղուզակին: Անցեալ Սկաւրոսի ի Ղամասկոս, և տեսեալ զքաղաքն առեալ ի մետեղայ և ի դուղայ՝ զնոսա հալածեալ անտի, ինքն ի Հրէաստան փութայր հասանել ի վերայ Արիստաբուղի, յօգնականութիւն եղբօր նորա երիցու, Հիրկանու քահանայապետի, որդւոյ Աղեքսանդրի:

Իսկ Պոմպէի պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ՝ տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւն և ահագին մարտս, և վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ՝ փախստական լինի Միհրդատ ի կողմանս Պոնտոսի: Յորմէ իբրև գերծեալ Պոմպէոս, որում ակն ոչ ունէր, և առեալ զՄաժաք, և կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ՝ նստուցանէ զօր ի քաղաքին. ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս ի Հրէաստան փութայ հասանել: Եւ ի ձեռն հօրն Պիգատոսի Պոնտացոյ զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք: Վկայէ այսմ բանիս և Յովսեփոս ի Ճառին, որ վասն ապրսամին պատմէ, այսպէս ասելէվ. «Պոմպէի հուպ զԵրիքով հասանեն աստիք մահուանն Միհրդատայ»:

ԺԶ

Յաղագս յարձակելոյն Տիգրանայ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցոց, եւ խոյս տալ Դաբիանոսի, եւ արձակելոյն զմանուկն Միհրդատ:

Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւնն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ, և գլեղուզական բնաջինջ արարեալ ի

լեռնէն, և գսուզն Միհրդատայ կատարեալ խաղայ գնայ յԱսորիս ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց, առ ի վրէժս պահանջել: Ընդդէմ նորա գայ Գաբրիանոս սպարապետ զօրացն Հռոմայեցւոց զոր թողեալ էր Պոմպէի ի դառնալն իւրում ի Հռոմ. և Գաբրիանոս ոչ իշխեաց ի դիմի հարկանել Տիգրանայ, դառնայ յԵփրատայ յԵգիպտոս, զՊտղոմէոս ունելով պատճառս: Եւ գաղտ ի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ տալ զքեռորդին նորա զպատանին Միհրդատ, զորդին Միհրդտայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի ի մաժաք, ասելով թէ գաղտ գնաց:

ԺԵ

Պատերազմ Կրասոսի, եւ սատակումն նորի ի Տիգրանայ:

Զկասկած առեալ Հռոմայեցւոցն՝ զԳաբրիանոս փոխեն և զԿրասոս փոխանակ առաքեն. որոյ եկեալ և առեալ զամենայն զանձս գտեալս ի տաճարին Աստուածոյ յԵրուսաղէմ խաղայ ի վերայ Տիգրանայ: Եւ անցեալ ընդ Եփրատ՝ սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ ի պատերազմելն ընդ Տիգրանայ: Զորոյ զգանձսն ժողովեալ Տիգրանայ դառնալ ի Հայս:

ԺԶ

Թէ որպէս Կասսիոս ընդհակաց եղել Տիգրանայ. եւ ապստամբելն Միհրդատայ, եւ շինել զկեսարիա:

Զչարեալ Հռոմայեցւոց՝ առաքեն զԿասսիոս անթիւ զօրօք: Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ, չտայ թյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ և ասպատակել յԱսորիս:

զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լեալ Տիգրանայ ի պատանին Միհրդատ, ոչ զիւրն կարծելով քեռորդի, չտայ նմա մասն ինչ իշխանութեան, այլ և ոչ զիւր աշխարհն Կրաց: Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռւոյն իւրմէ Տիգրանայ՝ ապստամբութեամբ անկանի առ Կեսար. իշխանութիւն գտեալ ի նմանէ զՊերգեայ քաղաքի, զօրավիզն օգնականութեան լինի Անդիպատրոսի հօր Հերովդի, Կեսարու հրամանաւ: Սա շինէ զՄժաք ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածովք, և անուանէ Կեսարիայ ի պատիւ կեսարու: Եւ յայնմ հետէ բարձեալ. լինի իշխանութիւնն Հայոց քաղաքէն յայնմանէ:

ԺԸ

Յաղագս մնիաբանութեանն Տիգրանայ եւ Արտաշիզի, եւ առաքել ասպատակ ի պաղեստինէ. եւ զերութիւն Հիրկանու քահանայապետի եւ այլ բազմութեան Հրէից:

Յետ այսր ամենայնի ի հիւանդութեան եղեալ Տիգրանայ՝ աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից, յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով ի նոցանէ զնախագահութիւնն: Իսկ սա իւրովք կամօք զերկրորդականն ունելով ըստ իրաւանց՝ դարձուցանէ ի նա զնախագահութիւնն. և ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ՝ առնու ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան: Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲարզափրան նահապետ Ռշտունեաց նախարարութեանն՝ սպարապետ կացուցանէ զօրացն Հայոց և պարսից և առաքէ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց, հրաման տուեալ զքնակիչս աշխարհին ասորւոց և Պաղեստինացւոց ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել: Նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պակարոս անուն, որոյ հայրն թագաւոր լեալ Ասորւոց, և ինքն խնամի անտիգոնեայ Արիստաբուղեանց: Եւ եկեալ առ Բարզափրան նահապետ ռշտունեաց և սպարապետ Հայոց և պարսից՝ խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենալով թագաւորութենէ Հրէից զՀիրկանոս, և թագաւորեցուցանել զԱնտիգոնոս*

Իբրև ետես Հիրականոս Հրէից քահանայապետ և թագաւոր, և Փասայեղոս եղբայր Հերովդի, եթէ զգօրս Հռոմայեցւոց փախստական արարեալ, զոմանս ի ծով, զոմանս ի քաղաքս, խաղաղութեմբ ընդ երկիրն անցանէր Բարդափրան՝ խօսին և ինքեանք զխաղաղութիւն առ բարդափրան: Եւ նա զԳնէլ ոմն, որ էր տակառապետ արքային հայոց, յազգէն Գնունեաց, առաքէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելագօրու, իբր թէ ի

պատճառս խաղաղութան, բայց ի գաղտնիս՝ օգնել Անտիգոնեայ: Եւ Հիւրկանոս գտակառապետն ամենայն զօրօքնոջ ընդունէր յԵրուսաղէմ, այլ միայն հինգ հարիւր հեծելով: Եւ տակառապետին դաւով խրատ տուեալ Հիւրկանոս՝ զի առ Բարգափրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին. և ինքն խոստանայր լինել բարեխօս: Եւ Հիւրկանոս երդումն խնդրեալ ի Բարգափրանայ՝ երդնու նմա յարեգակն և ի լուսին և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկայնիս և երկրայինս, և յարև Արտաշէզի և Տիգրանայ: Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս՝ թողու զՀերովդէս ի վերայ Երուսաղէմի, և Փասայելոյս զերէց եղբայր հերովդի առեալ՝ ընդ իւր՝ գայ առ Բարգափրան ի ծովեզրն, ի գետոյն որ կոչի Եքտիպոն*:

Եւ Բարգափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա և ինքն յանկարծակի գնացեալ անտի՝ մնացելոց զօրացն հրաման տայր՝ ի բուռն առնուլ զնոսա և ի ձեռն Անտիգոնի մատնել: Եւ Անտիգոնոս ի վերայ հիւրկանոս անկեալ՝ զականջս նորա ատամամբքն ի բաց կտրէր. զի թէ և այլ ժամանակ փոխեսցի՝ անհնար լիցի նմա զքահանայապետութիւնն ունել. քանզի օրենքն զողջանդամսն հրամայեն կացուցանել քահանայս: Եւ Փասայել եղբայր հերովդի իւրով զարկեալ զգլուխ իւր զքարի՝ առաքեցաւ բժիշկ յԱնտիգոնեայ, իբր թէ բժշկել զնա. ելից զվէրն նորա թունաւոր դեղովք և վախճանեցոյց:

Եւ Բարգափրանայ հրաման տուեալ Գնէլոյ տակառապետին արքայի Հայոց յԵրուսաղէմ զՀերովդէս որսալ. իսկ Գնէլ զՀերովՖէս արտաքս քան զպարիսպն ելանել պատրէր. զոր չառեալ յանձն հերովդի, այլ և ոչ ևս կալ ի քաղաքին իշխեսաց, երկուցեալ ի պատառմանէ Անտիգոնեանցն, ի գիշերի ի ծածուկ ընտանեօքն հանդերձ առ Եդոմայեցիդ փախչէր. ի մասագան յամուրն թողեալ զընտանիսն՝ ինքն ի Հռոմ փութայր հասանել: Բայց զօրքն հայոց ձեռնտութեամբ Անտիգոնեանցն յԵրուսաղէմ մտանէին՝ ոչ ինչ ումեք վնասեալ, բայց միայն զՀիւրկանոս զինչսն առնուին աւելի քան զերեքարիւր քանքար: Եւ ընդ գաւառն ասպատակեալ՝ զհիւրկանեանսն առեալ աւերէին. զՄարիսացւոց քաղաքն զերի առեալ, թագաւոր կացուցանէին զԱնտիգոնոս: Եւ կապեալ զՀիւրկանոս ածեն տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարգափրանայ նստուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարսացւոց՝ ի քաղաքն Շամիրամայ: Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ յետ այնորիկ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսուն և երիս:

Ի

Այլ պատերազմ Հայոց ընդ աօրս Հռոմայեցւոց եւ պարտումն Սիդոնի եւ Բենդիդեայ:

հերովդէս անցեալ ի Հռովմ՝ առաջի Անտոնիոսի և Կեսարու և սինկղիոսին զինքեան միամտութիւն առ Հռոմայեցիսն պատմէ, և թագաւոր Հրէաստանի յԱնտոնիոսէ եղեալ՝ առնու իւր զօրավիզն օգնականութեան զԲենդիդիոս սպարապետ Հռոմայեցւոց զօրօք, ի պատերազմել ընդ զօրս Հայոց և քակել զԱնտիգոնոս: Որոյ հասեալ յԱտրիս, փախստական առնէ զզօրս Հայոց, և զՍիդոն թողեալ ընդդիմակաց Հայոց մերձ ի յԵփրատ, և զՊակարոս սպանեալ՝ դառնայ յԵրուսաղէմ ի վերայ Անտիգոնի: Իսկ Հայոց միւսանգամ օգնականութիւն ի Պարսից գտեալ՝ դիմեալ ի վերայ Սիդոնի փախստական զնա ի Բենդիդիոս արկանեն. հեղմունս արեանց առնելով անբաւս:

ԻԱ

Եթէ զհարդ Անտանիոս իւրովի դիմեալ ի վերայ զօրացն Հայոց, առնու զՇամշատ:

Ձչարեալ Անտոնիոս՝ իւրովի հասանէ ամենայն զօրօք Հռոմայեցւոց և հասեալ Շամշատ լսէ զմահն Տիգրանայ. և առեալ զքաղաքն, և թողել զՍովսիոս զօրավիզն Հերովդի, մարտ դնել ընդ Երուսաղէմի ի վերայ Անտիգոնի՝ ինքն ի ձմերոցն զնայ յԵգիպտոս: Փութայր հասանել ըստ շամբշութեան առն կնամուլոյ, ցանկութեամբ վառեալ ի Կղէոպատրայ դշխոյն Եգիպտացւոց: Այս Կղէոպատրայ դուստր էր Պտղոմէոս

Դիոնիսի, թոռն Պտղոմայիդ Կղեոպատրեայ, և սիրելի յոյժ հերովդի. վասն որոյ առաւել ևս յանձնէ Անտոնիոս զՀերովդէս Սովսիայ: Որ և մարտուցեալ իսկ քաջապէս՝ առնու գերուսաղէմ. և սպանեալ զԱնտիգոնոս՝ թագաւորեցուցանէ զՀերովդէս ամենայն Հրէաստասի և Գալիլեայ:

ԻԲ

Յաղագս թագաւորելոյն Արտաւազդայ, եւ պատերազմել ընդ Հռոմայեցիս:

Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս ի գաւառս Աղւոյ ովտի և Առբերանոյ, թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնսն այնց գաւառաց, հանդերձ առանձինն մտից և ռոճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն որ ի կողմանս Հաշտենից, որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն և առաւել թագաւորագն քան զայնս Արշակունիս. միայն օրինագրէ որ կեալ յԱյրարատ ի բնակութիւնս արքայի:

Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ընպելեաց պարապեալ, մօրից և եղեգնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զիշավայրիս և զխոզս արածելով. զինաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց արարեալ, ծառայ և ստրուկ որովայնի արդարև լինելով՝ զաղբիւս մեծացուցանէր: Սա բասրելով յիւրոց զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն և սաստիկ որկրամոլութեանն, մանաւանդ զի զՄիջագետս Անտոնիոսի հանել էր ի նանէ, այրացեալ՝ հրաման տայր զօր յարութանել զբիրաւորս Ատրպատական նահանգին և զբնակիչս լերինն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք. խաղայ իջանէ ի Միջագետս, և հալածականս առնէ զգօրս Հռոմայեցւոց:

ԻԳ

Ձերբակալ առնել զԱրտաւազդ Անտոնեայ:

Մռնչեալ առիծաբար զազանութեամբ Անտոնիոս, առաւել ևս թունեալ ի Կղեոպատոյ, քանզի քէն պահէր վասն լլկանաց իւրոյ հանոյն, որ ի Տիգրանայ. և ոչ միայն Հայոց, այլ բազմաց այլոց թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայնոցն տիեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնիոս՝ ի Կղեոպատրայ հաւատայ զնոցա իշխանութիւնս, բայց ի Տիրոսէ և ի Սիդովնէ, և որ միանգամ ընդ Ազատ գետովն էին: Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ զիմէ ի վերայ Արտաւազդայ. և անցեալ ընդ Միջագետս՝ կոտորէ անհնարին զգօրս Հայոց և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ դարձեալ Եգիպտոս, պարգևէ Կղեոպատրայ զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկարծ պատերազմին:

ԻԴ

Յաղագս թագաւորելոյն Արշամայ, եւ զառաջինն մասնաւոր հարկիլ Հայոց Հռոմայեցւոց եւ արծակումն Հիւրկանու, եւ վասն նորին վտանգ ազգին Բագրատունեաց:

Ի քսաներորդի ամի, ի կատարումն աւուրց թագաւորութեանն Արշէգի, ժողովեալ զօրքն Հայոց հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ի վերայ ինքեանց զԱրջամ, որ Արշամ, որդի Արտաշիսի, եղբայր Տիգրանայ, հայր Աբգարու: Ջստ ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանովայ, ըստ յոլովից սովորութեան՝ կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպաս, և որպէս Տիտոս Անտոնինոս և կամ Տիտոս Յուստոս: Բայց քանզի ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէգ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյն իւրումն Արշաւրի, մարկան փոքրկան յոյժ և տղայոյ՝ ոչ ոք էր օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ Հռոմայեցւոց. խոսի ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով զհարկս ի Միջագետաց և ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի: Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ Հռոմայեցւոց:

Ջայսու ժամանակաւ եղև մեծ զատումն Արշամայ ի վերայ Ենանոսի ասպետ, զոր գերեալ էր Բարգափրանայ Ռշտութւոյն յաւուրս Տիգրանայ: Իսկ Ենանոս պատճառի առ

արքայի, ասելով եթէ փրկանս խոստացաւ հարիւր քանքար. ակն ունելով առնուլ ի նմանէ. և յանձն էառ տալ: Վասն որոյ ժամագրութիւն ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ: Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց ի Հրէաստան, որում անուն էր Սենեքիայ, առ Հիւրկանոս, զի տայցէ ինչս յաղագս իւրոյ փրկութեանն: Եւ երթեալ առաքեալն յԵնանոսէ՝ պատահէ սպանեալ զհիւրկանոս հերովդի, զի մի ինչ դաւ լիցի թագաւորութեան նորա: Արդ՝ իբրև եհաս ժամադրութիւնն, և չտայ զգանձս փրկանացն Հիւրկանու Ենանոս՝ բարկանայ ի վերայ նորա Արշամ, և ընկեցալ ի պատուոյն՝ հրամայէ գնել ի բանտի:

Յայնմ ժամանակի քսութիւն զնմանէ մատուցանէ արքայի Ջօրայ նահապետ ազգին Գնթունեաց, ասելով. «Գիտեա, արքայ, զի ապստամբել ի քէն կամեցաւ Ենանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի երդումն խնդրեսցուք ի Հերոդէէ թագաւորէ Հրէաստանի, իբր ընդունել զմեզ և տալ ժառանգութիւն ի բնակ երկրի մերում. քանզի նորակտուտ ծանակեցաք յաշխարհիս յայսմիկ: Եւ իմ ոչ առնելով յանձն՝ ասեմ զնա. Ընդէ՞ր պատրիմ զրուցօք վաղնջուց և պառաւեալ առասպելօք, պաղեստինացիս զմեզ վարկանելով: Եւ նորա անյուսացեալ յինէն՝ նմին իրի առաքեաց զքահանայապետն Հիւրկանոս, և առաւել ևս ի Հերովդէէ անյուսացաւ. այլ ոչ մեկին ի դժգոհութեան բարուցն՝ եթէ ոչ արքայդ աճապարեսցես նմա»: Այսմ քսութեան հաւատացեալ արքային Արշամայ՝ հրամայեաց տանջանս պէսպէս ի վերայ Ենանոսի կուտել. և վախճան գործոյն՝ կամ թողուլ ի սպառ զօրէնս հրէութեան, և երկիր պագանել զրեզական, և պաշտել զկուռս արքայի, ընդ որ վստահացեալ արքայի տացէ նմա զնոյն իշխանութիւն, կամ կախել զփայտէ և բնաջինջ լինել ազգի նորա: Եւ սպանեալ յազգականացն առաջի նորա, որում անուն էր Սարիայ, և առ ընթեր զորդիսն մատուցեալ ի տեղի սպանմանն, որոց անուանքն Սափատիայ և Ազարիայ՝ յերկիւղէ մահուան որդւոցն և ի թախանձելոյ կանանց կատարէ զկամս արքայի հանդերձ ամենայն ազգատոհմիւն, և յառաջին պատիւն իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենևին վստահանայ ի նա արքայ. այլ իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենևին վստահանայ ի նա արքայ. այլ առաքէ ի հայս, հաւաստելով նմա զաշխարհն, զի ի Միջագետաց միայն հեռացուցէ զնա:

ԻԵ

Գժտութիւն ընդ Հերովդի Արշամայ եւ ակամայ հնազանդութիւն:

Յետ այսորիկ եղև խռովութիւն ի մէջ հերովդի արքայի Հրէաստանի և մերոյ արքային արշամայ: Քանզի Հերովդէս, յետ բազում գործոց արութեանց ձեռնամուխ լինի ի բարեգործութիւնս, շինուածս բազումս առնելով յոլու քաղաքաց, սկսեալ ի Հռոմէ մինչև ցՂամասկոս: Խնդրեաց ի յԱրշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱսորոց զԱնտիոքայ զանանց և զանկոխ հրապարական ի խոհերացն և ի տղմոց՝ լցցէ: Ջոր չառել յանձն Արշամայ՝ զօրս ժողովէ ընդդիմանալ հերովդի. և ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն ի Հռոմ, զի մի զնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ: Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չազատէ յիշխանութենէն, այլ և զամենյան Միջերկրեայս նմա հաւատայ:

Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զաներ Աղեքսանդրի որդւոյն իւրոյ, որ էր հօրէ Տիմոնէ և ի մօրէ ի թագաւորութենէ Մարաց, ի գաւակէ դարեհի Վշտասպեաց, ընդ իւրով ձեռամբ թագաւոր Միջերկրեայն կացուցանէր, առեալ իւր ի սպասաւորութիւն գունդ ի Գաղատացւոց և ի Պոնտացւոց: Տեսեալ զայն Արշամայ՝ երկրպագէ Հերովդի իբրև տեառն ամենայնիս իսկ, տալով նմա զոր խնդրէրն գործաւորս. որովք լցեալ զհրապարակսն անտիոքացւոց քսան վտաւանաւ երկայնութեամբ, յատակեց սպիտակ կճեայ սալայատակօք, զի ուխտաւորք յատակացն զհրազոյնս կարգեցին, առ ոչ ինչ վնաս առնել քաղաքին: Բայց Արշամայ վարեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան, վախճանեցաւ:

ԻԶ

***Թագաւորութիւն Աբգարու, եւ մտանել բոլորովիբ Հայոց ընդ հարկաւ
Հռոմայեցոց եւ պատերազմ ընդ զօրս Հերովդի, եւ սպանանել զեղբօրորդի նորա
զՅովսէփ:***

Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի քսաներորդ ամի Արշաւրիարքայի Պարսից: Այս Աբգարոս կոչէր աւագ այր, վասն առաւել հեզութեանն և իմաստութեանն. որում յետոյ և տիքն զայս ոչ կարելով ուղղախօսել յունաց և Ասորոց՝ կոչեցին Աբգարոս: Ի սորա երկրորդ ամի թագաւորութեանն հարկին Հռոմայեցոց բոլորովիմբ ամենայն կողմանքն Հայոց: Քանզի հրաման ել յԱւգոստս կայսերէ, որպէս ասի ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր առնել ընդ ամենյն տիեզերս. վասն որոյ և ի Հայս առաքեալ գործակալք Հռոմայեցոց, բերելով ըզպատկերն Աւգոստոսի կայսեր՝ կանգնեցին յամոնյն մեհեանս: Ջայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ:

Ջսմին աւուրբք լինի խռովութիւն ի մէջ Աբգարու և Հերովդի: Քանզի Հերովդի հրամայեալ զիր պատկերն հուպ ի կայսերական պատկերն կանգնել ի մեհեանս Հայոց. զոր չառեալ յանձն Աբգարու՝ պատշառս ի վերայ նորա յուզէ Հերովդէս: Առաքէ զզօրս Թրկացոց և Գերմանացոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից, հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Աբգարու անցանել: Իսկ Աբգարու ոչ հաւանեալ՝ ընդ դիմանայ ասելով, եթէ անապատ է հրաման կայսեր անցանել զօրացդ ի յերկիրն Պարսից: Ընդ որ դառնացեալ հերովդէս՝ անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէսպէս ցաւոց զնա ըմբռնեալ, –վասն զի ի Քրիստոս համարձակեցաւ՝ որդանց ի նմա եռացեալ–որպէս պատմէ Յովսէպոս. առաքէ զեղբօրորդի իւր զՅովսէփ, որում տուեալ էր զդուստր իւր, որ էր յառաջ կին Փերուրի եղբօր իւրոյ: Եւ նորա առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Աբգարու ի զօրանիստ գաւառի Բուզնան. և մարտուցեալ մեռանի, և զօրքն փախստական լինի: Նոյն հետայն վախճանի և Հերովդէս, և Հրէից ազգապետ՝ զԱրքեղայոս նորին որդի Աւգոստոս կացուցանէ:

Ի՛

Շինուած Եղեսեայ քաղաքի, եւ յիշատակումն սակաւուք ազգի մերոյ Լուսաւորիչն:

Ջկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Աւգոստոս, և փոխանակ նորա թագաւորէ Հռովմայեցոց Տիբեր. և Գերմանիկոս կեսար եղեալ՝ ծաղէ զառաքեալսն ի Հռովմ զիշխանսն Արշաւրի և Աբգարու, յաղագս պատերազմին նոցա, յորում սպանին զեղբօրորդին Հերովդի: Ընդ որ խստացեալ Աբգարու, խորհի ապստամբութիւն և պատրաստութիւն պատերազմի: Յայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպանութեն գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն զգուշանային Եփրատու ի Կասսիոսք, որ կոչի Եղեսիայ. և փոխէ ի նա զարքունիս իւր որ ի Մծբին, և զամենյն կուռս իւր, զՆաբոզ և զԲէլ և զԲաթնիքաղ և զԹարաթայ, և զմատեանս մեհենից վարժարանին, և միանգամայն զդիւանս թագաւորացն:

Յետ այր մեռեալ Արշաւիր՝ թագաւորէ ի վերայ Պարսից Արտաշէս որդի նորա: Արդէ թէպէտ և ոչ է կարգ պատմութեանս ի ժամանակի, և ոչ ըստ կարգի զոր ասելս ձեռնարկեցաք, այլ քանզի սերունդք Արշաւիր թգաւորին են որք Հայոց ազինս հաւատոց եղեն առիթ, և հարազատութիւն Արտաշիսի որդւոյն նորա՝ սկիզբն արասցուք յաղագս պատուականութեան մարդականն, նախակարգեալ ի գիրսս առընթեր Արտաշիսի զի իմացին որք ընթեռնունն, եթէ համազգիք քաջին են: Իսկ զկնի ապա նշանակեսցուք և զժամանակ զալստեան հարցն նոցա ի Հայս, որք են Կարենեանք և Սուրենեանք, յորմէ սուրբն Գրիգոր, և յորմէ Կամսարկանք, յորժամ ի շարի կարգին հասանիցենք ի ժամանակս թագաւորին որ զնոսա ընկալաւ:

Բայց Աբգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապստամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ ի մէջ ազգականաց իւրոց, թագաւորութեանն Պարսից՝ զօր ժողովեալ անդր չուէր ի համոզել և ի դադարեցուցանել զնոսա:

ԻԸ

***Յաղագս երթալոյն Արգարու յարեւելս եւ թգաւորեցուցանելոյ Պարսից գԱրտաշէս.
Եւ թէ զհարդ կարգեաց զեղբարս իւր, յորոց մեր Լուսաւորիչն եւ նորին ազգակիցքն:***

Երթեալ Արգարու յարեւելս՝ գտանէ թագաւորեալ Պարսից գԱրտաշէս որդի Արշաւրի, և ընդդիմացեալ նմա զեղբարս իւր. քանզի նա խորհէր ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորել, և նոք ոչ առնուին յանձն: Վասն որոյ պաշարեալ զնոսա Արտաշիսի և երկիւղ մահու եղեալ ի վերայ նոցա՝ բազում պատառմունք և անմիաբանութիւնք ի մէջ զօրացն և այլոց ազգականացն լինէին: Քանզի էին Արշաւրի թագաւորի որդիք՝ երեք և դուստր մի. առաջին նոյն ինքն արքայն Արտաշէս, երկրորդն՝ Կարէն, երրերդն՝ Սուրէն, և քոյր նոցին՝ որ անուանեալ կոչի Կոշմ, կին զօրավարին ամենյն Արեաց ի հօրէն կարգեալ:

Իսկ Ագարու համոզեալ զնոսա խաղաղանալ, ի մէջ ամենեցուն հաստատէ զայս ինչ սահմանելով. թագաւորել Արտաշիսի հանդերձ ծննդովք իւրովք՝ որպէս և խորհեցաւ, և զեղբարսն անուանել Պահլաւս՝ յանուն քաղաքին իւրեանց և աշխարհին մեծի և քաջաբերոյ. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն և առաջին քան զամենայն նախարարութիւնս պարսից, որպէս արդարև զարմս թագաւորաց: Եւ դաշինս և երդմունս ի միջի հաստատել, զի թէ լիցի սպառել զարմից Արտաշիսի ի պատանեաց՝ նոքա մատիցեն ի թագաւորութիւնն: Եւ արտաքոյ զեղի նորա թագաւորեցելոյ՝ զեղս որոշել զնոսա երիս, կոչմամբ այսպիսեալ. Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և զքոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, յառնն տանուտէրութենէ՝ զանունն որոշեալ:

Եւ ասեն զսուրբն Գրիգոր ի Սուրենենանն Պահլաւէ, և զԿամսարականս և Կարենենանն Պահլաւէ: Այլ զայս զալոյն զորպիսութիւն ի կարգին պատմեսցուք. միայն նշանակելով այժմ առ ընթեր Արտաշիսի, զի ծանիցես զազգս զայս մեծ, թէ հաւաստի արիւն Վաղարշակայ են, այս ինքն զարմ Արշակայ մեծի, եղբօր Վաղարշակայ:

Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց և զգիր ուխտին ընդ իւր առեալ Արգարու՝ դառնայ ոչ մարմնով, այլ չարաչար ցաւովք ախտացեալ:

ԻԹ

***Պարծ Արգարու յարեւելից, եւ տալ օգնականութիւն Արեւտայ ի մարտ ընդ
Հերովդի չորրորդապետի:***

Իբրև դարձաւ Արգար յարեւելից՝ լուաւ նա զՀռոմայեցոց, թէ ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, ոպրէս թէ զկնի զօրու զնաց յարեւելս: Վասն որոյ գրեաց առ գործակալս Հռոմայեցոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարսս, միանգամայն և զգիր ուխտին, որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել: Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի և թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս և հերովդէս չորրորդապետ Լիսանիա և Փիլիպպոս: Իսկ Արգարու եկեալ ի քաղաքն իւր յԵղեսիայ՝ միաբանեաց ընդ Արեւտայ արքայի Պատրիացոց սատարա տալով նմա ի ձեռն Խոսրանայ ուրումն Արծրունւոյ՝ մարտնչել ընդ Հերովդի: Քանզի նախ զդուստրն Արեւտայ արքայի կին առեալ Հերովդի, և ապա անարգեալ ի բաց եթող, և զՀերովդիադայ մեկնեալ յառնէ իւրմէ եհան կենդանւոյն, յաղագս որոյ ստէպ յանդիմանեալ ի Յովհաննէ Մկրչէ՝ այնր աղագաւ եսպան զՅովհաննէս Մկրտիչ: Եւ պատերազմ ընդ նա և ընդ Արեւտ վասն անարգանաց դատերն. յորում սաստկապէս հարեալ սատակեցան զօրքն հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց, որպէս յաստուածային իմն տեսչութենէ, վրէժս հատուցանել ընդ մահուանն Յովհաննու Մկրտչին:

L

***Առաքումն իշխանացն Արգարու առ Մառինոս, յորում տեսին զՓրկիչն մեր
քրիստոս, ուստի եղել սկիզբն հաւատոցն Արգարու:***

Ընդ այն ժամանակս եկաց ի գործ հազարապետութեան կայսեր ի վերայ Զիւնիկեցոց և Պաղեստինացոց, Ասորոց և Միջագետաց Մառինոս որդի Ստորգեայ. առ որ առաքեաց Արգար երկուս ի գլխաւորաց իւրոց, զՄար Իհար բղեաշխն Աղձնեաց և

զՇամշագրամ նահապետ Ապահունեաց տոհմին և զԱնան հաւատարիմ իւր՝ ի քաղաքն Բեթքուբին, զգացուցանել նմա զպատշառս երթալոյն իւրոյ յարևելս, ցուցանելով և զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս իւր, և առնել զնա թիկունս օգնականութեան: Որոց եկեալ գտնի զնա յԵլեթերոյաօլիս: Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խնդութեամբ և մեծարանօք՝ առնէ պատասխանի Աբգարու. «Մի կասկածեր ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի զհարկելն լիով փութացիս»:

Եւ նոցա դարձեալ անտի՝ ելին յԵրուսաղէմ տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լրոյ համբաւուց սքանչելագործութեանցն, որում և ականատես եղեալ՝ պատմեցին Աբգարու: Ընդ որ զարմացեալ Աբգարու՝ հաւաստաց ճշմարտապէս իբր արդարև յորդիԱստուծոյ, և ասէ. «Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են Աստուածոյ. զի չիք ոք ի մարդկանէ, որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած»: Եւ քանզի ապականեալ էր մարմինն իւր ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զեօթն ամ, և ի մարդականէ ոչ եղև նմա հնար բժշկութեան՝ ետ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, զալ և բժշկել զնա ի ցաւոցն, օրինակ զայս.–

ԼԱ

Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն:

Աբգար Արշամայ, իշխան աշխարհի, առ Յիսուս փրկիչ և բարերար, որ երևեցար յԵրուսաղէմացւոց աշխարհիդ, ողջոյն:

Լուեալ է իմ վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի՝ տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց զնալ, և զբորոտս արբես և զայս պիղծս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ յերկար հիւանդութեմբք՝ բժշկես. դու և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն՝ եղի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից, և զործես զայդ. կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, և զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեցես առ իւ և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես:

Նա և լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս:

Որոց տարեալ զթուղթն՝ պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ: Ջայս վկայէ և աւետարանական բանն, եթէ «էին ոմանք ի հեթանոսաց եկելոց առ նա». վասն ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել ցՅիսուս, այլ ասեն զՓիլիպպոս և ցԱնդրէաս. և նոքա ասեն զՅիսուս: Իսկ ինքն Փրկչին մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա Աբգար՝ ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի օրինակ զայս.–

ԼԲ

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս առաքեալ հրամանաւ Փրկչին:

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. «Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, և որք ոչն տեսանենն՝ նոքա հաւատասցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս, զալ ինձ առ քեզ՝ արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս՝ ապա համբարձայց առ այն որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց՝ առաքեցից զի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ:

Ջայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ արգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատերին, որ կայ յԵդեսացւոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԼԳ

Քարոզութիւն յԵդեսիայ առաքելոյն Թադէոսի, եւ պատճէն թղթոցն ենզից:

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թովմաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց զմի յեօթանասանից անտի զԹադէոս ի քաղաքն Եդեսիայ՝ բժշկել զԱբգար և

աւետարանել ըստ բանին Տեառն: Որոյ եկեալ ենուտ ի տուն Տուբիայ իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն Բգրատունեաց. որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նովին օրինօք եկաց մինչև հաւատալ ի Քրիստոս: Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Աբգարու ասէ. «Նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս», և իսկոյն կոչեաց զնա: Եւ եղև ի մտանելն Թաղէի՝ տեսիլ սքանչելի երևեցաւ Աբգարու յերեսն Թաղէի. և յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենայն իշխանքն որ շուրջ կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն: Եւ ասէ ցնա Աբգար, եթէ «Դո՞ւ իցես արդարև աշակերտ օրինելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքել ինձ այսր, և կարո՞ղ իցես բժշկել զցաւս իմ»: Պատասխանի ետ նմա Թաղէ. «Եթէ հաւատացես ի Քրիստոս Յիսուս յորդին Աստուծոյ՝ տացին խնդրուածք սրտի քոյ»: Ասէ ցնա Աբգար. «Ես հաւատացի ի նա և ի հայր նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զգօրս իմ և գալ կոտորել զՀրեայս որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր իմ արգելեալ վասն թագաւորութեանն Հռովմայեցոց»:

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն Թաղէի՝ աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եղեալ ձեռն ի վերայ բժշկեաց զնա, և զԱբդիու պատագրոս իշխան քաղաքին և պատուական յամենայն տանն արքայի, նա և զամենայն որ էին ի քաղաքին հիւանդք և ախտաժէտք, բժշկեաց: Եւ հաւատացին ամենեքեան. և մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն և զդուրս տաճարաց կռոցն փակեցին. և որ ի վերայ բագնին և սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ. և ոչ զոք ածէր բռնութեմբ ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային:

Իսկ առաքելոյն Թաղէի գիտորարար ոմն մետաքսագործ մկրտեալ, և անուն կոչեցեալ Ազդէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Եդեսիայ՝ փոխանակ իւր թողու առ արքայի: Եւ իւր առեալ հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի՝ գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհիս և զօրացն: Բայց Աբգար յօժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիբերիոս կայսեր, որ ունի օրինակ զայս. –

Թուղթ Աբգարու առ Տիբերիոս:

Աբգար արքայ Հայոց տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռոմայեցոց խնդրեալ:

Գիտելով իմ, եթէ ոչ ինչ ծածկի ի քումնէ թագաւորութենէդ, այլ իբրև զմտերիմ քո՝ աւելի ևս իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ: Չի Հրեայք, որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացոց՝ ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ երախտեաց, զոր արար առ նոսա, նշանս և սքանչելիս, մինչև զմեռեալս անգամ յարուցանել: Եւ գիտեա, զի զօրութիւնքս այս ոչ ենսոսկ մարդոյ, այլ Աստուծոյ: Չի և ի ժամանակին յորում խաչեցինն զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ, և երկիր շարժեալ տատանեցաւ. և ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ի մեռելոց և երևեցաւ բազմաց: Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա ի ձեռն աշակերտաց նորա սքանչելիս մեծամեծս կատարէ. որ և առ իս ինքեան եցոյց յայտնապէս: Եւ արդ՝ այսուհետև տէրութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայն գործեցին, և գրել ընդ ամենյն տիեզերս, զի երկրպագեցեն Քրիստոսի՝ իբրև ճշմարիտ Աստուծոյ: Ողջ էր:

Պարծեալ գրէ թուղթ Աբգար առ Տիբերիոս:

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռոմայեցոց խնդալ:

Չթուղթ գրեալ ըստ արժանի քոյոյ տէրութեանդ տեսի, և ընդ հրաման մտածութեանդ քոյ ուրախացայ. և եթէ ոչ ցասնուցուս ինձ՝ գործ սինկղիտոսիդ յոյժ այպանելի է. քանզի առ դոսա՝ ի քննութենէ՝ մարդական տուեալ լինի աստուածութիւն: Եւ արդ՝ այսուհետև եթէ ոչ լինիցի Աստուած հաճոյ մարդոյն՝ Աստուած լինել նա ոչ կարէ. և իբրև յայսմանէ՝ մարդոյն արժան է քաւել զԱստուածն: Բայց քեզ տեառն իմում հաճոյ թուեցի առաքել զայլ յերուսաղէմ փոխանակ Պիղատոսի, զի լուծցի նա անարգանօք

յիշխանութենէն յոր կարգեցեր զնա. վասն զի արար զկամս Հրէիցն, և խաչեաց զՔրիստոս ի տարապարտուց առանց քոյոյ հրամանի: Ողջ լինել քեզ ըղծամ:

Չայս գրեալ Աբգարու՝ զհաւասար թղթոյն եղ ի դիւանի իւրում, որպէս և զայլսն: Գրեաց և առ Ներսէս մանուկ արքայ Ասորեստանի ի Բաբելով:

Թուղթ Աբգարու առ Ներսէս:

Աբգար արքայ Հայոց, որդւոյ ինում Ներսէսի խնդալ:

Չզիր ողջունի քոյ տեսի, և զՊերոզ լուծի ի կապանաց, և զվնաս նորա թողի նմա. և եթէ կամ իցէ քեզ՝ կարգեսցես զնա ի վերակացութիւն Նինուէի, որպէս և կամիս: Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս, թէ տուր ածել բժիշկ, որ զնշանսդ առնէ և քարոզ այլ Աստուած ի վեր քան զհուր և զջուր, զի տեսից և լուայց զմա՝ նա ոչ էր բժիշկ ըստ արուեստից մարդական, այլ աշակերտ որդւոյն Աստուածոյ, արարչի՝ հրոյ և ջրոյ. և վիճակ հասեալ ի կողմանս Հայոց առաքեցաւ: Բայց յընկերաց նորա զխաւորաց, Սիմովն անուն, այդր ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ՝ լուիցես նմա, յորաժ և հարյն քո Արտաշէս: Եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ:

Եւ յաւել ևս գրել առ Արտաշէս արքայ Պարսից օրինակ զայս.–

Թուղթ Աբգարու Արտաշէս:

Աբգար արքայ Հայոց, Արտաշիսի եղբօր ինում Պարսից արքայի խնդալ:

Գիտեմ զի արդ լուեալ է քո վասն Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ, զոր խաչեցին Հրեայքն. որ յարեան ի մեռելոց, և առաքեաց զաշակերտսն ընդ ամենայն տիեզերս՝ ուսուցանել ընդ հանուր: Եւ մի յաշակերտաց նորա զխաւորաց, Սիմովն անուն, է ի կողմանս քոյոյ տէրութեանդ: Արդ՝ խնդիր արարեալ գտցես զնա, և նա բժշկեսցէ զամենայն ախտս հիւանդութեանց՝ որ ի ձեզ, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ. հաւատասցեց բանի նորա, դու եղբարք քո և ամենեքեան, որ հնազանդին քեզ կամաւոր: Չի ախորժելի է ինձ՝ զձեզ ըստ մարմնոյ ազգականս՝ լինել ինձ մտերիմ հարազատս և ըստ հոգւոյ:

Եւ մինչ դեռ պատասխանի այսց թղթոց ոչ էր ընկալեալ՝ վախճանի Աբգարիոս, թագաւորեալ ամս երեսուն և ութ:

ԼԴ

Յաղագս վկայութեան առաքելոցն մերոց:

Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յԵղեսիայ, և քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս: Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ առաքելոյն Թադէի ի հայս, և հաւատալ Սանատրկոյ. և թողուլ զհաւատսն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կատարումն առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրեարս գալ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին. և մարտիրոսանալ դստերն արքայի Սանդիստոյ հուպ ի ճանապարհն և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և փոխել յառապարն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ՝ ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրերդել: Դոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Ադդէի աշակերտի առաքելոյն յԵղեսիայ յորդւոյն Աբգարու՝ գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ:

Որ իբրև թագաւորեաց յետ մահուան հօրն՝ ոչ եղև ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ եբաց զտաճարս կռոցն և կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն: Եւ յգեաց առ Ադդէ, զի արասցէ նմա խոյր բեհեզեայ անգուածով ոսկոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հօրն նորա: Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ «ոչ արասցեն ձեռք իմ խոյր զազաթան անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուածոյ կենդանւոյ»: Եւ իսկոյն հրամայեաց միում ի զինակրացն՝ կտրել զոտս նորա սրով: Որոյ երթեալ, և տեսեալ զնա, զի նստէր

յաթոռ վարդապետութեանն՝ էած սուսերաւ և ի բաց կտրեաց զսրունս նորա. և նոյն ժամայն աւանդեաց զհոգին: Ջայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ի յայլոց պատմեալ նախկին:

Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարթոլոմէոս, որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեբանոս քաղաքի: Իսկ զՍիմոնն, որ Պարսիցն վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեն պատմել, եթէ զինչ գործեաց և կամ ուր կատարեցաւ: Քանզի պատմի յոմանց՝ Սիմոնն ունենն առաքելոյ կատարիլ ի Վերիոսփորայ. և նա իցէ ճշմարտիւ, և թէ էր աղագաւ գալուստ նորա անդր՝ ոչ գիտեն. այլ միայն նշանակեցի, զի գիտասցես թէ ոչ ինչ մնայ յիմնէ ջանից պատմել քեզ զամենայն, որ ինչ անկ է:

ԼԵ

Վասն Սանատրկոյ թագաւորութեանն, եւ սպանման ծննդոցն Աբգարու, եւ վասն Հեղինայ տիկնոջ:

Սանատրուկ թագաւորեալ՝ զօրս ժողովէ ի ձեռն քաջաց Բագրատունեաց և Արծրունեաց դայեկաց իւրոց, իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Աբգարու, զի բոլորունս տիրեսցէ թագաւորութեան: Եւ մինչև դեռ նա յայսմ էր՝ աստուածային իմն ակնարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Ադդէի յորդւոյն Աբգարու: Քանզի սին կճեայ կանգնել տայր յԵդեսիայ. ի վերնատունս ապարանից իւրոց, և ինքն ի ներքոյ կալով հրամայէր զորպէսն առնել. որ զերծեալ յունողացն՝ անկաւ ի վերայն նորա և խորտակեաց զոտսն և սատակեաց:

Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, ևնոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս և զգանձս թագաւորին: Ջոր արարեալ՝ յետոյ ստեաց. նա և զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց, զորս եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից: Սապէս և զգլուխ կանանցն Աբգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ի Խառան, թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարէ:

Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս և զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն. այլ չոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւդեայ, ի սեվին՝ զոր մարգարէացաւն Ագաբոս. և տուեալ զամենայն գանձս իւր յԵգիպտոս՝ գնաց ցորեան բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում և վկայէ Յովսեպոս. որոյ և շիրիմ նշանաւոր կայ առաջի դրանն յԵրուսաղէմ մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԼԶ

Յաղագս նորոգման Մծբին քաղաքի, եւ անուանակոչութեան Սանատրկոյ եւ մահուան նորին:

Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի: Ջի ի շարժման խախտեալ՝ քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագոյն, և պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ. և զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, գրամ մի ի ձեռն ունելով. որ նշանակէ այսպիսի ինչ, եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն զանձքս ծախեցան, և այս միայն մնաց:

Բայց թէ ընդէր սանատրուկ կոչեցաւ՝ ասելի է: Քանզի յաւուրս ծմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւգէ՝ պատահէ բքոյ ի լերնիս Կորդուաց. զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գիտել ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա Սանոտայ, քեռ Բիւրատայ Բագրատունւոյն, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս և զերիս գիշերս: Ջորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս

է. շուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ, պատահեաց մանկանն և դայեկին: Արդ՝ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանտայ:

Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի արքայի Պարսից, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորիս, նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն. իբր թէ վրէժ հատուցեալ ընդ չարչարանաց սրբոյ դստերն: Դեբուբնայ որդի ափշադարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եդ ի դիւանին յեղեսիայ:

ԼԵ

Թագաւորել Երուանդայ եւ կոտորել զորդիսն Սանատրկոյ, եւ զերծանել Արտաշիսի փախստեամբ:

Յետ մահուանն Սանատրկոյ արքայի շփոթի իմն թագաւորութիւնն: Քանզի Երուանդ որսի կնոջ Արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ: Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այսպէս: Կին ոմն յազգէ Արշակունեաց, անծամբ հարստի և խոշորագեղ, վարար զոր ոչ ոք դիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս զՄինոտովրոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն՝ կոչեն անուանս Երուանդ և Երուագ: Եւ ի չափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ և անդամովք յաղթ: Սա ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ առաքեալ ի Սանատրկոյ, գտանի երևելի, մինչև ամենայն նախարարացն Հայոց առաջին լինե. և խոնարհութեամբ և առատածեռնութեամբ զամենայն ոք յանգուցեալ յինքն յարուցոյց: Եւ ի մեռանելն Սանատրկոյ՝ միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա, առանց արանց յազգէն Բագրատունեաց լինել թագադիր:

Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդուցն սանատրկոյ՝ կոտորէ զամենեսեան: Թուի թէ վրէժ հատուցաւ սպանման որդուցն Աբգարու: Բայց մի ոմն տղայ, Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստընտուի նորա՝ փախեալ ի կողմանս հերայ, ի հովուավանս Մաղխազանի, լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ, որդւոյն Բիւրատայ Բագրատունւոյ, ի Սպեր գաւառի, ի շէնն Սմբատաւանի: Արդ՝ իբրև լսէ Սմբատ որդի Բիւրատայ զբօթն Սանատրկոյ և զգոյժ կոտորման որ դուց նորա՝ առեալ զերկուս դստերս իւր, զՍմբատանոյշ և զՍմբատուիհի՝ նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին. և ինքն հանդերձ միով կնաւ իւրով և սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր մանկանն Արտաշիսի: Որում իրազգաց եղեալ արքային Երուանդայ՝ հետայոյցս առաքէ. վասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց այլակերպեալ շրջելով հետի հանդերձ մանկամբն՝ սնուցանէ ի հովուավանս և յանդէորդս, մինչև պարսպ գտեալ ժամ՝ անցանէ առդարեհ արքայ Պարսից: Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ և ծանօթ յառաջագոյն՝ պատուի մեծապէս զօրագլուխսն պարսից, սապէս և մանուկն ընդ որդիս թագաւորին, տեղի բնակութեան առեալ զԲատ և զՈգոմն կոչեցեալ գաւառս:

ԼԸ

Որ ինչ ջան Երուանդայ վասն ի բուռն ածելոյ զմանուկն Արտաշէս, եւ ի բաց թողլոյ զՄիջագետս:

Բայց Երուանդայ զմտաւ ածեալ, թէ որպիսի չար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս խէթ ի սրտի լեալ՝ ոչ հեշտալի էր նմա քուն: Հանապազ ի յարութնութեան յայն հոգալով, նաև ի քուն անուրջս ահագինս նմին տեսանէր: Վասն որոյ ի ձեռն հրեշտակաց և պատարագաց խնդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից՝ տալ ի ձեռս զԱրտաշէս, ասելով թէ «Արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր սնուցանես զՄարդդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ յեղուզակի, որ ասէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ. և զորդի հովուաց և զանդէորդաց ջանայ առնել Արշակունի, և արիւն քո և հարազատութիւն համբաւելով զնմանէ: Նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խաբս գտեալ Սբատայ զմար ոմն տղայ՝ բաջաղի»: նոյնպէս և առ Սմբատ յղէր բազում անգամ, թէ «Ընդէ՞ր այդքան սնոտի աշխատութիւն կրես. խաբեալ

ի ստնտուէդ՝ սնուցանես զորդի Մարիդ հակառակ ինձ»: Եւ լսէ ոչ սիրելի բանս պատասխանեաց: Յայնժամ առաքէ Երուանդ և սատակէ զքաջսն ի Բայբերդի. գերեալ զդատերս Սմբատայ՝ պահէ յամրոցին յԱնի ոչ վատթարապէս:

Բայց թիկունս առնելով Երուանդայ զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպիանու և Տիտոսի, թողլով ի նոսա զՄիջագետս: Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն հայոց ի Միջագետաց. և հարկս ևս առաւելագոյնս տայր ի Հայոց Երուանդ: Իսկ գործակալաց Հռոմայեցւոց մեծապէս հանդերձեալ զքաղաքն Եդեսիայ՝ ի նմա հաստատեն զտունս զանձուց հարկացն ժողովելոց ի Հայոց, ի Միջագետաց և յԱստուստանայց: Եւ ժողովեն ի նմա զամենայն դիւանս, և կարգեն զդպրոցս երկուս, մի՝ զբունն իւրեանց զԱսորին, և միւս ևս զՅոյնն. և զդիւանն հարկաց և զմեհենականն, որ կայր ի Սինոպ Պանտացւոց՝ անդր փոխեն:

ԼԹ

Յաղագս շինուածոյ Երուանդաշատ քաղաքի:

Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխի, և ի յերկարել ձմերայնոյն, և ի դառնահոտ փչմանէ հիւսւոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխէ զարքունիսն յարևմուտս կոյս, ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյ հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն. յըմպելեաց պատրաստութիւն: Ջմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչև զդուռնն. և ի նմա որոգայթս ինն ծածուկս ընդ մէջ աստիչանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի՝ եթէ ոք գաղտ ելանելով դաւել կամիցի զարքայն: Եւ էր, ասեն, երկդիմի. որպէս զի մինն լիցի սպասաւորաց արքունի և ամենայն ելանտից ճանապարհ տուրնջենային, իսկ միւսն զիշերային և մարդադաւաց:

Խ

Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կրոց:

Բայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր և փոխեալ զամենայն ինչ յԱրմաւրայ, ուրոյն կռոցն, զոր ոչ օգուտիւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի ի գալ և ի զոհել անդ աշխարհի՝ ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրեանայ, և անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա գրագնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. և փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր:

ԽԱ

Վասն տնկելոյ զանտառն, որ կոչի Ծննդոց:

Տնկէ և մայրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, և որմովք ամրացուցանէ, արգելլով ի ներքս այծեմունս երագունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիռս և վարագս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն՝ Ծննդոց:

ԽԲ

Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ:

Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեմբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիբ: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ

բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտևանանց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուսից յօնից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ավանցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դի՛ անքթթելի իմն զոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն ահայեցուածն ունի. և արդարև բերրի և թագաւորական դաստակերտն:

Ջայս ամենայն զգործեցեալսն Երուանդայ պարզևէ մեծն Տրդատ մարդկան ազգին Կամսարականաց, որպէս մտերմաց և արեան կցորդաց ազգին Արշակունեաց. զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք:

Բայց ասեն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալրջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վէմս ործաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթել ործաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սուտ և առասպել, և կամ դիւականս ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զորս կամի:

ԽԳ

Թէ որպէս Սմբատայ օգնականս իւր արարեալ զնախարարսն Պարսից՝ խնդրէ թագաւորեցուցանել զԱրտաշէս:

Բայց ի զարգանալ մանկանն Արտաշիսի, և ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել դայեկին Սմբատայ՝ հաճեալ ընդ նա նախարարքն Արեաց, մաղթեն զթագաւորն տալ նմա պարզևս զինչ և խնդրեսցէ: Եւ յանձն առեալ թագաւորին՝ ասէ ցնախարարսն. «Տեսէք թէ զինչ կամիցի այրն քաջ»: Եւ նոքա ասեն. «Անմահ բարերարութիւնդ քո. ոչ այլ ինչ կամի Սմբատ, քան թէ զարիւն քո և զհարազատութիւն, զԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ, զմերժեալն ի թագաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիւրում թագաւորութեանն»: Եւ յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զզօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի գահն հայրենի:

ԽԴ

Յաղագս լսելոյ Երուանդայ զգալն Արտաշիսի, եւ զունարել զօրս ի պատրաստութիւն պատերազմի:

Լուր հասանէ առ Երուանդ յՈւտէացւոց գաւառին, եթէ զունարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ աճցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր: Ջայս լուեալ Երուանդայ՝ եթող անդրէն զբազումս ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն գնաց ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել առ ինքն զզօրս Հայոց, զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և զՄիջագետացն՝ աղերսիւք և տրովք: Եւ էին աւուրք գարնայնոյ. վասն որոյ երագ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նա և Արգամ, տանուտէր ազգին Մուսացեան, որ ի ծննդոցն Աժդահակայ, ամբոխ հետևակաւ: Քանզի էր Երուանդայ դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական, զոր հանեալ էր նոցանէ Տիգրանայ և տուեալ իւրում քեռառնն Միհրդատայ. իսկ յետ մահուանն Միհրդատայ՝ ոչ լինէր ումեք տուեալ, մինչև Երուանդայ դարձուցանել զնա առ Արգամ: Եւ ոչ միայն նմա, այլ և ամենայն նախարարացն տայր պարզևս պատիւս, և զօրացն ամենեցուն պարզևէր առատապէս:

ԽԵ

Եթէ որպէս ընդ մուտն Արտաշիսի յիւր աշխարեն յաջողեցաւ զործն:

Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի աճապարէն հասանել ի սահմանս Ուտէացւոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զորս եթող

Երուանդ: Ջայն ինրև լուան այլ նախարարքն հայոց՝ լուծանէին լքանէին և գատչել յԵրուանդայ խորհէին. նա և գայն ևս տեսանէին, եթէ զօրքն Հռոմայեցւոց ոչ հասեին նմա ի թիկունս: Իսկ Երուանդ առաւել ևս յորդագոյն տայր գպարգևսն, և բաշխէր միոյ ումեք ի նոցանէ՝ զգանձսն և որչափ շատ տայր՝ շատ ևս ատելի լինէր: Քանզի գիտէին ամենեքեան, եթէ ոչ առ առատութեան տայ, այլ առ երկիւղի վատնէ: Եւ ոչ այնչափ սիրելի գայնոսիկ առնէր, որոց շատն տայր, քան թէ թշնամի գայնս՝ որոց ոչն տայր պերճագոյնս:

ԽԶ

Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի եւ փախուստ, եւ առումն քաղաքի նորին եւ մահ:

Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի ելանէ առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբքն Արագածն կոչեցեալ լերին. աճապարէին հասանել ի բանակն Երուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա՝ միայն ակնածէին ի Մուրացենէն Արգամայ, զի այր քաջ էր և բազմաց տէր տիգաւորաց: Եւ ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեք հարիւր ասպարիսաւ ի Հիւսիսոյ, ի վերայ գետոյն Ախուրեան: Ջայս իբրև լսէր Երուանդ՝ հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն: Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Աբգար նահապետ Մուրացեան հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերայ նորա զոր ինչ գտեալ էր յԵրուանդայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զի զԵրուանդ թողեալ ի բաց գնացէ:

Եւ իբրև հանգէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի՝ Արգամայ առել զբազմութիւն հետրակացն՝ ի կողմն ելանէր: Եւ Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել. և յառաջեալ զճակատն իւր՝ զարծուի յերանց կաքուաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևսն էին, ի նա խառնեալ միանային: Եւ զօրքն Վրաց, հանդերձ արքային իւրեանց Փարսանաւ. թէպէտ և յանդուզն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին՝ արագապէս դառնային ի միւս կողմն փախուցեալ: Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդին Երուանդայ և զզօրաց Միջագետաց: Եւ ի խառնակել այսպիսի ճակատուց՝ պատահեն Արտաշիսի արք քաջք Տաւրացիք, որոց զոգիս ի բաց եղեալ, Երուանդայ պայմանեալ՝ սպանանել զԱրտաշէս: Որոց դիպեալ ի հետ ընդ մէջ անցանէ Գիսակ որդի ստնտուին Արտաշիսի, և սատակեալ գնոսա, ուր և կէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ՝ մեռանի ի վերայ այսպիսեաց: Եւ մնացեալ զօրքն ի փախուստ դառնային:

Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ՝ ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր, հեծեալ ի նոր ձիս հանգոյց ի հանգուցէ փախչել: Եւ քաջին Սմբատայ զհետ մտեալ՝ սաստկագոյնս վարէր գնա ի գիշերի մինչև զդուռն քաղաքին: Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշիսի հասեալ ի յԵրուանդայ շրջապատեալ առագաստն, ի կաշեայ և ի կտաւեայ պարսպին, էջ, և ի խորին նորա բնակեցաւ գայն գիշեր: Եւ այգուն եղելոյ՝ տիրաբար արարեալ, զսպանեալսն թողել հրամայեաց. և անուանեաց զհովիտն, ուր ի վերայ դիականցն բանակեցաւ՝ Մարաց մարգ, և զտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայսմ տեղուջ վանեաց զԵրուանդ: Եւ ինքն չուեաց ի քաղաքն Երուանդայ, յառաջ քան զմիջօրեալ հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ, և միաբան զոչնամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր յղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մար գնա կոչելով: Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ, իբր ի կամաց Արտաշիսի՝ բառնալ զանուն Երուանդայ ի տեղուջէն, այս պատճառ է անուանակոչութեան դաստակերտին:

Բայց Սմբատայ գիշերայն զհետ Երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտկանաւ՝ զդուռն քաղաքին պահէր մինչև ի գալն Արտաշիսի և զօրացն ամենեցուն: Եւ ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եցեն մարդիկ ամրոցին, և բացին զդուռն քաղաքին: Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերք զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիւղն ի յատակս տանն. և այսպիսի ջախճամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն անս քսան: Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք:

ԽԷ

Թագաւորել Արտաշիսի եւ առնել բարիս իւրոց երախտաւորացն:

Յետ մահուանն Երուանդայ մտեալ Սմբատայ զարքունականսն յուզէր զգանձսն. և գտեալ զթագն Սանատրկոյ արքայի՝ դնէ ի գլուխն Արտաշիսի և թագաւորեցուացանէ ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց ի քսան և իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի: Իսկ Արտաշիսի առեալ զթագաւորութիւնն՝ տայ պարգևս զօրացն Մարաց և Պարսից, արձակեաց յաշխարհն իւրեանց: Տայ և առնն քաջի և պատուականի Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և զինդ յերկոսին ականջսն, և կարմիր զգեստ միոյ ոտինն. տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ընպել նուագօք: Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայսց պատուոց տայ դայեկին իւրում Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդացն և ի կարմիր կօշկէ. և աւելի քան զհայրենական զիւր թագակապ ասպետութիւնն և զիշխանութիւնն արևմտեայ զօրուն՝ հաւատայ ի նա գամենայն զօրս Հայոց, և զբոլոր աշխարհիս զգործակալս և զհամօրէն տունն արքունի: Եւ զՆերսէս զորդի որդւոյն իւրոյ ստընտուին Գիսակայ, ազգ զնա սերելով՝ անուն կոչէ զնահատակութեանց հօրն—Դիմաքսեան. քանզի, որպէս ասացաքն՝ զկէս դիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի:

Պատմի սորա ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ և զորդիսն Տուրայ, պատանիս հինգ հանդերձ տասամբ, յանուն հօրն իւրեանց Տրունիս. ոչ վասն արութեան ինչ զործոց, այլ միայն վասն քութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ, սակս նորին և սպանաւ ի նմանէ:

ԽԸ

Սպանումն Երուազայ եւ շինել միւսոյ Բագարանի, եւ հարկիլ Արտաշիսի Հռոմայեցւոց:

Զկնի այսորիկ հրաման տայ Սմբատայ՝ երթալ յամուրն Բագարան, որ հուպ ի քաղաքն Երուանդայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպանցէ զԵրուազ գեղբայր Երուանդայ: Զոր կալեալ Սմբատայ՝ երկան զուլանէ հրամայէ կապել, և ընկենուլ ի պտոյտ մի գետոյն: Եւ ի տեղի նորա ի վերայ բագնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի, աշակերտ մոզի ուրումն երագահանի, որ յայն սակս և Մոզպաշտէ անուն կարդային: Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուազայ, և ծառայս անձինս հինգ հարիւր, նա զընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ. բայց զգանձսն հրամայէ տանել Դարեհի արքայի Պարսից, հանդերձ յաւելմամբ յիւրոց գանձուց, ի շնորհակալութեան պատիւ իբրև հօր և օգնականի:

Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն: Ինքն անցանէ ի Պարսս, ընծայատար Դարեհի, ոչ ինչ փոյթ առնելով զՀռոմայեցւոց տէրութենէն: Իսկ ի զնալն Սմբատայ Պարսս հասանեն հարկահանք կայսեր և սպայ ծանր ի սահմանս Հայոց, զորս մաղթեալ Արտաշիսի և կրկին տուեալ զհարկսն՝ հաշտեցուցանէ: Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիւմպ քուրմ Հանւոյ, զրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բագում զործս՝ ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Հայոց երգք վիպասանաց:

Յաղագս շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի:

Արտաշիսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանցն, որ պատմին ի Գողթան–շինել գքաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանս, և ծնունդք զարմիցն, և իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապագունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց. մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշանութենէն, և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ որդւոցն Արտաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն. բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք:

Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արմեդիեայ և զամենայն կուռս հայրենիսի. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն: Եւ յարուցանէ ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ: Նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր տարեալ էր յԱրմաւրայ և զոր անդրէն արարեալ նորա՝ փոխէ յԱրտաշատ. և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իբրև գքաղաք արքայանիստ:

Ծ

Յարձակումն Ալանաց ի մեզ եւ պարտումն, եւ խնամութիւն Արտաշիսի ընդ նոսա:

Ձայսու ժամանակաւ միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկէս Վրաց աշխարհին՝ մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ և Արտաշէս զհարոց զօրացն բազմութիւն, և լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգն Ալանաց, և զնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերք գետոյն ի հիւսիսոյ. և հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյն, և գետն ընդ մէջ նոցա:

Բայց քանզի զորդի ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց ատեն առ Արտաշէս՝ զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց, տալ Արտաշիսի զինչ և խնդրեսցէ. և երդնունս և դաշինս ասէր հաստատել մշտնջենաւորս, որպէս զի մի ևս մանկուք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհս Հայոց: Եւ ի չառնալ յանձն Արտաշիսի առ ի մի մեծ, և ի ձեռն թարգմանաց ծայնէ ի բանակն Արտաշիսի. «Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց. եկ հաւանեաց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ. զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝ զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել, և թշնամութիւն յաւիտենական ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»: Եւ լուեալ Արտաշիսի զայսպիսի իմաստութեան բանս՝ զնաց յեզր գետոյն. և տալ տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ, և լուեալ ի նմանէ բանս իմաստութեան՝ ցանկացաւ կուսին: Եւ կոչցեալ զդայեակն իւր զՍմբատայ՝ յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, առնուլ զօրիորդն Ալանացի կնութիւն իւր, և դաշինս և ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաջացն, և զպատանին արձակել ի խաղաղութիւն: Եւ հաճոյ թուեցեալ Սմբատայ, յէ առ արքայն Ալանաց՝ տալ զտիկին օրիորդ Ալանաց զՍաթինիկ ի կնութիւն Արտաշիսի: Եւ ասէ արքայն Ալանաց. «Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազար ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»:

Ձայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն. «հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ, և հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն, և ձգեալ զոսկէօղ շիկաձոկ պարանն՝ ընկէց մէջք օրիորդին Ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ

հասուցանելով բանակն իւր»: Որ և ճշմարտութեամբ ունի այսպէս: Քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր՝ լայք շատ և ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս՝ առնու գտիկլին օրիորդն Սաթինիկ: Այս է ոսկէօղ շիկափոկ պարանն: Դոյնպէս և զհարսանեացն առասպելեալ երգեն, այսպէս ասելով.«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն»: Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռն տաճարին հասանել՝ զահեկանս ճապաղել ինրև զհիւպատեանն Հռոմայեցւոց. սապէս և թագուհեացն յառագաստին՝ մարգարիտ: Այս է ճշմարտութիւն բանիցս:

Սա առաջին եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւազդ և զայլս բազումս, զորս ոչ կարևոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորաժ ի գործ ինչ հասանիցենք:

ԾԱ

Սպանունն Արգամայ եւ որդւոց նորա:

Ի չափ հասեալ Արտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի՝ եղև այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ. և նախանձ բերելով ընդ ծերունւոյն Արգամայ՝ հրապութեաց զհայր իւր ցասնով Արգամայ, որպէս թէ թագաւորել ի վերայ ամենայն խորհիցի: Այսպէս ընկեցեալ զնա ի պատուոյն՝ ինքն առնու զերկրորդութիւնն: Յետ այսորիկ երթալով Արտաշիսի ի ճաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհիցին՝ յարուցանեն որդիքն արքային ապշոտ, և անդրէն իսկ ի հացին քարշեն զալիսն Արգամայ: Եւ խռովութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ՝ դարձեալ արծակեաց զորդի իւր զՄաժան մեծաւ զնդաւ, և զբազումս յազգէն Մուրացեան սպանանել հրամայեաց, և զապարանսն Արգամայ այրել. և զհարձ նորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ զնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու, ածել ի հարձութիւն Արտաշիսի: Ջոր դարձեալ նուաճեալ յետ երկուց ամաց, ի բաց տալ հրամայէ զինչսն բայց ի հարձէն:

Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ ի բաց ի նոցանէ զերկրորդութեանն պատիւ՝ յաւելու ևս հանել զՆախճւան, և ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գիւղս, յորում և ապարանս և բերդս ի նոցանէ շինէ իւր ի ժառանգութիւն: Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոցն Արգամայ՝ ընդդիմանան նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ աչքայորդւոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարքն, և որք միանգամ երևելիք էին յազգէ Մուրացեան. և գրաւէ յինքն զշէնս և զամենայն իշխանութիւնս նոցա: Եւ ոչ ոք ապրեաց ի նոցանէն, բայց միայն աննշանք ոմանք և կրտսերքն փախուցեալ առ Արտաշէս ապրեցան ի դրան արքունի: Այս Արգամ է, որ յառասպելին Արգաւանն անուանի, և այս պատճառ պատերազմի ընդ Արտաւազդայ:

ԾԲ

Եթէ որպիսի էր Սմբատ, եւ զինչ յԱլանս գործեաց. եւ բնակել Արտազու:

Սիրելի է ինձ ասել և վասն առնն քաջին Սմբատայ. քանզի արդարև ըստ առասպելին ոչ ինչ կարի հեռի ի ճշմարտութենէն. որունէր հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն, և առաքինութեան ոգւոցն որսորդ, և գեղեցկութեն ավեօք վայելչացեալ. սակւ ինչ արեան նիշ ունելով յաչսն՝ որպէս դրակոնտիկոն ի վերայ ոսկւոյ և ի մէջ մարգարտոյ ծագէր. և ի վերայ շոյտ անծին և մարմնոյ՝ զգոյշ յամենայնի, և տուչութիւն յաջողուածոց ունէր ի մարտս առաւել քան զամենայն ոք: Ջի յետ այնչաձ արութեանց՝ օգնական եղբօրն Սաթինկայ յաշխարհն Ալանաց հանդերձ զօրու երթայ հրամանաւ Արտաշիսի: Քանզի մեռաւ հայր Սաթինիկան, և այլ ոմն բռնացեալ թագաւորեաց աշխարհին Ալանաց, և հալածէր զեղբայրն Սաթինիկան. զոր վանեալ հերքէ Սմբատ, և տիրացուցանէ ի վերայ ազգին զեղբայրն Սաթինիկան, և զերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ զերի սաստիկ յԱրտաշատ: Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարևելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր

Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն արտագ. քանզի և աշխարհն ուստի գերեցանն՝ Արտագ կոչի մինչև ցայօր ժամանակի:

ԾԳ

Աւերումն Կասբից, եւ գրգռութիւն ընդ Սմբատայ զարմիցն Արտաշիսի եւ ընդ միմեանս:

Յետ մեռանելոյ վերջնոյ Արշակայ թագաւորի Պարսից, թագաւորեցուցանէ մերս Արտաշէս զհամանուն իւր զԱրտաշէս որդի նորին ի վերայ Պարսից աշխարհին: Եւ ոչ հնազանդել նմա բնակիչք լերինն, որ անուանեալ կոչի յիւրեանց լեզուն Պատիժահար գաւառ, որ է Գեղամանց լեառն, և ծովեզերեայք, և այսր ևս քան զնոսա. նա և Կասբից երկիրն յայն սակս ապստամբեն ի մերոյ արքայէն: Վասն որոյ առաքէ ի վերայ նոցա Արտաշէս զՍմբատ ամենայն զօրօք Հայոց, ինքն արքայ յուղարկ երթալով աուրս եօթն Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան. բայց զերկիրն Կասբից աւերեալ՝ առաւել քան զԱրտագեան գերի ածէ ի Հայս. ընդ որս և զԶարդմանոս անուն թագաւոր նոցին: Վասն որոյ արժանի ըստ վաստակոցն պարգևէ նմա Արտաշէս զմասն արքունի, որ ի շէնս Գողթան, և զՈւղտու ակունսն, և առ այտօքիւք՝ և զաւարն ամենայն նմա թողու: Ընդ որ նախանձեալ Արտաւազդ՝ կամեցաւ սպանանել զՍմբատ. և յայտնեալ խորհրդոյն, բազում խռովութիւն վասն այնր լինէր հօրն: Իսկ Սմբատ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք թողով զհշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայրն Արտաւազդ: Հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տնորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերոյն. քանզի էր ի ծերութեան կին արարեալ յասորեստանեայց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ և զնորին կողմամբք բնակեցաւ:

Իսկ Արտաւազդ յետ գնալոյն Սմբատայ առնու ի հօրէն՝ որում ցանկայրն, զհշխանութիւն զօրացն ամենեցուն: Եւ նախանձ բերելով ընդ նմա եղբարցն ի գրգռութենէ կանանց իւրեանց. վասն որոյ կարգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հազարապետ, զայր իմաստուն և բանաստեղծ, և հաւատայ ի նա զամենայն գործս տանն արքունի. և զՄաժան կարգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ: Բաժանէ Արտաշէս և զհշխանութիւն զօրուն ընդ չորս. զարևելեան զօրն թողու ի վերայ Արտաւազդայ, և զարևմտեանն տայ Տիրանայ, զհարաւայինն ի Սմբատ հաւատայ և զհիւսիսայինն ի Զարեհ: Եւ Զարեհ էր սէգ և յորս երէոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ ափործ առեալ Քարծամայ ուրումն արքայի Վրաց՝ ապստամբեցուցանէ զերկիրն, և կալեալ զԶարեհ, ի բանտի դնէ ի կաւկաս: Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւազգայ և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ դարձուցանեն զեղբայրն ի մեծէ կարակմէ:

ԾԴ

Պատերազմ ընդ զօրս Դոմետիանոսի ի Բասեան:

Աղմուկ շփոթից իմն լեալ յարևմուտս, ընդ որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդիմանայ Հռոմայեցոցն տէրութեանն, աչ տալով հարկս: Իսկ Դոմետիանոսի կայսեր ցասուցեալ՝ զօրս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ. որոց հասեալ ի կողմանս Կեսարու, զՏիրան և զզօրսն արևմտեան առաջի արկեալ՝ ածեն տագնապաւ մինչև ի քաջ ընդարձակ հովիտն Բասենայ, յորում ընդդէմ դիպեալ Արտաւազդ արևելեայ և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որոգւովքն, արքայի, և պատերազմեալ՝ սաստկապէս վտանգին: Յորոյ ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն՝ ընդ մէջ անցեալ ապչեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զրաւ պատերազմին արարեալ: Զի թէպէտ և ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զձակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զզօրսն Հռոմայեցոց մինչև ի սահմանս Կեսարու:

Չայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Դոմետիանոս. ոչ ինքն այսր, այլ զհրաման նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն:

Բայց ըստ բախտի եղեալ Արտաշիսի՝ մեռանի ի նմին ժամանակի դոմետիանոս ի Հռոմ, և զկնի նորա Ներուաս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ: Ընդ որ առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից՝ ասպատակ ևս ի Յոյնս արարին: Ընդ սոսա հայելով Եգիպտացւոց և կողմանցն Պաղեստինացւոց՝ արգելուն և նոքա զհարկիւն Հռոմայեցւոց:

ԾԵ

Յաղագս Տրայիանոսի եւ նորին գործոց, եւ մահուանն Մաժանայ յեղբարցն:

Չայսու ժամանակաւ թագաւորեալ լինի Հռոմայեցւոց Տրայանիոս, և խաղաղացուցեալ զամենյն արևմուտս, դիմէ ի վերայ Եգիպտացւոց և Պաղեստինացւոց. և նուաճեալ զնոսա ընդ իւրով ձեռամբ, խաղայ յարևելս ի վերայ Պարսից: Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, զմեղանս յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. և թողութիւն ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհս Հայոց: Եւ Տրայիանոսի անցեալ ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս:

Ընդ առաջ նորա իջեալ Մաժան՝ մատնութիւն զեղբարցն առնէր. «Գիտեա, ասէ, արքայ. եթէ զԱրտաւագդ և զՏիրան վտարանդիս ոչ արասցես, և զգօրսն Հայոց Ջարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ առ քեզ ոչ եկեսցեն»: Չայս արար Մաժան՝ քէն պահելով վասն Սմբատայ, զի և զնա նորա էր սնուցեալ. ընդ նմին և զՏիրան խորհեցաւ հանել, զի ինքն լիցի քրմապետ միանգամայն և սպարապետ արևմտից: Ջորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանու, արձակէ ունայն: Իսկ Արտաւագդայ և Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա՝ դարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին ի Բագնացն աւանի իբրև զքրմապետ: Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, և յետ նորա Ադրիանոսի կայսեր զամենայն աւուրս իւր:

ԾԶ

Թէ որպէս բազմամարդացոյց Արտաշէս զաշխարհս, եւ սահմանս հաստատեաց:

Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ազարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկանուտս բազմունս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լեռինս և ի հովիտս և ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն, և ծածկելով յերկրի. և չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ: Ընդ որ նախանձեալ Արտաշիսի որդւոյ Սասանայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել և ի Պարսից աշխարհին և յիւր անունն անուանել, զի մի ևս յիշեսցի անունն Արտաշիսի:

Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս:

ԾԷ

Յաղագս նախարարութեանն Ամատունեաց:

Յաւուրս սորա ասեն եկեալ զազգն Ամատունեաց ի կողմանցն արևելից Արեաց աշխարհին: Բայց են սոքա բնութեամբ հրեայ, ի Մանուեայ ունեմնէ. որոյ որդի էր մեծահասակ և ուժեղ, Սամսոն անուն Կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէից՝ ըստ յուսոյ զնախնեաց կոչել զանուանս: Բայց է ճշմարիտ, որպէս և այժմ իսկ է տեսանել ի զարմս Ամատունեաց, քանզի անձեայք և բարեձևք ըստ պատշաճի վեյել են ամենայն իրօք և ուժեղք: Տարեալք են նոքա ի յԱրշակայ առաջին ի Պարթևաց թագաւորեցելոյն. և յառաջադիմութեամբ անդրէն յԱրեաց աշխարհին ի պատիւ հասեալք ի կողմանս Ահմատանի: Բայց թէ յինչ պատճառաց գալուստ նոցա այսր՝ ոչ գիտեմ, այլ պատուին

յԱրտաշիսէ գեղիւք և դաստակերտօք, և անուանին Ամատունիք, որպէս թէ Եկք: Եւ կէսք ի Պարսից՝ Մանուեանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյն:

ԾԸ

Վասն Առաւելոյնաց տոհմին, թէ ուստի սերեալ ազգ:

Ի սոր արուրս և Առաւելեանք, յազգէ Ալանաց, մերձաւորք Սաթինկան, զհետ նորա եկեալք՝ կարգեցան յազգ և ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք թագուիւոյն. և ի ժամանակս Խոսրովու հօրն Տրդատայ խնամեցեալ ընդ ունեմն քաջի Բասղացն եկեալ հատուածի:

ԾԹ

Որ ինչ արուեստից գիտութիւն յարուրս Արտաշիսի:

Քանզի բազում ինչ գործք յարուրս Արտաշիսի գործեցան, վասն այնորիկ ի բազում ճառս կոտորեցաք, զի մի երկայնութիւն բանից տաղտկութիւն ընթերցողացն լինիցին. որոյ է վերջին ճառս այսպիսի ինչ, յիշատակել և զայլսն ևս ինչ ի ժամանակս Արտաշիսի: Զի թէպէտ և այլն ամենայն, զոր յիշատակեցաք յառաջագոյն ճառիցն, կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց թագաւորացն՝ այլ ի մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, և կամ ոչ հասեալք. զշաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց: Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչիւր առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով. և ոչ ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, և ոչ ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք, և ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ և ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք, բայց դոյզն ուրեք. այլ ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղղակերպութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք: Եւ այս ամենայն յօրինի յարուրս Արտաշիսի:

Կ

Յաղագս մահուանն Արտաշիսի:

Գեղեցիկ իմն պատմէ և Արիստոն Փեղղացի յաղագս մահուանն Արտաշիսի: Քանզի ի ժամանակին որպէս ապստամբեցին Հրեայք յԱդրիանոսէ Հռոմայեցւոց թագաւորէ, և ետուն պատերազմ ընդ Ռուփոսի եպարքոսի, առաջնորդութեամբ առն ուրումն ասագակի, որում անուն էր Բարքոբայ, այս ինքն աստեղ որդի, որ էր գործովք չարագործ և սպանող, բայց անուամբ իւրով մեծաբանեալ պարծէր, որպէս թէ յերկնից ծագեաց նոցա փրկիչ, իբր նեղելոց և գերեաց: Եւ այնքան սաստկացոյց զմարտն, մինչև ի նա հայելով ի բաց կացին ի հարկելոյ Հռոմայեցւոց Ասորիս և Միջագետք և Պարսք ամենայն. քանզի էր և լուեալ. եթէ եմուտ յԱդրիանոսս ախտ ուրկութեան: Բայց մերն Արտաշէս ոչ երկմտեաց ի նմանէ:

Եւ եղև ընդ նոյն ժամանակս հասանել Ադրիանոսի ի Պաղեստինէ և սատակել զապստամբսն պաշամամբ ի քաղաքի մի փոքր, հուպ յԵրուսաղէմ. վասն որոյ և ամենյն ազգին Հրէից հրամայեաց մերժել ի հայրենի աշխարհէն, որ ի բազում հեռաստանէ հայսեցին յԵրուսաղէմ: Եւ ինքն շինէր զԵրուսաղէմ, զաւերեալն ի Վեսպասիանոսէ և ի Տիտոսէ և յիւրմէ. և անուանեաց Հեղիայ յիւր անուն, որպէս և կոչէրն իսկ Ադրիանոս՝ արեգակն: Բնակեցոյց ի նմա հեթանոսս և քրիստոնէայս, որոց եպիսկոպոս էր Մարկոս ոմն: Ընդ այն ժամանակս առաքեաց զօր ծանր զկողմամբք Ասորեստանի. և մերոյն Արտաշիսի հրամայեաց երթալ ի Պարսս հանդերձ իւրովք զիզոստատօք. որոյ զհետ քարտուղարութեամբ լեալ այս այր, որ զայս պատմութիւն ետ մեզ, հանդիպի Արտաշիսի ի Մարս, ի Սոհունդ անուանեալ տեղւոջն:

Եղև հիւանդանալ նմա ի Մարանդի, ի Բակուրակերտ ասանի. և զԱբեղոյ առնն նահապետ Արեղենից տոհմին, զայր շոյտ և զգոմարար և սուտակասպաս, և նորին խնդրոյ արծակէ յեկեղեաց յԵրիզայ, ի մեհեանն Արտեմիդեայ, խնդրել ի կոռցն բժշկութիւն և զբազում կեանս: Որոյ ոչ ժամանեալ դառնալ՝ հասանէ վախճան

Արտաշիսի: Եւ գրէ, եթէ որչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք ծառայք. և որպիսի շուք բազմադիմիս արարին առ ի պատիւ դիոյն, քաղաքականաց կարողօք և ոչ որպէս զբարբարոսս: Քազաղքն էին, ասէ, ոսկեղէն, գահոյքն և անկողիներն բեհեգեայ. և պատմուճանն որ զմարմնովն՝ ոսկեթել. թագ կապեալ ի գլուխն, և գէնն ոսկով արաջի եղեալ. և զգահոյիւքն շուրջ՝ որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, և նահապետքն և նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեքին կազմեալ զինու հյանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին. և առաջի պղնձիս հարկանելովփողս, և զկնի կուսանք ծայնարկուք սևազգեստք և աշխարող կանայք, և զհետ՝ բազմութիւն ռանկին: Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին: Եւ շուրջ զգերեզմանաւն ինէին կամաւոր մահունք, որպէս վերագոյնն ասացաք: Եւ սորա այպէս սիրելի եղեալ աշխարհիս մերոյ, թագաւորեալ ամս քառասուն և մի:

ԿԱ

Արտավազդայ թագաւորութիւն, եւ հալածել զեղբարս իւր եւ զքորս, եւ մահ հանդերձ այլաբանելով:

Յետ Արտաշիսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա, և հալածէ յԱյրարատ զամնեայն եղբարս իւր ի գաւառ Ազիովտայ և Առբերանոյ, զի մի բնակեցցեն յԱյրարատ ի կալուածս արքայի. բայց միայն զՏիրան պահէ փոխանորդ իւր, զի որդի ոչ գոյր նորա: Որ յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ, անցեալ զկամրջաւն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճս և իշավայրիս զակամբք Գինայ, և աղմկեալ ի ցնորից իմն խելագարանաց, ընդ վայր յածելով երիվարաւն՝ անկանի և խոր իմն մեծ, և խորասոյգ անհետի:

Զսամնէ երգիչքն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս. եթէ ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. դժուարի, ասեն, Արտաւազդէ ասելով զհայրն. «Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս ո՞ւն թագաւորեմ»: Վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. «Եթէ դույորս հեծցիս յԱզտն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս. զնդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»:

Զրուցեն զսմանէ և պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. և երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանալ ելանել և առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ծայնէ կռանահարութեան դաւբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն: Վասն որոյ և առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշաբաթուոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն շղթայքն Արտաւազդայ: Բայց է ճշմարտութեամբ այսպէս, որպէս ասացաքս վերագոյն:

Այլ ոմանք ասեն և ի ծնանելն զսա դիպեալ պատահարաց իմն. զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աշդահակայ. վասն որոյ զնոսա բազում չարչարեաց Արտաշէս: Եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն այսպէս. եթէ «Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դև փոխանակ եղին»: Բայց ինձ արդարացեալ թուի լուր այն, թէ ի ծննդենէն և եթ մոլորութեամբ լեալ, մինչև նովիմք և վախճանեցաւ: Եւ առնու զթագաւորութիւնն Տիրան եղբայր նորին:

ԿԲ

Որ ինչ վասն Տիրանայ:

Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի: Սորա ոչ ինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն թէ մտերմութեամբ ծառայեաց Հռոմայեցոց. եկեաց խաղաղութեմբ, որսոց և զբօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն: Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթև առաւել քան զՊիզասոս, երագութեամբ անբաւ. զորս ոչ երկրակոխս, այլօդագնացս համարէին յոր խնդրեալ հեծանել Դատաէի ուրումն իշխանի Բզնունեաց՝ պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ:

Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն. «Ընդարձակետ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ»: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Չոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ:

Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անծաւացեաց, սէգ յամենայն, Երուսխնաւու անուն կոչեցեալ, որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազդայ, զոր ի Յունաց էր ածել: Եւ քանզի գաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ՝ արքայ թողու յԵրախնաւու զամենայնտունն Արտաւազդայ: Չի ասէին զնա այր ընտիր լինել և համեստ յամենայնի, այլ և ի ցանկութիւնս մարմնոյ իբրև զօրինաւոր ոք: զոր սիրեալ արքայի՝ տայ նմա զգահն երկրորդական, զոր ունէրն Արտաւազդ. և զհոգս արևելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ՝ առ նմա թողու զԴրուասպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամեցեալ ընդ նախաջաչս Վասպուրականի, որում էր գաւանն Տատեօնս հանդերձ ագարակօքն, և զայգին մեծ, յոր մտանէր առուն գետ, հանել ի ծովէն Գայլատուայ: Եւ ինքն զնաց զկողմամբք Եկեղեաց, ի յաւանին Չըրմէս հաստատելով զարքունիսն: Ի հանդարտութեան վարեաց զթագաւորութիւնն ամս քսան և մի, և մեռաւ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ:

ԿԳ

Յաղագս Տրդատայ Բագրատունոյ եւ անուանց ազգի նորա առաջնոց:

Տրդատ ոմն յազգէն Բագրատունեաց, որդի Սմբատուհեայ դստեր քաջին Սմբատայ, այր սրտեայ և ուժեղ, կարճ հասակաւ և գծուծ տեսլեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի դուստր իւր յԵրանեակ: Որոյ ատեցեալ զայր իւր զՏրդատ, պչրանօք և պոստելով կեայր զօրհանապագ, աւաղելով զինքն, իբր թէ չքնաղագեղ ընդ վատակերպոյ և քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատայ յաւուր միում զանէ զնա սաստկապէս. և կտրեալ զդեղձան հերսն և զվարսիցն փետտեալ զխոպոպիս՝ հրամայէ քարշել, արտաքս ընկենուլ ի սենեկէն: Եւ ինքն զնաց ապստամբեալ ի կողմանս ամրութեանն Մարաց. և հասեալ ի Սիւնեացաշխարհն՝ ժամանէ նմա համբաւ մահուանն Տիրանայ, զոր լուեալ՝ դադարէ անդ:

Եւ եղև յաւուր միում կոչել զնա յընթրիս Բակրոյ նահապետին Սիւնեաց. և յուրախանալն զինուով, տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ՝ տրփացաւ և ասէ զԲակուր. «Տուր ինձ զվարձակս զայս». և նա ասէ «Ոչ տամ, զի հարձ իմ է»: Իսկ Տրդատայ բուռն հարեալ ի կինն՝ յինքն քարշեալ ի բազմականն, շամբշեալ վաւաշէր ըստ օրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի: Ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ՝ յարեաւ հանել զնա ի նմանէ: Բայց յոտն կացեալ Տրդատայ, ծաղկակալ սկտեղբն իբրև զինու վարեցաւ, նա և զբարձակիցսն ի բազմականացն ի բաց պուղեաց: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ողիսև՝ զՊենելուպայ զսեղեխս սատակելով, և կամ զՂապիթեայցն և զՅուշկապարկացն կռիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն: Եւ այնպէս յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն ի ծի ելեալ՝ հանդերձ հարձին ի Սպեր զնաց: Չայս ատելորդ եղև պատմել մեզ զնահատակութիւն առնն ցանկասիրի:

Բայց զիտեա, զի ի թողուլ ազգին Բագրատունեաց զօրէնս հարցն՝ նախ խժական յորջորջունն—Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն—Բագադիա, Տուրիա, սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին Բագրատունիք Բագարատ՝ Բագադիա է դա, և Ասուդ՝ Աշոտ. դոյնպէս և Վազարիա՝ Վարագ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ:

Եթէ գիարդ Տիգրան վերջի, եւ զինչ ի նմանէ գործք:

Փոխանորդէ գՏիրան եղբայր իւր տիգրան վերջին, թագաւորեալ հայոց ի քսաներորդի և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչ ինչ գործ արութեան արժանի յիշատակի ցուցեալ, այլ ի յաղջկանէ միոջէ յունէ ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցաւ Տիտոս երկրորդ թագաւոր Հռոմայեցւոց, որ անուանեցաւ Անտոնինոս Աւգոստոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զինչ կոչոն գնա, ոչ գիտնմ:

Արդ՝ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս և կողմանս Պաղեստինացւոց վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչև դեռ Ղուկիանոս կեսր յաթէնս գմեհեանն շինէր. որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայս յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան: Ետ զՌոփի գկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա կնութեան զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, և զլեալ ի նմանէ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն՝ զլուխ նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի անուանեսցին Արշակունիք:

Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք, եթէ աստ և եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անագգիք էին ի վաշտս և անձամբ երևելիք, և վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ Յոյնս, որք ի Կորճէից և որք ի մերմէ կողմանէս, զյառաջագունից ասեն, մօտաւորաց վճենից, ի զարմից Հայկազանց, ոմանք ի յերկաց: զոր ոչ անուամբ պատմեսցուք. է ինչ՝ որ վասն յայտնի լինելոյ մեզ, և է ինչ՝ որ վասն աշխատութեան, ի վաստակելն խոյս տալով. երրորդ, զի և անհաստատութիւնն բազմաց՝ կարծիս ի ներքս ածէ ընդ բնաւն անցանել: Եւ այսորիկ աղագաւ ոչ ինչ վասն այնց ազգաց, որք ի վերջնոյն տիգրանայ կարգեցան, ճառեսցուէ, թէ և բազում անգամ վասն այսր ի մէնջ աղերսիցես. այլ միայն զորս հաւաստին գիտենք զկնիսն: Զի որչափ էր հնար՝ փախեաք յաւելորդ և ի պաճուճեալ բանից, և որ ինչ յանհաւաստին հայէր բանն և մտածութիւնն. միայն զիտ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ և կամ ի մէնջ՝ զարդարոյն և զճշմարտի: Զնոյն և աստանօր պատրաստելով՝ արգելում զնթացս բանիցս յոչ պատշաճէն և որ զանհաւաստութեանն ի ներքս ածել ակնարկէ կարծիս: Եւ զքեզ, որպէս բազում անգամ, և այժմ աղաչեմ, մի յաւելորդսն հարկաւորել զմեզ, և սակաւ և կամ յոլով բանիւք՝ զմեծ և զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս մեր ընդ վայր և աւելորդ ցուցանել գործ. զի նմանագոյնս որպէս ինձ՝ և քեզ գործէ վտանգս:

Յաղագս թագաւորելոյն Վաղարշայ, եւ շինելոյ զաւանն Բասենոյ, եւ պատել պարսպաւ զՆոր քաղաք, եւ պատերազմ ընդ Խազրաց եւ մահ նորին:

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի և երկրորդի ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի: Սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացսն՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի զաւառին Բասենոյ, ի տեղւոջն, ուր խառնին Մուրց և Երասխ. զոր շինեաց յիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. զոմէ յառասպելսն ասեն. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկ ի Տուհաց զաւառէն, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»: Այս Երուանդ՝ առաջինն է, սակաւակեացն, որ սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց զաւանս զայս, յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց

զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից. որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ, և անուանեաց վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք:

Սա թագաւորեալ ամս քսան, մեռալ: Թէ լոկ և այլքն կեցին, բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագս բարի անուանն քան զթուլագոյնս ի թագաւորացն: Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականաց, զխազարաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զդուռ Ճորայ ելանեն, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասպետ ոմն Սուրհապ. որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխի մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և փիզ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանն Ճորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօջն. և վանեալ սրով զեղարդեամբ զհօր ազգսն զայնոսիկ, մի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեաց առնու պատանդս, և զիրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնագանդութեամբ լինել Հռոմայեցոց:

ԿԶ

Եթէ ուստի զայսոսիկ պատմէ:

Ջրուցէ մեզ զայս Բարդաժան, որ յեղեսիայ: Քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ երևեցաւ պատմագրող. որ յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտինոսի, զոր յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով ի ճշմարտութիւն, այլ ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ: Սակայն զպատմութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, և բազում ասացուածս արար ընդդէմ աղարդոյն մարկիոնացոց և բաշխից ր կռոց պաշտաման, որ ի մերում աշխարհիս:

Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսացա. և իբրև ոչ ընկալեալ եղև՝ եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ և ապա անտի լեղաւ ի յոյն բան: Յորում պատմէ ի մեհենիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագրևանդ գաւառի, բագին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեցցեն, և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք: Յորում և զկնի Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամին նորոյ, ի մուտն Նաւասարդի: Յայսմ պատմութենէ յարձանն Խոսրովու:

ԿԷ

Եթէ որպէս Ագաթանգեղոս պատմեց համառօտ:

Որպէս ասացաք՝ ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին, հայր սրբոյ մեծին Տրդատայ: Յաղագս սորա և համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթաբագեղոս, թոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պարթևաց յԱրտաշէ որդւոյ Սասանայ, և զնուաճելն Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զքինախնդիր լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, և ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և Ասորեստանեայց: Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով յիւր բնիկ աշխարհն, ի կողմանս Քուշանաց, զի իւր տոհայինքն ի թիկունս հասցեն, և արտաշրի ընդդէմ կացցեն: Այլ նոքա, ասէ, չլինէինունկնդիր, զի հաւանեալք և միամտեալք էին ընդ տէրութիւնն Արտաշրի քան ընդ

տէրութիւն ազգատոհմին իւրեանց և եղբայրութեանն, Ե եթէ խոսրով առանց նոցա վրէժ պահանջէ. և զնովինք ածեալ ասէ, թէ ամս տասն ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայնեկիրն յապականութիւն դարձուցանէր: Ասէ ապա և զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապութեալ ի խոստմունս Արտաշի, որ ասացն եթէ «զբուն պատուական զծեր սեպիական Պահլաւն, զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից, և զքեզ թագաւ փառաւորեցից»: Վասն որոյ յանձնառեալ Անակայ սպանանէ զխոսրով:

Արդ՝ թէպէտ և Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այս, բայց Ես հաւանեալ եմ ձիզ և յերկար առնել զպատմութիւն ժամանակիս այսորիկ, ճառելով ի սկզբանէն, և ճշմարիտ ասացուածովք հոծ և խիտ:

ԿԸ

Ձթագաւորական ազգացն, յորմէ ցեղք պարթեւականք որոշեցան:

ՅԱդամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածայինքն ցուցանեն պատմութիւնք, և ի նմանէ եղեալ ազգդ Պարթևաց: Քանզի ասէ, յետ մեռանելոյն Սառայի՝ առեալ Աբրահամու կին զՔետուրայ. յորմէ ծնան Եմրան և եղբարք նորա, զորս Աբրահամ ի կենդանութեանն իրում մեկնեաց յԻսահակայ, արձակելով յերկիրն արևելից: Յորոց սերեալ ազգ Պարթևաց. և ի նոցանէ Արշակ քաջ, որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացոց՝ թագաւորեաց յերկիրն քուշանաց ամս երեսուն և մի. յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս քսան և վեց. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցան մեծ, որ զԱնտիոքոսն Եսպան և զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ՝ հաստատեաց զթագաւորութիւն իւր ամս յիսուն և յերիս. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս և եղբօրն վաղարշակայ ի նախնւոյն անուն՝ Արշակունիք: Եւ են թագաւորք պահաւիկք այսոքիկ: Յետ Արշակայ մեծի առնուզթագաւորութիւն նորա Արշական, յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս երեսուն. ապա Արշանակ՝ ամս երեսուն և մի, յետ որոյ Արշէզ ամս քսան. ապա Արշաւիր՝ ամս քառասուն և վեց: Սորա լինին որդիք երեք և դուստր մի, որպէս յառաջագոյն ասացի. որոց անուանքն՝ անդրանկանն Արտաշէս կոչէր, երկրորդին՝ Կարէն, երրորդին՝ Սուրէն, և դուստրն անուանեալ Կոշմ:

Արդ՝ յետ հօրն վախճանելոյն, կամ եղև Արտաշիսի ազգաւ ի վերայ եղբարցն թագաւորել. զոր յանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողորական բանիւք և պատրողօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա: Եւ Աբգարու պայման ուխտի և դաշինս ի միջի հաստատեալ-թագաւորել Արտաշիսի ծննդովք իւրովք. իսկ եթէ հատցին զարմք նորա՝ եղբարցն մատչել ի թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեան: Եւ Արտաշիսի զայս ի նոցանէ գտեալ՝ զաւառս պարգևէ, ազգ զնոսա սերելով յանուն իւրաքանչիւի. և ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ, զնախնականն ի վերայ պահելով զանուն ազգին, զի կոչեցցին այսպէս. Կարենի Պահլաւ, սուրենի Պահլաւ, և քոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, քանզի ի վերայ զօրաց էր այր նորա: Եւ այսու կարգաւորութեամբս ձգեցան բազում ամս, մինչև վերացաւ ի նոցանէ տէրութիւնն:

Բայց մի աստանօր բամբասեսցես զմեզ իբրև զաւելագործ ոք, որպէս թէ զմի անգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք. այլ զիտեա, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոյ Լուսաւորչին քաջահմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն՝ կրկնագրեցաք երկրորդելով:

ԿԹ

Թէ զիարդ ցեղն Արտաշիսի Պարսից արքայի մինչեւ ցվախճան:

Արդ՝ անցցուք այսուհետև ընդ թիւ թագաւորաց ցեղին Արտաշիսի՝ մինչև ցբառնալ ի նոցանէ տէրութեանն: Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արտաշէս ամս երեսուն և չորս. Դարեհ ամս երեսուն. Արշակ ամս ինն և տասն Արտաշէս ամս քսան. Պերոզ ամս երեսուն և չորս. Վաղարշակ ամս յիսուն. Արտաւան ամս երեսուն և մի: Չսա

սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի, որդւոյն Սասանայ, բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթևաց, հանելով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան: Բազում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք օ Պարսից և յԱսորւոց, այլ և ի Յունաց: Քանզի ի սկզբանէ թագաւորութեանն Պարթևաց մինչև ցոյադարուն՝ ընդ Հռոմայեցւոց կալան գործ, երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեստինոս և Պորփիր և Փիլեմոն, և այլք բազումք: Բայց մեք ասասցուք ի մատենէն, զոր եբեր Խոռոհբուտ, զԲարսումայի:

<

Եթէ զինչ առասպելք Պահլաւկաց:

Այս Խոսոհբուտ դպիր եղեալ Շապիոյ թագաւորին Պարսից, և ի ձեռս Յունաց անկեալ, յորաժ Յուլիանոս, որ Պառաբատոսն, զօրու հանդերձ ի Տիգրոն չոգաւ, և ի մեռանելն նորա անդ, ընդ Յոբիանու ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն. և մերոյ հաւատոյս դաւանեալ՝ անուանեցաւ Եղիազար. և յոյն լեզու ուսեալ՝ պատմագրեաց զգործս Շապիոյ և Յուլիանու: Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջնոցն պատմութիւնս, մատեան մի, որ զերեկից իւր լեալ Բարսումայի ուրումն անուամբ, զոր Պարսք Ռաստսոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ՝ երկրորդեմք այժմ ի գրիս յայսմիկ, թողլով զառասպելաց նոցա բարբաջմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երագոյն Փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, և պատումն զհօտիւն, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաւղեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մոզին դատեր վասն նոխագին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նա և այժին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծւոյն, և գուշակումն ագռաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն. և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ: Այլ մեք ասասցուք միայն զստոյզն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել է պատմութիւն:

<Ա

Առաջին արշաւանք Խոսրովայ յԱսորեստան, յորում համարէր օգնել Արտաւանայ:

Քանզի յետ սպանանելոյն զԱրտաւան և թագաւորելոյն Արտաշրի որդւոյն Սասանայ, երկու ցեղք Պահլաւին, որ ասպահապետի և Սուրենի Պահլաւն հարազատութեն ազգին, որ է Արտաշէսին՝ կամաւ յանձն հելով առ եղբայրութիւն ազգականութենն տան Կարենի Պահլաւին՝ ընդդիմացան պատերազմաւ Արտաշրի որդւոյն Սասանայ: Բայց յառաջագոյն իբրև լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, զիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան. և միջամուխ եղեալ յԱսորեստան՝ լսէ զքօթ մահուանն Արտաւանայ, և զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նա և զիրոյ ազգին Պարթևաց և Պահլաւկաց, բայց ի ցեղէն Կարենեան. առ որ հրեշտակս առաքեալ, դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք: Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցւոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով:

<Բ

Խոսրովայ օգնականութիւն գտեալ ի Փիլիպպոսէ, դիմէ ի վերայ Արտաշրի պատերազմաւ:

Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի՝ ոչ կարաց ի Հռոմայեցւոց գնդացն պարապեցուցանել, առ ի զօրավիզն լինել Խոսրովայ: Այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց: Որոց ընկալեալ զայսպիսի հրաման՝ հասանեն նմա յօգնականութիւն յԵգիպտոսէ և յանապատէն մինչև ի ծովեզերսն Պոնտոսի: Որոյն գտեալ զայսչափ բազմութիւն, խաղայ ի վերայ Արտաշրի. և ճակատ տուեալ ի փախուստ դարձուցանէ, թափելով ի նմանէ զԱսորեստան և զայլ արքայանիստ աշխարհս:

Պարծեալ յդ է ձեռն հրեշտակաց առ իւր տոհմայինսն Պարթև և Պահլաւիկ ազգս, և առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց, զի առ նա եկեալ վրէժ յԱրտաշրէ պահանջեսցեն, և զարժանաւորն ի նոցանէ թագաւորեսցուցէ, զի մի տէրութիւնն հեռացի յինքեանց: Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջասացեալ ցեղիցն, որ Ասպահապետ և Սուրենեան անուանին՝ դառնայ Խոսրով յաշխարհս մեր. ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն, որչափ ընդ վերջակացութիւն ազգականացն դժգմեալ: Յայնժամ հասանեն առ նա ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց, որք ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին. ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլ. բերին նմա համբաւ, եթէ «ազգական քո Վեհաձան, հանդերձ ցեղիւն իւրով Կարենեան Պահլաւին, ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ»:

ՀԳ

***Պարծեալ յարձակումն Խոսրովայ ի վերայ Արտաշրի, առանց Հռոմայեցւոց
օգնականութեան:***

Թէպէտ և յոյժ զուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր զալստեան ազգականացն, սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն, եթէ ինքնին Արտաշիր հանդերձ միաբանութեամբ զօրացն հետահաս եղեալ՝ կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարենեան Պահլաւին, ջնջելով զամենայն արու, յերիտասարդաց մինչև ցստընդիայս, բայց ի միոյ տղայոյ, զոր առեալ մտերիմ տան նորա, Բուրզ անուն, փախեաւ յաշխարհն Քուշանաց, առ հզօրս ոմանս նորա հասուցանելով ազգայինս. զոր բազում ջանիւք խնդրեալ Արտաշրի զմանուկն ի ձեռն առնուլ՝ ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոյց. մինչև յոչ կամաց երդնուլ՝ անկասկած լինել մանկանն. վասն որոյ բիւր առասպելս յօդեցին Պարսք զնմանէ,–անբանիցսպասաւորել մանկանն: Սա է Պերոզամատն, նախնի մեծի ազգին Կամսարականաց, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք:

Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կոտորածի ազգին Կարենեան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ թուլագոյնս ինչ խնդրեաց թագաւորն Հայոց Խոսրով: Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և շփոթեալ թագաւորութիւնն Հռոմայեցւոց, մարդ ի մարդոյ առնելով զտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ, դեկիոս և Գալլոս և Վաղերիանոս կայսերք, որք ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլովք սիրելեօք յարեցեալովք յինքն և հիւսիսային ազգօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց:

ՀԴ

Յաղագս զալստեանն Ահակայ Եւ լինելութեան սրբոյն Գրիգորի:

Արդ՝ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչև ի յաշխարհն Հնդկաց և նեղեալ յոյժ՝ բազում խոստմունս նախարարացն առնէր, թէ ոք բուժեսցէ յայնմանէ, եթէ հնարիւք դեղոց և եթէ գաղտի խողխողմամբ սրոյ. պէս պէս պարզես տալ խոստանայր.«Մանաւանդ Պարթևազանցդ, ասէ, դիւրահնար գոզցես ի ձեռն կեղծաւոր սիրոյ զդաւելն. ազգականութեան անուամբ պատրել՝ ի դոսա վստահանայ»։ Խոստանայր զբուն տունն դարձուցանել ի նոսա, որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ, և զամենայն աշխարհն Քուշանաց: Նա և թագաւորութեան ձև և շուք խոստանայր, և զհասակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր լինել: Յոր հրապուրեալ Անակ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ՝ յանձն առնու սպանանել զԽոսրով: Եւ հատուածի պատճառաւ փախստական լինի յԱրտաշրէ. և զհետ մտանելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ, որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ասորեստան՝ հանեն առ եզերք սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջԿորդուած: Ջոր լուեալ մեծին Խոսրովայ յուտէացւոց գաւառին, իբր զԿարենեանց կարծեալ եկաւորութիւն՝ գունդ առաքէ յօգնականութիւն Անկայ: Որոց պատահեալ Անակայ՝ ածեն զնա հրամանաւ թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտագ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի առաքելոյն մերոյ Թադէի:

Եւ աստ ասեմ գրոյն զսքանչելի ծերոյն որ ասէն, եթէ«ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնելով գլխատակ զբուցացս այսոցիկ», որպէս Ուլիմպիոդորայ յաղագս: Տարօնոյ և Սիմն կոչեցեալ լերինն: Արդ՝ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտագու՝ պատահէ նմա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ Առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին. և անդ ասեն գլղութիւն մօր սրբոյ և մեծի մերոյ Լուսաւորչին: Վասն որոյ և գնորին Առաքելոյն շնորհսն ընկալեալ որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւն էառ՝ գնորին ելից զհոգևոր մշակութեանն պակասութիւն:

Եւ յետ անցեանելոյ երկուց ամաց զալստեանն Անկայ ի Հայս՝ յերրորդումն սպանանէ զԽոսրով, որ թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ: Եւ մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով խնամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք Առաքելոյն ստեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարգանդի մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ի ձեռն տալով նմա: Իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս:

ՀԵ

Յաղագս Փերմելիանայ եպիսկոպոսի Կեսրու Կապադովկացւոց եւ պատմութեան նորին:

Փերմելիանոս եպիսկոպոս Կեսրու Կապադովկացւոց էր այր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ և ի տղայութեան իւրում առ Որոզինէս երթեալ վարժեցաւ: Սա բազում խօսս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյն, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի յարեաւ և որ հուսկ յետոյ յամս Դիոկղետիանոսի, շարայարեալ ի նա և զգործս թագաւորացն: Յորում ասէ՝ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ Աղեքսանդրացւոց Պետրոս, վկայեալ յիններորդի ամի հալածանացն: Գրէ զբազումս վկայեալս և ի Խոսրովայ, ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց: Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ և ոճով պատմէ, և ոչ զանունանսն նշանակէ կամ զտեղիս կատարմանցն՝ ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել: Նոյնպէս և զԱնտոնինէ որդւոյն Սևերեայ ասէ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եդեսիայի և Խառանու, և մերոյն Խոսրովու ոչ յոք հակամիտեալ:

Իսկ որ ինչ զկնի մահուանն Խոսրովայ մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ՝ ստոյգ համարելով երկրորդեմք քեզ համառօտ բանիւք: Բայց և որ ինչ ի թագաւորութեանն Տրդատայ և յետ նորա, ոչ հեղգութեամբ և անզգուշաբար վրիպեալ, և ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց: Իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ ի համբաւուրց արանց իմաստնոց և հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ, արդարաբար քեզ զրուցեցաք:

ՀԶ

Դիմումն ի մեզ Արտաշրի, եւ յաղթել կայսեր Տակիտոսի:

Նոյն այր ասէ, եթէ յետ սուսերահարն լինելոյ Խոսրովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զգօրս, յունաց որ ի Փռիւզայ՝ Պարսից ընդդիմանալ և պահել զաշխարհս: Եւ իսկոյն ազգեցին Վաղերիանոսի կայսեր: Բայց վասն զի Գունդք անցեալ ընդ Դանուր գետ զբազում գաւառս գերի վարեցին, և զԿիւկոդայ կղզիս աւար առին՝ վասն որոյ ոչ ժամանէ մերայ աշխարհիս թևարկել Վաղերիանոս. նա և ոչ յերկարէ զկեանսն, առնելով ի նմանէ զթագաւորութիւնն Կղաւդիոս, և յետ նորա Արեղիանոս, հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսականօք թագաւորեալ Կիւնտոս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբարք: Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ի մեզ Արտաշրի, և զգօրս Յունաց փախստական արարեալ գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւեր դարձուցանէ: Յորմէ գաղթեալ նախարարքն

Հայոց, հանդերձ ազգաւն Արշակունեաց ի յոյնս ապաւինէին. յորոց մի էր և Արտաւազդ Մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովո՛ւ՝ ի դուռ կայսեր հասուցանէր: Վասն որոյ հարկաւորեալ Տակիտոս՝ ընդդէմ Արտաշրի գայ զկողմամբք Պոնտոսի, և գեղբայր իւր զՓղոռիանոս այլով գնդաւ ընդ Կիւիկիայ արծակէ: Իսկ Արտաշիր հասեալ ի Տակիտոս՝ ի փախուստ դարձուցանէ, որ և սպանաւ ի յիւրոցն ի Ճանիւս Պոնտացւոց, որ են Խաղտիք. նոյնպէս և եղբայր նորա Փղոռիանոս յետ ութսուն և ութ աւուր ի Տարսոն:

ՀԷ

Յաղագս խաղաղութեան Պարսից եւ Յունաց, եւ շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեանն:

Բայց Յունաց թագաւորեաց Պռոքոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի՝ բաժանէ զաշխարհս, սահմանադրութեամբ փոսս գործելով: Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն՝ զգաղաթեալսն անդրէն դարձուցանէ, և զամբականսն ի վայր իջուցանէ, բայց ի նախարարէ ունեննէ, որոյ անուն Օտայ կոչէր, ի տոհմէն Ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին Սղկունեաց և սնուցող Խոսրովիդիստոյ, դստեր Խոսրովայ, որջացեալ յամուրն Անի՝ իբր ի կաղաղի հանդարտութեան ղօղեալ:

Իսկ Արտաշրի գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին հաստատէր: Նա և զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալսն ի թագէն և յԱյրարատն բնակելոյ, կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւք և ռոճկօք, որպէս և էինն: Եւ զմեհենիցն պաշտամունս առաւելևս յորդորէ. այլ և զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բազմին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգականբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր: Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով անկարէ, և ամենևինք զիւր անունն հաստատէ:

Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրիկացուցանելով, նորոգեաց, ը յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ գործակալօք, ամս քսան և վեց. և յետ նորա որդի նորին, որ անուանեցան Շապուհ, որ լսի Արքայամանուկ ցթագաւորելն Տրդատայ, ամ մի:

ՀԸ

Կոտորումն ազգին Մանդակունեաց:

Բայց Արտաշրի լուեալ էր, թէ ոմն ի նախարարացն Հայոց առեալ զմի յորդուցն Խոսրովայ, փախուցեալ ապրեցոյց, ի դուռն կայսեր հասուցանելով: Եւ քննեալ թէ ով ոք նա իցէ՝ եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն մանդակունեաց. հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ: Քանզի ի գաղթելն հայոց յԱրտաշրէ՝ գաղթին և նոքա ընդ ցեղս այլոց նախարարացն. և ի նուաճելն Արտաշրի զայլսն՝ դառնան և նոքա, և սատակին սրով ամենեքին: Բայց զկոյս գեղեցկադիմակ, ի քերցն Արտաւազդայ, գողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր յազգէն Աշոցան, ի զաւակէ Գուշարայ հայկազնոյ, փախուցեալ ի Կեսարացւոց քաղաքն ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն անաղագեղ կերպարանին:

ՀԹ

Յաղագս նահատակութեանն Տրդատայ յամս անիշխանութեանն Հայոց:

Պատմէ զնահատակութեանցն տրդատայ, նախ ի մանկութեանն յերիվար կամակար աշտանակեալ, կորովի ծիավարեալ, և զէնս շարժեալ յաջողակաբար, և այլ պատերազմականս ուսանել ախորժակս. ապա ըստ Պեղոպոնէսացւոց մեհենական հրամանին Հիփիտեայ ի մրցանակս ազոնին առաւելեալ քան զԿղիտոստրադոս հռոդացի, որ զվզէ և եթ կալեալ յաղթէր. դարձեալ և քան զԿերասոս արգիացի, զի նա զկճղակ եզին թափեաց. իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց. միով ձեռամբ կալեալ գեղջերէն, թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ: Եւ ի ձիւնթացս մեծի կրկիսին

կառավարել կամեցեալ՝ ի հմտութենէ հակառակորդին ոստուցեալ յերկիր անկաւ, և բուռն հարեալ արգել զկառան. ընդ որ ամենեքին զարմացն: Եւ ի պատերազմելն Պրոբոսայ ընդ Գութս, եղև սով սաստիկ. և յոչ գտանելոյ շտեմարանաց՝ յարեան զօրքն ի վերայ և սպանին զնա. նոյնպէս և ի վերայ ամենայն իշխանացն դիմեցին: Իսկ Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ՝ չեթով զոք մտանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր:

Բայց Կարոս հանդերձ որդուվքն Կարինեաւ և Նոմերիանոսի թագաւորեաց. և զօրաժողով եղեալ, ետ ճակատ ընդ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ: Վասն որոյ բազում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն Տաճկաստանի՝ դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռոմայեցւոց կրկին, աստի և անտի եփրատու, յորմէ սպանաւ Կարոս ի Յոննովն: Նոյնպէս և Կարինոս, որ ի վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ըդն որում Տրդատ. և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնացեալքն ի փախուստ դարձան: Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն՝ ոչ աճապարեաց փախստեայսն, այլ առեալ զգէն իւր և զկազմած ծիւցն՝ ի ընդ լայնատարած և խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր: Ընդ նոյն աւուրս լինի սպանեալ և Նոմերիանոս ի Թրակէ, և փոխանորդէ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս: Իսկ որ ինչ ի նորա ժամանակի Տրդատայ գործք՝ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

2

Յայտարարութիւն սակաւութեան սննդեան եւ վարուց Գրիգորի եւ որդւոցն, և թղթոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնակեցի ի Յագոռճանի:

Այր ոմն ի Պարսից, ոչ ի փոքունց և յաննշանից, որում անուն էր Բուրդար, զնացեալ անտի և եկեալ ի կողմանս Գամրաց՝ պանիշղիստեցաւ ի Կեսարիայ: Եւ առեալ կին ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչէր, զքոյր ուրումն մեծատան, որ Եւթաղիոս յորջորջէր, դարձաւ անդրէն զնալ յերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրով, զորոյ զհետ մտեալ Եւթաղեայ՝ համոզեալ արգելոյր: Որոյ հանդիպեալ ծնընդեան մերոյ Լուսաւորչին՝ ըստ պատահման մտանէ ստընտու մանկանն. և ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթաղեայ զքոյր իւր և զայր նորա հանդերձ մանկամբն ի Կապադովկացւոց աշխարհն դառնայր: Այլ զայս ամենայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կամք են իմոյս ասել բանի, յաղագս որ ի մեզ փրկութեան ճանապարհ: Ապա թէ ոչ, որո՞ւմ յուսոյ ակն ունելու զմանուկն պահալաւիկ ի Հռոմայեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին, և Քրիստոսի ընծայէին հաւատոց:

Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն՝ փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Ղաւիթ, ի դուստ իւր մարիամ. որ յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ, ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զատիչն: Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի վասն կանանց երթեալ կրօաւորէր. որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, զհետ ընթանայ միայնաւորի ուրումն, որում անուն էր Նիկոմաքոս: Իսկ անդրանիկն առ դայեկաց մնացեալ որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ: Բայց հայր նոցն Գրիգորիանցեալ զնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեանն վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայապետութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբն վարժելով:

Բայց արդարև հօր սքանչելոյ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել. զի ոչ նա խնդրեաց զորդիսն՝ յորաժ դարձաւ ընդ Տրդատայ, և ոչ նոքա չոգան առ նա. և այն զրետ թէ վասն երկիւղի հալածանացն. բայց և ոչ ի քահանայանալն և ի փառաւորել հօրն երևեալ պերճացան նոքա: Վասն որոյ և ոչ նա յամեաց ի Կեսարիայ, այլ փութապէս դարձեալ՝ ի Սերաստացւոց քաղաքի անսայր հաւաքել զնիւթ վարդապետութեանն: Այլ թէ և բազում աւուրս արարեալ ի Կեսարիայ՝ ոչ ինչ, զորոց զմտաւն ածէր՝ առնելոց էին,

անսպառին և անանցականին միայն սկելով. որք ոչ զպատին յինքեանս ձգին. այլ պատին զհետ նոցա ընթացաւ, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

ՁԱ

Եթէ ուստի եւ զհարդ ազգ Մամիկոնէից:

վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապիոյ: Ի սորա աւուրս ասեն եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարևելից հիւսիսականէն, ի քաջատոհմիկ և ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին ասեմ իսկ զՃենացն. որ ունին զբոյցս այսպիսիս:

Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն Ճեն–բակուր, որպպէս ասի ի նոցա լեզու պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք, Բզդոխև Մամզոն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք: Եւ չարախօսեալ Բզդոխայն զՄամզոնայն՝ հրամայեաց թագաւորն Ճենաց Արբոկ սպանանել զՄամզոնն: Ջոր իմացեալ Մամզոնայն՝ ոչ գայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղխի իւրով անկանի առ Արտաշրի թագաւորն Պարսից: Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. և ի չլսելն Արտաշրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Շապուհ:

ԱՐդ՝ թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամզոնն ի ձեռս տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկրին թողու. բայց ամենայն աղխին իւրով առաքէ զնա իբրև զվտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս: Եւ յղէ առ թագաւորն Ճենաց՝ ասելով, թէ «Մի թուեսցի քեզ դժուար, զի ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամզոն. վասն զի երդուեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյսն արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի նմա մահու. և արդ մի լիցի պատերազմ ըմդ իս և ընդ քեզ»: Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն գոլ զազգն Ճենաց՝ յանձն առնու առնել զհաշտութիւն ուստի յայտ իսկ է, եթէ են արդարև խաղաղասէր և կենասէր ազգն Ճենաց:

Աքանչելի է և աշխարհ առատութեամբ ամենայն պտղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարգաշատ և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրց և հրեշից, և որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս՝ զփասեան և զպոր, և այլք այսպիսիք: Այլ զականց և զմարգարտաց ոչ ասեն զիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց և սակաւուց ազանելիք՝ հասարակաց նոցա է զգեստ: Եւ այս յաղագս աշխարհին Ճենաց:

Իսկ Մամզոնայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր՝ հանդիպեցաւ զալստեանն տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղխին իւրով ընդ առաջ զնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատընկալաւ զնա, բայց ընդ իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղխի նորա և ռոճիկ ի կերակուր, փոփոխելով տեղի ի տեղուջէ ցրովանդակ ամս:

ՁԲ

Նահատակութիւնք Տրդատայ ի թագաւորութեանն յառաջ քան զհաւատալն:

Քանզի ոչ է պատմութիւնճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ և մանրախուզի քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի, և զալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրու: Որոյ հասեալ ի Կեսարիայի՝ յոլովք ի նախարարացն ընդ առաջ լինէին: Եւ եկեալ յաշխարհս՝ գտանէ զՕտայ սնուցեալ զքոյր իւր զԽոսրովիդուխտ, և պահեալ զգանձսն ամրոցան հանդերձ յոյժ երկայնմտութեամբ. քանզի էր արդարև համբերող, ժուժկալ և առաւել իմաստուն. զի թէպէտ և ոչ ծանեալ զճշմարտութիւնն յաղագս Աստուծոյ, սակայն զստութիւն կընոց գիտաց: նոյնպէս էր սան նորա Խոսրովիդուխտ, կուսն համեստ որպէս զօրինաւոր ոք, և ոչ ամենևին ունել անդուռն բորան, նման այլոց կանանց:

Իսկ Տրդատ ի հազարապետութիւն Հայոց զՕտայն կացուցանէ և շնորհակալութեամբ պատուէ զն, և առաւել ևս զիւր դայեկորդին, զՄանդակունին

Արտաւազդ, վասն լինելոյն նմա պատճառ փրկութեան և հայրենականացն հասելոց փառաց. յաղագս որոյ ի ձեռս տայ նմա զսպարապետութիւն զօրացն Հայոց: Նորին աղագաւ ի զՏաճատ քեռայր նորին իշխան ի վերայ գաւառին Աշոցաց կարգէ: Սա էր որ յապայսն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ, և նա արքայի, նախ՝ զԳրիգոր Անակայ լինել որդի, և ապա զկնի՝ վասն որդւոցն Գրիգորի, որպէս հնուտ եղեալ, ի Կեսարացոց քաղաքին բնակելով:

Իսկ քաջին տրդատայ երագապէս քազում ճակատս տուեալ, նախ ի Հայս և ապա ի Պարսս՝ իւրով անձամբ ամենէր գյաղթութիւնն: Որ ի միում նուագի, առաւել քան զԵղիանանն զայն ի հնումն, կանգնաց զնիգասկն յոգնական համաթիւ վիրաւորաց: Դարձեալ յերկրորդումն՝ կորովեաց Պարսից զփորձ արեալ զսաստկութեան սկային և կուռ վառուածոցն, քազում վիրօք պատեալ զծին՝ սատակեցին նետածգութեամբք. որոյ զարկուցեալ յերկիր ընկենոյր զարքայն: Իսկ նորա յարուցեալ և հետի յարձակեալ, փոխանակ իւր զքազումս ընկենոյր ի թշնամեացն, և զմիոյ ուրումն զծին կալեալ, արիաբար աշտանակէր: դարձեալ յերկրորդին միւսանգամ կամաւոր լեալ հետի՝ սուսերաւ զերամակս փղացն պուղէր: Եւ այսպիսի նահատակութեամբք յամեալ ի Պարսս և յԱսորեստան՝ անդր ևս քան զՏիգրոն յարձակի:

ՁԳ

Յաղագս արնելոյ կին Տրդատայ զԱշխէն, եւ Կոստանդնի զՄաքսիմինայ, եւ թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց:

Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս՝ արաքէ զՍմբատ ասպետ, զհայր Բագրատայ՝ ածել զկոյսն Աշխէն, զդուստրն Աշխադարայ, իւր ի կնութիւն. որ ինչ նուագ էր կոյսն արքային հասակի: Եւ հրամայէ գրել զնա արշակունի և զգեցուցանել ծիրանիս և թագ կապել, զի հարսնասցի արքայի: Յորմէ եղև որդի Խոսրով, ոչ համեմատ հասակի ծնողաց իւրոց:

Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք և Մաքսիմինայ դստերն Դիոկղետիանոսի ի Նիկոմիդայ, փեսայանալով նմա Կոստանդիանոսի կեսարի որդւոյն Կոստայ թագաւորին Հռոմայ, որ ոչ էր ի դստերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղենայ պոռնկէ շնեալ: Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիստ ընդ Տրդատայ մեր թագաւորի: Եւ յետ ոչ քազում ամաց մեռեալ Կոստանդ՝ փոխանորդ նմա արաքէ Դիոկղետիանոս զնորին որդի և զիւր որդիացեալն Կոստանդիանոս:

Սա յառաջ քան զթագաւորելն, մինչ դեռ կեսար էր, պարտեալ ի մարտն, և տրտմութեամբ մեծաւ ննջեալ՝ երևութացաւ նմա ի քուն խաչ աստեղեայ յերկնից, պարունակեալ գրով, ասէ. «Այսու յաղթեա». զոր արարեալ սիւզնոյն և յառաջաբերեալ՝ յաղաթեաց պատերազմացն: Բայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջն իւրմէ Մաքսիմինայ, ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ. և զքազումս վկայեալ՝ ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ վասն յանդգնութեանն: Ջոր ոչ կարացին բուժել արիողական կախարդքն և մարսիկեան բժշկքն, յաղագս որոյ յղեաց ար Տրդատ՝ արքել նմա դիւթս ի Պարսից և ի Հնդկաց. սակայն և այնք ոչ հասին նմա յօգուտ: Ջոր և քուրմք ոմանք ի դիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս և ջերմ արեամբ լուանալ և ողջանալ: Որոյ լուեալ զլալին մանկանցն, հանդերձ մարցն կականմամբք, զթացեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն: Յաղագս որոյն զփոխարէնն յԱստուածոյ ընդունի, յանրջական տեսութիւն յԱռաքելոցն արեալ հրաման՝ սրբիլ լուացմամբ կենսատու աւազանին ի ձեռն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ ի նմանէ հալածանացն էր ի Սերպտիոն լերին. յորմէ և աշակերտեալ հաւատաց. զբռնաւորսն ամենայն բառանալով Աստուածոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս:

ՁԴ

Սատակումն Սկունեաց ի Ճենագնոյն Մամգոնայ:

Ընդ հանգչելն Շապիոյ արքայի Պարսից ի պատերազմացն, և ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս, պարապ առեալ խորհրդոց Շապիոյ՝ նիւթ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թովեալ զհիւսիսայինսն ամենայն, ելանել ի Հայս՝ –ամ դնէ և իւր գալ Արեօք ի միւս կողմնէն: Ի նորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին Սլկունեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ, զօտրացեալն Օտայ, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց և սնուցող Խոսրովիդիստոյ քեռ թագաւորին: Եւ այն ինչ ընդ հուպ եկեալ մեծին Տրդատայ յարևմտից և լուեալ զայս ամենայն, և գիտացեալ, թէ ոչ ի ժամադրութիւնն եկն Շապուհ՝ խաղայ ի վերայ հիւսիսականացն: Իսկ նահապետ ազգին Սլկունեաց ամրանայր յամրոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեանց զբնակիչս Սիմն կոչեցեալ լերինն. և ընդդիմացեալ թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն, և մերփ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլուր պարապել գործոյ: Ասէ ցամենայն նախարարութիւնս տասն Հայոց արքայ. «Որ ոք ածցէ առ իս գնահապետն ազգին Սլկունեաց՝ տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս և զդաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւն ազգին Սլկունեաց»: Ջոր յանձն առնոյր ձենագնեայն Մամզոն:

Եւ ի խաղալ թագաւորին զկողմամբք Աղուանից ի վերայ հիւսիսականացն՝ գնաց Մամզոն ամենայն աղխիւն իւրով զկողմամբք Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ ի թագաւորէն. և ի չու անկեալ, առաքէ գաղտագնաց հետևակս, զարգուցանելով նահապետի ազգին Սլկունեաց զգնալն թագաւորին զկողմամբք Աղուանից. «Վտանգ մեծ է, ասէ, թագաւորին Տրդատայ, վասն որոյ գնաց զկողմամբք Աղուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտնեայսն. վասն որոյ մեր է ժամանակ ի ճահ խորիել և գործել որ ինչ կամք են. զի խորիեալ են դաշնաւոր լինել ընդ քեզ՝ վասն արհամարհանաց իմոց որ ի թագաւորէն»: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ նահապետ ազգին Սլկունեաց՝ ընդունի գնա երդմամբ ուխտից. բայց յամուրն ոչ թողու, մինչև տեսանել, թէ ուպէս պահիցէ զմտերմութիւն երդմանցն և դաշնաւորութեանց: Իսկ ասացեալն Մամզոն ամենայնիւ ջանացեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապստամբն՝ հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարև միամիտ գործակից. մինչև հրամայեաց նմա համարձակ մտանել յամուրն և ելանել:

Եւ յետ բազում վստահութեանն, ի միում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապետ ազգին Սլկունեաց ելանել արտաքս յամրոցէն և որսալ երէս. և ի միջամուխ լինել որսոցն՝ դիպեցուցանէ աղեղամբն ընդ մէջ թիկանցն, և կործան յերկիր զարկուցանէ զապստամբն: Եւ ընթացեալ իւրովք արամբքն ի դուռն ամրոցին՝ ունի զբերդն, կապելով զամենայն արս որ ի ներքս: Նա և զազգն Սլկունեաց խորհեցաւ բառնալ, և կոտորչեաց զամենեւեան. երկուք ոմանք փախստական անկան յաշխարհն Ծովաց: Իսկ Մամզոն վաղվաղակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, գրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի զոր խոստացաւան, և կարգէ գնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամզոնեան: Բայց մնացելոցն Սլկունեաց հրամայէ չվնասել:

ՁԵ

Նահատակութիւնք տրդատայ ի պատերազմին յԱղուանս, յորում միջակտուր արար զթագաւորն Բապլաց:

Իսկ թագաւորն Տրդատայ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացուոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ձեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեն ասել զերագութիւն ձեռնինն, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալագլոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թօթափեալ ցանցոյն, կայտռէին յերեսս երկրին: Ջոր տեսեալ թագաւորին Բապլաց՝ մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպազինէն զներսեայ քեմխտապատ պարանն, և կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ

աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ունեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահապանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժեալ ձեռամբ զհսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերիվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիրեալ ցանցեալ՝ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զգօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատայ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուած եհաս զօրացն, և բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ: Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիս, հանեալ զօր բազում, զումարտակ արարեալ՝ խաղայ յաշխարհն Պարսից, ի վերայ Շապիոյ որդւոյ Արտաշրի, չորս յիւրոցն առնելով զօրավարս, զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, վստահացեալ վասն ի Քրիստոսի հաւատոցն, և զԲագարատ ասպետ և զՄանաչիիր նահապետ Ռշտունեաց և զՎահան նահապետ Ամատունեաց: Բայց յաղագս հաւատոցն Միհրանայ և աշխարհին Վրաց ասել կայ մեզ առաջի:

ՁԶ

Յաղագս Նունէի երանելւոյն, եթէ որպէս պատճառաք փրկութեան Վրաց:

Կին ոմն, անուն Նունէ, յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծխիթայ, ի նոցա քաղաքն նախագահ, յոյժ ճգնութեամբ ստացեալ շնորհս բժշկութեան, որով և զբազում ախտաժետս բժշկեալ, և զլխովին զկին Միհրանայ առաջնորդին Վրաց: Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, եթէ որով զօրութեամբ առնես զայս սքանչելիս՝ ուսաւ զքարոզութիւն Աւետարանին Քրիստոսի. և ախորժելով լուեալ՝ պատմեաց իւրոց նախարարացն հանդերձ գովեստի: Եւ իսկոյն եհաս նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի Հայս ի թագաւորն և ի նախարարն, զընկերացն երանելւոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ՝ զրուցեաց երանելւոյն Նունեայ, յորմէ և ստուգագոյնս ևս տեղեկացաւ զամենայն ոճով:

Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ելանել Միհրանայ յորս. մոլորեցաւ ի դժուարս լերանց, խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելեօք, ըստ այնմ՝ եթէ կոչէ զմէզ բարբառով, և դարձեալ թէ զտիւ ի գիշեր մթացուցանէ: Այսպիսեալ Միհրան ըմբռնեալ խաւարաւ, որ եղև նմա առիթ մճտնջենաւոր լուսոյն. քանզի զարհուրեալ, յիշեաց զոր լուան վասն Տրդատայ, եթէ ի ճանապարհ ելեալ, կամելով յորս գնալ՝ հասին նմա հարուածք ի Տեառնէ. զոր համարեցաւ, թէ և նմա այնպիսի ինչ դիպելոցն է: Եւ երկիւղիւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք՝ լուսաւորիլ օդոյն և դառնալ խաղաղութեամբ, և պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում հանդիպեալ՝ կատարեաց զասաղեալս:

Իսկ երանելւոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս՝ զղեաց առ սուրբն Գրիգորի, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա զործել այնուհետև. քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն Աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, և կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչև ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա: Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, զետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երևէր. իսկ եթէ ոք զոհել կամէր՝ անցեալ ընդ գետն առաջի մեհենիցն զոհէր:

Բայց ի վերայ նորա յարեան նախարարք քաղաքին, եթէ ո՞ւմ արդեօք փոխանակ կռոցն երկրպագեմք. ուսան՝ եթէ նշանի խաչին Քրիստոսի. զոր արարեալ կանգնեցին ի վերայ վայելունչ բլթոյն յարեւելից կուսէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն

գետով: Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս ի տանեաց իւրաքանչիւր: Բայց յորաժ ելեալ ի բլուրն տեսին փայտ կոփեալ, ոչ ճարտարաց ինչ գործ՝ յոլով քան զսակաւս արհամարհեցին, իբր թէ այնպիսեալ լի իցէ ամենայն անտառն նոցա, և թողեալ ի բաց գնացին: Իսկ բարեբարին Աստուծոյ նայեցեալ ի գայթակղութիւն նոցա՝ առաքեաց յերկնից սին ամպոյ, և լցաւ լեառնն բուրմամբ անուշութեան. և ծայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղև քաղցր յոյժ, և ծագեաց լոյս տպաւորութեամբ խաչի, ըստ ձևոյ և չափոյ փայտեղինին, և կալով ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ՝ երկրպագեցին նմա: Եւ յայնմ հետէ զօրութիւնք բժշկութեան կատարէին նմանէ:

Իսկ երանելին Նունէ ել գնաց անտի աշակերտել և գայլ ևս գաւառսն Վրաց յանապակ լեզուէն, շրջելով անպաճուճաբար և առանց աւելորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ և որ ի սմա. կամ թէ ճշմարտագոյն ասել՝ ի խաչ ելեալ, կրթութիւն մահու զկեանսն առնելով, բանիւ վկայ Բանին Աստուծոյ, և յօժարութեամբն իւրով որպէս արեամբ պսակեալ: Ջոր համարձակիմ ասել, առաքելուի եղեալ քարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս: Բայց մեք դարձցուք անդրէն ի պատմութիւն Տրդատայ յարձակմանն ի Պարսս:

ՁԷ

Պարտումն Շապիոյ եւ ականայ հնգանդութիւն լնդ ձեռամբ մեծին Կոստանդիանոսի. եւ Տրդատայ ունել զԵկբատան, եւ գալ ազգականացն. եւ թէ յայնժամ եղև գիւտ փրկական փայտին:

Բայց Տրդատայ թէպէտ և գլաղթութիւն ստացեալ էր, այլ ի հարկանելոյ զօրուն և ի բազում անկելոց նախարարացն՝ զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Շապիոյ, մինչև եհաս բազմութիւն զօրուն Հռոմայեցւոց, որք ընդ Ասորեստան յարձակեցան. և ի փախուստ գՇապուի դարձուցին, յաւարի գամենայն երկիրն առեալ: Քանզի և Տրդատայ միահամուռ իւրովքն, և որք ընդ իւրովք էին զօրքն, ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից դիմեաց տարեակն չուաւորութեամբ:

Յայնժամ գայ առ նա ազգականն իւր և հարազատ Կամսար, առաջին որդի Պերոզամատայ: Այս Պերոզամատ է այն տղայն, որ ի կոտորելն Արտաշրի զգեղն Կարենեան Պահլաւին, փախուցեալ Բուրգայ ապրեցուցանէր: որոյ հասեալ յերիտասարդութիւն՝ ի պատիւ հօրն և ի վերայ զօրուն կարգի յԱրտաշրէ, առ ի պատերազմել ընդ խուշադուժ ազդսն ընդ այնոսիկ, նենեզութեամբ խորհեալ գնա ի ձեռս բարբարոսաց: Որոյ եղեալ այր քաջ՝ սքանչելապէս մղեաց զպատերազմունս. և պարել զՎզըրկն որ անուանէր Խաքան, նուաճեալ՝ տայ զդուստր իւր նմա կնութեան. նա և այլ կանայս առեալ, զմերձաւորս Արտաշրի, և բազում որդիք եղեալ, զօրացեալ բռնութեամբ ունի զկողմանսն զայնոսիկ. թէպէտ և էր ի համար Արտաշրի՝ այլ ոչ տեսանէ գնա: Եւ ի մեռանելն Արտաշրի ոչ հնազանդի որդւոյն նորա Շապիոյ. և ի մարտնչելն ի բազում պատերազմունս յաղթէ, և ի մտերմացն Շապիոյ դեղկուր եղեալ մեռանի:

Առ նովիմք ժամանակաւ այլ ոմն կացեալ Վզըրկ Խաքար, որ թշնամութեամբ ընդ Կամսարայ որդւոյն նորա վարէր: Իսկ Կամսարայ դժուարին վարկուցեալ ի մէջ երկուց հզօր թագաւորաց բնակել թշնամութեամբ, մանաւանդ զի եղբարքն ոչ միաբանեցան ընդ նմա՝ խաղացեալ ամենայն ընտանեօք իւրովք և աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուի երթալով: Այս Կամսար ահագին քաջութեամբ նահատակեալ առ հարբն ի պատերազմունս, ի շահատակելն իւրում հարկանի յումեմն սակերբ զգլուխն. և վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի դողոց, պակաս գլով բոլորութիւն զազաթանն՝ անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ:

Բայց Տրդատայ իւր հաստատեալ զեօթնպարսպեանն Եկբատան, երկրորդ և վերակացու յինքենէ թողեալ՝ դառնայ ի Հայս, ընդ իւր ածելով զԿամսար

ամենայնիւքն:Քանզի Շապուհ աղաչեաց զյաղթողն Կոստանդիանոս՝ խնդրել զհաշտութիւն և հաստատել զխաղաղութիւն մշտնջենաւոր. զոր արարեալ սրբոյն Կոստանդիանոսի, յետ այնորիկ, առաքեաց զՀեղինէ գմայր յԵրուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին, զոր և եգիտ իսկ զփրկական փայտն հանդերձ հինգ բւեռօքն, ի ձեռն Յուդային հրէի, որ ապա եկաց եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ:

ՁԸ

Կապումն Լիկիանոսի, եւ փոխումն արքունեացն ի Հռոմէ, եւ շինել Կոստանդնուպօլսի:

Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼիկիանոս մեծութիւն յոյժ, և ետ նմա ի կնութեան զքոյր իւր ոչ համամայր, ծիրանեօք և պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնա, և յերկրորդականս հասուցեալ պատիւս՝ արքայ ամենայն արևելից կացոյց: Բայց զոր աստուածային բանն առ Եբրայեցիսն անհնարին համարեալ, չարութեանն փոփոխումն՝ նոյն և աստանօր պատահի, ընծու անկարելի է զխայտուցսն փոխել, և Եթովպացւոյ զթխութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարշտի՝ զբարսն: Քանզի սա նախ առ ի հաւատսն գտանի դրժող, և երկրորդ առ բարեգործն իւր ապստամբ: Յարոյց հալածանս եկեղեղոյ, և նենգութիւն գաղտնի ընդդէմ Կոստանդիանոսի. նա և չարիս բազմազանս հասոյց ամենեցու ն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, ցանկասէրս այս և գարշելի ալևոր, ներկածոյ ունելով զհերս. որ և զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արգել, սակս տարփութեան երանելւոյն Գլափիւռայ, վասն որոյ սպան զսուրբն Բասիլիոս Ամասիոյ Պոնտացւոց եպիսկոպոս:

Եւ իբրև յայտնեցաւ զաւն, և գիտաց եթէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդիանոս՝ ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ: Եւ ցրտացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի, ակնածէր որպէս արդարև ի թշնամւոյ. քանզի գիտէր եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ: Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս՝ մատանեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ի ծերունի և ի քեռայր՝ ետ տանել ի Գաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանօք, դնել ի մետաղս, զի աղօթեսցէ առ Աստուած, որում մեղաւն, թերևս երկայնամիտ լիցի առ նա: Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զՀռոմայեցւոցն ցուցեալ՝ զքսանեմեակն ի Նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց: Զի ի չորրորդ ամէ հալածանացն սկսեալ թագաւորել մինչև ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր և այսօր տօնէ աշխարհ:

Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ ի Հռոմ դառնալ, այլ ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէ զարքունիսն, յանրջական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ. զերապայծառս իմն առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէ: Քանզի ոչ ուրուք մեծի թագաւորի կայր ի նմա ձեռնարկութիւնք այնպիսիք, բայց ի սակաւուց ինչ իրաց, որպէս տիեզերակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյց, յորաժամ անտի ընդգէմ Դարեհի սպառազինեցաւ, և սակս այնորիկ շինեաց ի յիշատակ իւր զասացեալն Ստրատիգին. քանզի ի նմա զպատերազմականսն յօրինեաց զկազմութիւն: Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ Հռոմայեցւոց նորոգեաց. և ինքն շինեաց զբաղանիսն ի տեղուջ սեանն, որ ունէր ստորագիր խորհրդական անուն Արեգակն, ըստ Թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն, որոյ կոչմամբ յորջորջեցան և բաղանիքն: Սա շինեաց և զտեսարանն և զգազանամարտկացն և զխաղալկացն, և զծիրնթացսն ոչ կատարմամբ: Այլ Կոստանդիանոսի ամենապատիկ յարդարեալ՝ անուանեաց նոր Հռոմ. այլ աշխարհ կոչեաց. զնա Կոստանդիանու քաղաք: Ասեն և զայս, եթէ գաղտնի եհաս ի Հռոմայ զասացեալն Պաղադիոն քերածոյ, և եդ զնա ի փորոնին ներքոյ սեանն, որ առ ի յիւնէ կանգնեալ: Բայց այս մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն:

ՁԹ

Յաղագս Արիոսի չարափառի, եւ ժողովոյն որ եղել վասն նորա ի Նիկիա, եւ սքանչելեացն որ երեւացաւ ի Գրիգորիոս:

Ընդ այն ժամանակ երևեցաւ Արիոս աղեքսանդրացի, որ ուսոյց չարչար ամբարշտել, ոչ գոլ զՈրդի հաւասար Հօր, և ոչ ի բնութենէ և յէութենէ Հօր. և ոչ ծնեալ ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զոմն և արարած և կրտսեր, և յետ ժամանակի գոյացեալ. որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտ այս Արիոս ի գարշելիսն ընկալաւ զսատակումնն: Վասն որոյ ել հրաման յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ՝ ժողով լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց ի Նիկիա Բիւթանացոց: Եւ ժողովեցան Բիտոն և Բիկենդ երիցունք ի Հռոմ քաղաքէ, ձեռնարկութեմբ սրբոյն Սեղբեստոսի, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երուսաղէմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպօլիսի եպիսկոպոսք:

Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայ Տրդատ, զի զսուրբն Գրիգորի առեալ ընդ իւր ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ: Քանզի լուեալ էր զխնամենայն Շապիոյ ընդ Հնդկաց թագաւորին և ընդ արևելեանն Խաքանայ, և զգօրավարելն Ներսեհի, որ թագաւորեաց ամս, ինն, և Որմզդի, որ ապա և նա թագաւորեաց ամս երիս նահատակութեամբք: Եւ ի կասկածի եղեալ, զի մի արդեօք պայմանին ստիցէ ըստ սովորութեան հեթանոսութեանն՝ վասն այնորիկ ոչ եթող առանց իւր զաշխարհս:

Բայց և ոչ սուրբն Գրիգորի հաւանեցաւ երթալ, զի մի զառաւել պատիւ վասն խոստովանողական անուանն ի ժողովոյն ընկալցի. որպէս զի այնպէս փափագանօք և մեծաւ փութով կոչէին: Այլ նոքա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զԱրիստակէմ, հանդերձ ճշմարիտ խոստովանութեմբ, երկոցունց գրով: Որոյ երթեալ հասանէ մեծին Ղեւոնդի. և հանդիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զհայր Գրիգորի աստուածարանի. որ իբրև ել ի ջրոյն՝ լոյս շուրջ փայլատակեաց զնովաւ, զոր ոչ ոք ի բազմութենէն ետես, այլ միայն Ղեւոնդիոս, որ մկրտէրն, և մերն Արիստակէս, և Եւթաղ Եղեսիայ, և Յակոբ Մծբնայ, և Յոհան Պարսից եպիսկոպոսք, որք նոյն շաւղօք ուղևորէին ի ժողովն:

Ղ

Դարձ Արիստակեալ ի Նիկիոյ, եւ հաւատալ ազգականացն, եւ որ ինչ ի Գառնի շինուածք:

Երթեալ Արիստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի, հասանէ ի քաղաքն Նիկիացոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեք հարիւր և ութնտասն ի քակտումն արիանոսաց. զորս նգովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ, սոյնպէս և ինքնակալն արտասահմանեաց ի մետաղս: Ապա դարձեալ Արիստակէս արժանահաւատ բանիւ, և քսան կանոնեալ զլիսովք ժողովոյն՝ գայ հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ զլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել զգուշութեն իւրոյ վիճակին:

Յայնմ ժամուս ազգային նոցա ԿԱմսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն մեծին Գրիգորի. արքայի ընդունելով ի ջրոյն՝ տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ, և զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում և մտերիմ հարազատի: Այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեօթն աւուրս յետ մկրտութեանն, վախճանի: Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զզլուխ որդւոցն Կամսարայ զԱրշաւիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց: Յաւելու և այլ պարզևս–զքաղաքն Երուանդայ և զնորին գաւառն մինչև ցկատար ձորոյն մեծի. միայն զի ի մտաց նորա հեռացուցէ գլխատակ բնիկ աշխարհին որ Պահլաւն, որպէս զի անվրդով զհաւատսն պահիցէ: Իսկ Արշաւիր առաւել սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս. քանզի յառաջ Երասխաձոր կոչէր: Ահա ասացաք և զպատճառս գալստեան երկուցցեղիցն, Պարթևաց և Պահլաւկաց:

Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնւոյ, զոր որձաքար վիմօք, երկաթազամ և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց,

մահարձանօք, սքանչելի դրպշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ
Խոսրովիդխտոյ, և գրեալ ի նմա գլիշատակ իւր հելլենացի գրով:

Բայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ի նոյն լերինս՝ ոչ ումեք յետ այնր յաւելոյր երևել
մինչև ցվախճան:

ՂԱ

***Յաղագս մահուանն Գրիգորի եւ Արիստակեայ, եւ թէ էր աղագաւ կոչի լեառնն՝
Մանեայ այրք:***

Յեօթն և ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ գտաք նստեալ յաթոռ
սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի գհայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ Աւետարանի ծնող: Յետ
լուսաւորելոյ Հայս լուսով աստուածգիտութեան, և ջնջելոյ գխաւար կռապաշտութեանն,
և լնլոյն զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք և վարդապետօք՝ սիրեաց զլերինս և
զամայութիւն և զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ
Աստուծոյ անգբաղապէս. փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զԱրիստակէս, ինքն կալով ի
գաւառին Դարանաղեաց, ի լերինն մանեայ այրս:

Այլ ասասցուք, թէ էր աղագաւ կոչի Մանեայ այրք: Քանզի էր կին ոմն անուն Մանի,
յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց, որպէս զՆունէ՝ Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ
շութափեաց հետևել նոցա ի գալն առ մեզ, գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ,
բնակեցաւ ի լերինս յայտոսիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն
Մանեայ այրք. յոր այրի յետոյ բնակեցաւ և սուրբն Գրիգոր:

Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ
շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր ի հաւատս զաշակերտեալսն: Բայց իբրև եկն նորին
որդին Արիստակէս ի ժողովոյն Նիկիայ՝ յայնմ հետէ ոչ ևս երևեցաւ յայտնել ումեք սուրբն
Գրիգորիոս: Վասն որոյ յիսկզբան քահանայանալոյ նորա, յեօթն և ի տասներորդ ամէ
թագաւորութեանն Տրդատայ մինչև ցքառասուն և վեցերորդ ամն նորին, յորմէ հետէ ոչ
ևս յաւել ումեք երևել՝ համարեալ թուին ամք երեսուն:

Եւ յետ նորա Արիստակէս ամս եօթն, ի քառասուն և յեօթներորդ ամէն Տրդատայ
մինչև ցլիսուն և երրորդ ամն նորին, յորում եղև կատարումն Արիստակեայ: Ջի արդարև
էր սուսեր հոգևոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց և
զագրագործաց թուէր նա: Յաղագս որոյ և Արքեղայոս, որ էր կարգեալ ի վերակացութիւն
Չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, կշտամբեալ ի նմանէ՝ սպասեաց դիպող աւուր. և
պատահեալ նմա ի ճանապարհի ի Ծոփաց գաւառին՝ սպան զնա սրով, և ինքն զնաց
փախստական ի Տաւրոս Կիլիկեցոց: Իսկ զմարմին երանելոյն բարձեալ աշակերտաց
նորին՝ բերին յԵկեղեցաց գաւառն, հանգուցանել ի Թիլն, յիւրում աւանին: Եւ յաջորդեաց
զաթոռն երէց եղբայր նորին Վրթանէս, ի յիսուն և ի չորրորդ ամէն Տրդատայ և անդր:

Բայց սրբոյ Գրիգորի ի Մանեայ այրն կեցեալ աներևութաբար ամս բազումս՝
փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց: Եւ հովուացգտեալ զնա վախճանեալ՝ ի նմին
տեղուջ թաղեցին, ոչ գիտելով թէ ով ոք նա իցէ: Վայելէր իսկ նոցա. որք Փրկչին մերոյ
ծննդեանն եղեն խորհրդածուք, լինել և աշակերտին յուղարկմանն սպասաւորք: Եւ
ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն զոգցես տեսչութեմբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի
հնումն, զի մի ի պաշտօն ի դեռահաւատ բարբարոսացս առցի ազգաց: Իսկ յորաժ
սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ՝ յետ բազում ժամանակաց յայտնեցաւ
ճգնաւորի ումեմ Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, և բերել եդաւ ի գետօն Թորդան նշխարք
սրբոյն Գրիգորի:

Սա, որպէս ամենեցուն յայտնի է, աշխարհաւ Պարթև, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ
թագաւորեցելոյ զատուցեալ Արշակունի, ցեղէ Սուրենական, ի հօրէ Անակ կոչեցելոյ,
յարևելից կողմանց աշխարհիս մերոյ՝ արևելք ճշմարտիտ ծագեալ մեզ և իմանալի
արեգակն և հոգևոր ճառագայթ, ի խորին չարութենէ կռապաշտութեան ելք, երանութեան
և շինութեան հոգևորի առիթ, աստուածային արդարև արմաւենի տնկեալ ի տան Տեառն

և ի գալիս Աստուծոյ մերոյ ծաղկեալ: Եւ այսպիսեօք և այսքանօք ժողովրդովք բազմացեալ, ի ծերութիւն պարարտութեան հոգևորի գմեզ ժողովեաց ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ:

ՂԲ

Յաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորի, ընդ որում եւ ողբերգական մեղադրութիւն:

Ջսրբոյ և գմեծէ և երկրորդ նահատակէ և գմերոյ լուսաւորութեան հոգևոր վերակացուէ ճառելով, զի Քրիստոսէ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ՝ հրաշափառագունիւ պարտ էր անցանել բանիւ, որպէս զգործակցէ և զհաւասար ճգնողէ մերոյ նախաշաւղի և լուսաւորութեանց նահապետի. որպէս թուեցաւ հաճոյ Հոգւոյն սրբոյ՝ երիցացուցանել զիմ լուսաւորիչն վկայութեանն միայնոյ վիճակաւ, ի վերայ բերեմ թէ և արքելութեանն. իսկ որ ինձ զկնի այսորիկ, զուզաբան և հաւասարագործ: Այլ զառաւելութիւն ասեմ աստ զթագաւորին. քանզի խորհելն յաղագս Աստուածոյ և ճգնագգեցիկն լինել՝ զոյգ երկոցունց. իսկ նուաճել հաւանողական կամ բռնաւորական բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ. քանզի ըստ հաւատոցն ոչ ինչ կասեցուցանէր զգործն: Այսորիկ աղագաւ կոչեմ և զսա նախաշաւիղ ճանապարհ և լուսաւորութեան մերայ հայր երկրորդ: Բայց զի պատմութեանց, և ոչ գովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի և հագնեգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեանց և ոչ յատուկ ի մէնջ շարագրեցաւ, անցցուք ի կարգ բանից որ ինչ յաղագս սորա:

Սա յետ հաւատոցն որ ի Քրիստոս, ամենայն առաքիւնութեամբք բացափայլեալ՝ ևս քան զևս յաճախէր յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով և հաւանեցուցանելով գմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն և զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարև Քրիստոսի. որպէս զի վկայեցեն հաւատոցն՝ ամենեցուն և գործքն: Այլ զխստասարտութիւն կամիմ ասել, թէ և զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր. որպէս անհամբոյր բարւոյ և ճշմարտութեն անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկամակորութիւն՝ ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնից քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց և հարձից: Որում ոչ կարացեալ ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ:

Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ, և գմեծի ողբոց և արտասուաց արժանի գոցա գործս: Քանզի զհետ առաքեալ, կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա, և ունել զթագաւորութիւնն: Իսկի չհաւանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի հնումն Աթենացիքն Սոկրատայ գնդլելիսինդն. և կամ թէ գմերն իսկ ասել, կատաղեալ Եբրայեցիքն ըմպելի լեղեաւ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ: Եւ զայս արարեալ շիջուցին յինքեանց զբազմափայլ ճառագայթն աստուածպաշտութեան: Վասն այսորիկ ես ի վերայ իմոց ողբալով ասեմ, որպէս Պաւղոս յաղագս իւրոցն և թշնամեաց խաչին Քրիստոսի. բայց ասեմ ոչ զիմ բանս, այլ զՀոգւոյն սրբոյ: Ազգ թի՛ւր և դառնացող, ազգ, որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, և ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Արք Արամեանք, մինչև յե՞րբ էք ծանրասիրտք, ընդէ՞ր սիրէք զանրութիւն և զանաստուածութիւն: Ո՞չ ծանեայք, զի սքանչելացոյց Տէր զսուրբն իւր. և ոչ Տէր լուիցէ յաղաղակել ձերում առ նա: Զի բարեկացեալ մեղայք, և յանկողինս ձեր ոչ զղջացարուք. քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան, և գյուսացեալն ի Տէր արհամարհեցեք: Վասն այսորիկ եկեցէ ձեր որոգայէ՝ զոր ոչ ծանեայք, և զոր որսայցէ՞ք ըմբռնեցէ զձեզ, և նովին որոգայթիւն անկջիք: Այլ նորա ցնծացէ Տերամբ և ուրախասցի ի ձրկութեան իւրում, և ամենայնիւ ինքեամբ ասացէ. Տէր, ով նման է քեզ:

Եւ զի այսօրիկ ճշմարիտ այսպէս՝ միխիթարեսցուք մերովք վտանգիւքս և մեք. «զի եթէ ընդ ձայտ դալար զայս արարին, ասէ Քրիստոս, իսկ ընդ չորն զի՞նչ լինիցի»: Արդ՝

Եթէ ընդ սուրբս Աստուածոյ, և որք ի թագաւորութենէ յաղագս Աստուածոյ զինքեանս նուաստացուցին, այս է, զի՞նչ մեր բանս առ Աստուածոյ յաղագս ի ձէնջ վտանգիցս, որոց վտանգք և աղքատութիւն սեպհական է: Այլ սակայն ասացից: Ո՞վ ոք ի ձէնջ թոշակս յաղագս մեր, ո՞վ ոք վարդապետացն մաղթանս, ո՞վ ոքբան յօժարեցուցանող կամ յորդորական, ո՞վ ոք յերթալս մերում բեռնաբարձս, ո՞վ ոք ի գալն մերում հանգիստ, ո՞վ ոք տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց: Թողից զայլն, զի և ոչ զլեզուս չարս և զտգիտութիւն, հանդերձ սնտոի փառամոլութեամբ և կատաղի լեզուանութեմբ, սանձահարեցէք. այլ նիւթ նոցա անմտութեանն զձեր ուսումնատեացդ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զինոցն Բաբելովնի:

Վասն որոյ իւրաքանչիւր առ անձին է քուրմ և պաշտօնեայ, արպէս ասէ Գիր, որ է ըստ այժմունս ի դէպ ուր բազում խօսողք աստուածայնոցն, և զօրութեան մտացն ոչ հասուք. և խօսողք՝ ըստհաճոյից Հոգւոյն, այլ ըստ օտարին: Վասն որոյ հիացումն իմն են ճառքս և սարսափելի՝ որոց միտս ունին. քանզի խօսի որ խօսին՝ զԱստուծոյ և զաստուածայինսն, և խորհուրդք խօսողին յօտարն հային: Ձի վասն որոյ խօսին՝ կրէ զաշխատութիւն, և ոչ մեղմով և հեզիկ, որպէս ուսան, թէ«Մի ոք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա», այլ յաղագս փառաց մարդկայնոց, և ճայթեցուցանելով հնչեցուցանեն ի լսելիս մարդկան: Ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրև յաղբերէ դիմեն, որպէս ասաց ոմն ի հնոցն, և զկծեցուցանեն զամենայն զինարբուս և զհրապարակս: Ո՞վ ոք զսոսա ոչ ողբասցէ՝ որ միտս ունիցի. և եթէ ոչ ոք զչարիցի՝ ասեն, թէ և որք յորդորենն զսոսա այսպիսի լինել: Արգելումն ասել զՔրիստոսին՝ տալ ի մէջ տաճարին և սեղանոյն:

Այլ աստանօր դադարեցէ բանս, որպէս աշխատութիւն կրեալ՝ յականջս լինել խօսեցեալ մեռելոց: Այլ պատմութիւնս յաղագս սրբոյն Տրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղ մահու՝ զրկեցան ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց անս յիսուն և վեց:

*Բովանդակեցան Գիրք Երկրորդ,
յառաջադիմութեան Հայոց մեծաց*

Հ Ա Տ Ա Ծ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԱԲԱՐՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՈՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ

Ա

Ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, և ոչ ընդ ամենայն յունականսն անցանել ատակեալ սակս կարչութեան ճամանակին. նա և կոչ մատենագրութիւնք Դիողորի հուպ առմեզ են, զի նմա պահելով զկն՝ անմոռաց անցանէաք ընդ բնաւն, զի մի ինչ ի մէնջ մնասցէ ի գլխաւորացն և ի պիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոց շարագրութեանց: Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւեցին՝ պատմեցաք ստուգապէս ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք: Վասն որոյ մի զմեզ այսպանեալ պարսաւեսցես. զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւս եղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի՝ զրուցեցից քեզ անսխալ, Երրորդ առնելով Գիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչև ի սպառել Արշակունեաց ազգին ի թագաւորութենէ, և զաւակի սրբոյն Գրիգորի ի քահանայապետութենէ. հասարակաց խօսիւք ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի ոք երևեսցի ի պերճաբանութիւնս զրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ ստէպ ստէպ և անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց:

Բ

*Որ ինչ յետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս եւ ընդ երիս
նախարարութիւնսն անցք:*

Ի ժամանակի վախճանին Տրդատայ հանդիպեցաւ մեծն Վրթանէս ի վկայարանի սրբոյն: Յովհաննու, որ ի հօրէ նորին շինեալ էր ի Տարօն: Ուր նենգ գործեալ լերինն այնորիկ բնակչաց, ի սադրելոյն նախարարացն՝ կամեցան սպանանել. որք անըմբռնելի ձեռամբ կապեալք, որպէս առ Եղիսէին այնուիկ ի հնումն, կամ նորին ինքեան Քրիստոսի Աստուածոյ մերոյ զարկուցեալ Հրեայքն, անվտիտ անցեալ գնայր յԵկեղեաց գաւառ, ի Թիլն աւան, ուր էր հանգստարան եղբօր նորին Արիստակէայ. սզացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք՝ յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս. ուստի և երեք տոհմքն, որ Բզնունականն և Մանաւազեանն և Որդունին անուանէին, սպառեալ բարձան ի միմեանց:

Գ

Կատարումն սրբոյն Գրիգորիսի ի բարբարոսաց:

Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրէժխնդրութիւն հաւատոց և վարուց երանելին Տրդատ, առաւել այնոցիկ, որ բացեայ կողմանքն էին յիրում իշխանութեանն: Վասն որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն արևելից հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան՝ ասեն ցարքայ.«Եթէ կամիցիս ուղղութեմբ վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա նոցա եպիսկոպոս ի գաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափագելով խնդրեն. և զհտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ակնածեսցեն ի նորին գաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»: Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ՝ փայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանիսի: Թէպէտ և յանլիութիւն արուրցն հայելով՝ պարականոն զիրն վարականէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն, և զմտաւ ածել զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Իսրայելի՝ առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրուկ ոմամբ յիրմէ ազգէն Արշակունեաց:

Որոյ երթեալ լինէր օրինակ բարի, հայրենականօքն վարելով առաքինութեմբք. այլ կուսութեամբ գեր ի վերոյ քան զհարսն, և պատժականաւ զոյգ ընդ թագաւորին: Իսկ ի հասանել համբաւոյ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազասուտ արանց Աղուանից՝ սպանին զերանելին, ընթադրաւ ձիովք, բարբարոսքն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով: Զոր բարձեալ սարկաւազաց նորին, բերելով ի փոքր Սիւնիս թաղեցին յԱմարաս աւանի: Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեմբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումն Հայոց:

Դ

Որոշումն Բակուր բղետիսին ի միաբանութենէ Հայոց, եւ խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զխոսորով:

Որպէս յաստուածայինսն գտանեմք ասացեալ պատմութիւնս, Եբրայական ազգին, յետ դատաւորացն, ի ժամանակի անիշխանութեանն և անխաղաղութեն, ոչ լինել թագաւոր, և առն ըստ հաճոյից իւրոց գնալ՝ սապէս և ի մերսումս էր տեսանել աշխարհի: Քանզի ի վախճանել երանելոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, որ բղերաշխն Աղձնեաց կոչէր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ ի Փայտակարան՝ գնոյն խորհեցաւ և ինքն. թէպէտ և ոչ թագաւորել, զի ոչ էր Արշակունի, այլ տիրազլուխ կամեցաւ լինել. ճեղքեալ ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռս ետ յՈրմիզդ արքայ Պարսից: Ուստի ուշ ի կուրծս անկեալ և ի միտս եկեալ նախարարոցն Հայոց՝ ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ի պատուական իշխանացն, զՄար իշխանն Ծովաց, և զԳագ իշխանն Հաշտենից, երթալ ի նահագահ քաղաքն, առ կայսրն Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագօք և թղթով, որ ունէր օրինակ գայս.–

Ե

Պատճեն թղթոյ Հայոց:

«Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց. տեսնն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ:

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորի Տրդատայ. և մի տացես զաշխարհս քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զխոսրով: Քանզի Աստուած զձեր որ միայն Եւրոպայ, այլ և ամենայն Միջերկրեայցս տիրեցոյց. և ահ զօրութեն ձերոյ եհաս մինչև ի ծագս երկրի: Եւ խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել ձեզ: Ողջ լերուք»:

Այսմ լսող եղեալ Կոստանդեայ՝ առաքեաց զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրու ծանու, և ծիրանիս հանդերձ պսակաւ, և թուղթ՝ որ ունէր օրինակ գայս.–

Թուղթ Կոստանդեայ:

«Աւզոստոս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս.մեծիդ Վրթանիսի և ամենայն աշխարհականց քոց խնդալ:

«Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, և հրաման թագաւորեցուցանել ձեզ զխոսրով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի ի բարեկարգութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսցիք միամտութեմբ:Ողջ լերուք»:

Ձ

Գալուստ Անտիոքայ եւ զորձք նորին:

Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զխոսրով, և զչորեսին սպարապետսն մատոյց ի նոյն իշխանութիւն զօրու, զորս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրոյ Արտաւազդայ Մանդակունոյ, որ միագլուխ սպարապետ էր և ամենայն Հայոց զօրավար: Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար արևմտեան գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց և բղեաշխ Գուգարացոց, սպարապետ զօրավար արևելեան գնդին. երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արևելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանաճիիր նահապետ Ռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն: Եւ բաժանեալ ետ նոցա զհւրաքանչիւր զօրս: Եւ առաքեաց զՄանաճիիր հարաւային զօրօք և զԿիլիկեցի զօրն ընդ նմա զկողմամբք Ատրեստանի և Միջագետաց. և զՎահան նահապետ Ամատունեաց արևելեան գնդաւն և զԳաղատացի զօրս ընդ նմա առաքեաց զկողմամբք Ատրպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից:

Եւ իւր թողեալ զթագաւորն խոսրով, – քանզի փոքր էր յանձնէ և անօտր ոսկերօք և ոչ գոլով ի նմանութիւն պատերազմողական հասակի,–և առեալ ընդ իւր զՄիհրան և զԲագարատ զօրօք իւրեանց, և միահամուռ ամենայն յունականօքն խաղայ ի վերայ Սանատրկոյ: Իսկ նորա պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան՝ ինքն առ արքայն Ծապուի փութացեալ անկանի, հանդերձ Աղուանից նախարարօք: Ջոր տեսեալ Անտիոքայ, եթէ ոչ ի հնազանսութիւն խաղաղութեան նուաճեցան՝ հրաման տայ առի զիշխանութիւն պառակտելոցն նուազեցուցանել. և իւր ժողովեալ զհարկն՝ առ կայս գնայ:

Է

Յանցանք Մանաճերի առ մեծն Յակոբ, եւ մահ:

Երթեալ Մանաճիիր Հայոց հարաւային գնդաւն և Կիլիկեցոց զօրօք զկողմամբք Ատրեստանի, ճակատ տուեալ ընդ Բակուր բղեշխի՝ սատակէ գնա, և զզօրս նորա և զպարսիկա օգնականս նմա հալածականս առնէ. և զորդին Բակրոյ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ՝ հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ խոսրովու. և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յանխնայ, ոչ միայն զմարտիկս. այլ և զռամիկշինականս. բազում գերիս առեալ ի կողմանցն Մծբնայ, ընդ որս և սարկաւագունս ութ զմեծի եպիսկոպսին Յակովբայ: Ջորոց զհետ եկեալ Յակովբայ՝ համոզէ զՄանաճիիր արձակել զգերութիւն նաճկին, իբէն զոչ մեղուցելոց. որում ոչ հաւանեալ Մանաչիիր՝ պատճառէ զարքայ:

Եւ Յակոբու դէմ եղեալ առ արքայ, առաւել ևս զչարի Մանաճիիր, և ի սաղրելոյ գաւառականցն՝ զուրթսին սարկաւագունս նորա, որք ի կալանսն էին, հրամայէ ի ծով ընկենուլ: Զոր լուեալ մեծին Յակոբու՝ դառնայ ի տեղի իւր լի բարկութեամբ, որպէս Մովսէսն յերեսաց Փարաւոնի: Եւ ելեալ ի լեառն ինչ, յորմէ երևէր գաւառն ամենայն, անէժ զՄանաճիիր և զգաւառ նորին: Եւ որ ինչ յամենցին դատաստանքն Աստուծոյ հասանել ի վերայ. և նման Հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Մանա-իիր. և պտղաբերութիւն ջրաւորաց գաւառի դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ Գրոց, և ծովն հակառակեալ յինքն ընդունէր զսահմանս անդաստանցն: Զոր լուեալ մեծին Վրթանայ և արքային խոսրովայ՝ ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալսն, և առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրտմտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յակովբայ յաժխարիէս՝ ժառանգ որդի Մանաճիրի գեղեղիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաճմամբ, նորին բարեխօսութեամբ գտեալ զբժշկութիւն գաւառին:

Ը

Յաղագս թագաւորելոյն Փոքր խոսրովու եւ փոխելոյ զարքունիսն եւ տնկելոյ զանտառն:

Յերորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յութերորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, յօգնականութենէ նորին թագաւորեաց խոսրով. ոչ ինչ աչութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն, այլ և ոչ վասն հատուածելոց կողմանցն հակառակեցաւ ինչ, յետ միոյ նուագին, զոր ի յունկանացն կրեցին զօրացն. այլ ի կամս թողեալ զարքայն Պարսից՝ խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա. բաւական վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել, ամենկին ոչ ունելով փարել ազնուական մտածութիւնս: Զի թէպէտ մարմնով փոքր, այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Աղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժս: Իսկ սորա զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ՝ զբօսանաց և հաւորսութեանց և այլոց որոց պարապեալ. նորին աղագաւ և անտառ առ Ազատ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի:

Նա և զարքունիսին փոխէ վերոյ անտառի յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկակն լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր: Քանզի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական, և օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանդահոտութեամբ փչէին. յորմէ ոչ կաչացեալ ժուժել որք յԱրտաշատն բնակեալ էին՝ կամաւ յանձն առին զփոփոխումնն:

Թ

Որ ինչ յաւուրս սորա ի հիւսիսականաց ազգաց արշաւանք ի մեզ, ուր եւ նահատակութիւնք Վահանայ Ամատունւոյն:

Յաւուրս սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Կաւակասու, գիտացեալ զթուլասրտութիւն նորա և գյուլութիւն, և առաւել ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ՝ ի գաղտնի հրամանէ Շապիոյ Պարսից արքայի, արշաւեալ ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխի, որպէս թէ երկու բիրովք: որոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեայ և արևմտեայ զօրուն Հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Բագարատու ասպետի և Վահանաւ նահապետի Ամատունեաց. քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային խոսրովայ էին յաշխարհին Ծոփաց, և զՄիհրան սպանեալ, և զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ, ի թիկունս ընկեցեալ թշնամեացն, և հասեալ ի դրուսն Վաղարշապատու պաշարէին: Որոց յանկարծակի ի վերայ անկեալ արևելեայ և արևմտեայ մեր զօրուն, և անտի մերժեալ զՕշական առապարան, ոչ ետուն ժամանել ճապաղել ի նետածգութիւն ըստ օրինի իւրեանց սովորութեանն, երագեալ սաստկապէս զհետ ունելով քաջածիոցն ի դժուարս քարանց և ի վիմուտ տեղիս:

Մինչև յոչ կամաց գումարեալ թշնամեացն ի ճակատ. և զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, և թաղեալ կաճեայ բոլորով ամենևինք պարածածկեցեալ, շահատակէր ի մէջ զօրացն: Յոր ակնակառոյց լեալ քաջացն Հայոց և յարծակեալ՝ ոչ ինչ կարէին գնասել. քանզի հարեալ նիզակաւ՝ ճախր առնոյր կաճեայն: յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունւոյն հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. «օգնեա ինձ, Ասուտած, որ զԴաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսորիկ»: Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն. ընդ գաւակ ձիոյն հարեալ՝ յերկիր կործանեաց զահագին զվիրագն: Այսպիսի դիպուած ի փախուստ յորդորեաց զթշնամիսն, և ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց: Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Ծոփաց Բագարատ՝ վկայ հաստատուն առանց նախաձու լինի առ արքայի վասն Վահանայ քաջութեանցն և առաքինի դիպուածոյն: Վասն որոյ պարգևէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն՝ զՕշական, ուր ինքնական դիմագրու նահատակ եղև: Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մաղխազ նահապետ Խոռխոռունեաց ի վերայ զօրուն:

Ժ

Վախճան Խոսրովու, եւ պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս:

Յետ այսորիկ գիտացեալ Խոսրովայ, թէ ձեռն Շապիոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է՝ լուծանէ զխաղաղութիւնն որ ընդ նմա, և զմասնաւոր հարկսն արգելու ի նմանէ, տալով և զայն կայսեր. և ածելով զզօրս Յունաց ընդդիմանայ արքայի Պարսից: Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. և բարձեալ զնա՝ թաղեցին յԱնի առ հարս իւր: Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք, յանձն առնէ զաշխարհս Արշաւրի Կամսարականի, որպէս զխաւորի և յոյժ պատուականի յետ արքայի: Եւ իւր առեալ զՏիգրան որդի Խոսրովու՝ զնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացուցէ:

Իսկ արքայն Պարսից Շապուի իբրև լուաւ զմահն Խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր զնաց՝ գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսեհի եղբօր իւրոյ, որպէս թէ թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցեալ, և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անառաջնորդ զսա վարկուցեալ: Որոց պատահեալ քաջին Արշաւրի Կամսարականի հանդերձ ամենայն Հայաստանեայցս զօրու, ճակատ տուեալ ի Մշուղն անուանեալ դաշտի: Եւ թէպէտ և բազումք ի մեծամեծ նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին՝ փախստական առնեն զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև զգալն Տիրանայ:

ԺԱ

Յաղագս թագաւորելոյն Տիրանայ, եւ փոխելոյ յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, եւ փոխանորդելոյ զաթոռն սրբոյ Յուսկանն:

Յեօթն և ի տասներորդի ամի ինքնակալութեան իւրում Աւգոստոս Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրովու, և առաքէ ի Հայս հարդերձ մեծաւ Վրթանաւ: Որոյն եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով և ոչ պատերազմունս. հարկելով Յունաց, այլ մասնաւոր ինչ Պարսից՝ կայր ի հանդարտութեան իբրև զհայր իւր, ոչ ինչ արութիւնքաջութեան և սորա ցուցեալ. նա և ոչ հայենի առաքինութեանն հետևեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ զաղտնի, ոչ իշխելով համարձակ պատուել զախտն ի մեծէն Վրթանիսէ:

Իսկ յետ լնլոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ՝ փոխի յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրամանէ նորին տարեալ հանգուցանեն ի գեօղն Թորդան, իբրև մարգարէական ականք հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց և

հորն ի նոյն տեղուոջ հանգուցան նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի նորին ի չորրորդ ամին Տիրանայ, յոյժ հետևող եղեալ հարցն առաքինութեան:

ԺԲ

Պատերազմ Շապիոյ ընդ Կոստանդեայ:

Բայց Շապուհ Ռոմզդեան առ տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց, մինչև զօրավիզն օգնականութեան եղեալ՝ թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որք միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Ճորայ և բանակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս: Եւ զայլ յոլով թագաւորս նուաճեալ Շապիոյ, և զազս բարբարոսաց բազումս ի սատարութիւն կալեալ՝ յարձակեցաւ ի Միջերկրեայս և ի Պաղեստինէ: Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս՝ սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքնպարտեցան. քանզի բազումք անկան յերկաքանչիրոցն. և ոչ մի ի միւսոյ թիկունս դրձոյց. մինչև ի հաւանութիւն եկեալ՝ արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս: Եւ ի Պարսից դարձեալ Կոստանդեայ՝ յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմփիլեստի քաղաքին Կիլիկեցւոց թագաւորեալ ամս քսան և երիս: Ի սորա աւուրս երևեցաւ խաչն լուսեղէն առ երանելեալն Կիրոլի:

ԺԳ

Եթէ զհարդ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի պատանդս տայ:

Ջայսու ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և խռովութիւն ի վերայ եկեղեցւոյ. և բազմադիմի ջանայր շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեան, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի Քրիստոսի պաշտօնն խափանեցի և դևք երկրպագեսցին: Եւ յորաժ զնա ընդդէմ Պարսից իրաւունքն զգինեցին, և անցեալ ընդ Կիլիկիայ հասանէր ի Միջագետս. և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զչուանս նաւակամրջին Եծրատու, զգուշանային անցիցն: Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, դիմէ ի վերայ Պարսից զօրացն, և հալածականս առնէ. և հարեալ սպասաւորութիւն՝ անցուցանէ զամբարիշտ Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրևծիոյն, և մեծարի ի նմանէ յոյժ:

Եւ խնդիրս առնէ, զի մի տարցի զնա ընդ իւր ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և յանձն առեալ Յուլիանոս՝ խնդրէ զօրս և պատանդս: Եւ Տիրանայ խնայեալ յԱրշակ որդի իւր երկորդ՝ տայ զնա զորդի իւր զՏրդատայ զերրորդ, հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զթոռն իւր զՏիրիթ, զորդի մեռելոկն Արտաշիսի, որդւոյ իւրոյ անդրանկան: Ջորս առեալ Յուլիանուէ նոյն հետայն առաքէ ի Բիւզանդիոն. և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն. և տայ զիւր պատկերն նկարեալ ի տախտակս, յորում և ի դիւաց զոմանս ընդ նմա. և հրամայէ յեկեղեցւոջ կանգնել յարևելից կուսէ. ասելով, թէ որք միանգամ ընդ Հռոմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ զոյնպէս առնեն: Ջոր յանձին կալեալ Տիրանայ՝ առեալ բերէ, ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ՝ դիւաց երկրպագին պատկերք:

ԺԴ

Վկայութիւն սրբոյ Յուսկանն եւ Դանիելի:

Արդ՝ հասեալ Տիրանայ ի գաւառն Ծոփաց՝ յիւրում արքայական եկեղեցւոջ կամեցաւ կանգնել զպատկերն: Ջոր յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն՝ եհան ի ձեռաց արքայի. և ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով արքայի զիրին խորամանկութիւն: Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղև Տիրան, քանզի երկեաւ ի Յուլիանոսէ, զմտաւ ածելով՝ մեռանել ինքեան իբրև զկոխող թագաւորական պատկերի. ր յաւելեալ բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն, յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց՝ հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչ ի գանելն աւանդեաց զհոգին:

Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրան ի ծերունոյ քահանայէն Դանիելէ, որ աշակերտ էր սրբոյն Գրիգորի և հիւպերետ, հրամայեաց զնա խեղդամահ

առնել: Ձոր բարձեալ աշակերտացն՝ թաղեցին ի միայնաբանի նորին, որ կոչի Հացեաց դրախտ: Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր իւր ի գիւղն Թորդան. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամս վեց:

ԺԵ

Եթէ զհարդ Ջօրայի առեալ զգօրս Հայոց դառնայ ի Յուլիանոսէ, եւ սատակի ազգաւ:

Լուր սպանման սրբոյ Յուսկանն և քրթմնջին ամենայն նախարարցն եհաս առ նահապետն Ռշտունեաց Ջօրայ, որ փոխանակ Մանաճիրի սպարապետ էր Հայոց հարաւային գնդին, և Տիրանայ հրամանաւ զհետ Յուլիանոս զօրօք: Որոյ լուեալ զայսպիսի համբաւ, ասէ ցզօրս իւր. «Մի վարեսցուք հրամանաւ այնորիկ, որ զայթագղութիւն արկանէ յերկրպագութիւնն Քրիստոսի, և սպանանէ զսուրբս նորա. և մի ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի»: Եւ զզօրսն համակամս իւր արարեալ՝ դառնայ, և եկեալ ամրանայ ի Տմորիս, մինչև տեսցէ, թէ զինչ արասցեն այլ նախարարքն: Բայց սուրհանդակքն Յուլիանու յառաջ ժամանեն քան զգալն նորա, բերելով Տիրանայթուղթ, որ ունէր օրինակ զայս.–

Թուղթ Յուլիանոսի առ Տիրան:

«Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Ինաքայ, Արամազդայ որդի, և ճակատագրեալ յանմահութիւն. Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ:

«Ձզօրս, զոր արծակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ի բաց դարձաւ. և մեք բաւական էաք յանթիւ զնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա. այլ թոյլ տուաք վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի մի ասիցեն զմէնջ Պարսիկք, եթէ բռնութեամբ և ոչ կամաւ ասէ զզօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքո միամտութիւնդ: Արդ՝ եթէ ոչ ի քումնէ կամաց արար նա զայն՝ սատակեսցես զնա ազգաւիմբ, առ ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապա եթէ ոչ՝ երդուեալ ի Ռաս, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԱթենաս, որ զյաղթութիւնն, զի ի դառնալն մերում անպարտելի զօրութեամբս վանեսցուք զքեզ և զաշխարհդ»:

Տեսեալ զայս Տիրանայ և յոյժ զարհուրեալ՝ առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ Հայր, և հանդերձ երդմամբ կոչէ առ ինքն զՋօրայ: Իսկ զօրաց նորա տեսեալ, թէ լռեալ կան նախարարքն ամենայն՝ ըստ սովորական անժուժութեան մերոյ ազգիս ցրուեցան ի տունս իւրաքանչիւր: Եւ միայնացեալ Ջօրայ, զայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայի զՋօրայ ի բուռն առեալ՝ ունի և զամուրն նոցին զԱղթամար, և բառնայ զամենեսին սատակմամբ: Բայց զմանուկ մի, որդի Մեհենդակայ եղբօր նորա, փախուցեալ դայեկաց ապրեցուցին: Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամուս տէր Անժտայ:

ԺԶ

Յաղագս մահուան որդւոցն Յուսկան, եւ յաջորդելոյ զաթռն Փառնէրսեհի:

Բայց ի Տրիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսկան: Քանզի որդւոցն նորին ոչ գովելի վարս ստացեալ՝ անարժանք այնմ առաքելականին աթռոյ. այլ և մահ ևս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս, յոյժ ահագին և սարսափման լսողաց արժանաւոր, ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ և Աթանագենէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ պատշաճ այնմ, բայց մանուկ մի որդի Աթանագենի, որում Ներսէս անուն ճանաչէր, որ ի Կեսարիայ էր հրահանգս, և զայնու ժամանակաւ զնացեալ ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի: Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Գրիգորի, ընտրեցին զՓառնէրսեհ ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ, և կացուցին քահանայապետ ի տասներորդ ամի Տիրանայ. որ կալաւ զաթռն ամս չորս:

ԺԵ

Եթէ զհարդ Շապիոյ խաբեցաւ Տիրան, երթալով ի կոչ նորա եւ կուրացաւ ի նմանէ:

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վեր ընկալեալ ի փորոտիսն՝ սատակի ի Պարսս: Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր ունելով զՅոբիանոս, որ ի ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց ի Բիւզանդիոն: Իսկ արքային Պարսից Շապիոյ զհետ նոցա կրթեալ, և խաբկանօք կոչէ զՏիրան առ ինքն, գրելով թուղթ այսպէս.՝

Թուղթ Շապիոյ առ Տիրան

«Մագդեզանց քաջ և բարձակից արեգական Շապուհ արքայից արքայ. ի բարուոջ մերուն յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ ողջոյն շատ:

«Ճշմարտիւ ի վերայ հասաք, եթէ զսէրն մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշխարհս Պարսից. այլ և զգունդն զոր էառ ի քէն՝ զհետ յղեալ կոչեցեր ի բաց: Եւ զառաջինն զոր արարեր, գիտեմք, զի մի ընդ աշխարհ քո անցանիցէ՝ արարեր, զոր ինքն իսկ առնելոց էր. ուստի և մեր պահապանք գնդին վատասրտեալ ի բաց եկին, զքեզ պատճառելով. վասն որոյ մեր ցասուցեալ՝ սալարի նոցա ցլու արբուցաք արին: Եւ քում թագաւորութեանդ ոչ ինչ վնասեսցուք, երդուեալ ի միիր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգնի»:

Չայս տեսեալ Տիրանայ խելագարեալ գնաց առ նա քանզի արժանն տանէր գնա ի տեղի հատուցմանն: Ջոր տեսեալ Շապիոյ՝ կշտամբեաց գնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, և զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս զՍեդեկիային այնու ի հնումն. թէ և արդեօք վրէժս ընդ սրբոյ առնն այնորիկ պահաջեցաւ, որով լուսաւորէր աշխարհս, ըստ Աւետարանին ձայնի՝ զոլով լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՀայս: Խաւարեցաւ և ինքն, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս մետասան:

ԺԸ

Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապիոյ զԱրշակ, եւ արշաւանաց ի Յոյնս:

Բայց Շապուհ թագաւորեցոյց փոխանակ Տիրանայ զորդի նորա զԱրշակ, ակն ածելով ի զօրացն Հայոց, զի մի խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին. այսպիսի իմն պատեհ համարեալ, բարերարութիւն առնելով՝ իւր հաստատել զաշխարհս. նուաճեաց և զազգս նախարարացն, պատանդս առնելով յամենեցունց: Եւ փոխանակ Վահանայ Ամատունւոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արեւելեայ զօրուն՝ զհաւատարիմ իւր զՎաղինակ Սիւնի, և նմա յանձն արարեալ զՀայս՝ ինքն զհետ յունական զօրուն կրթէր, և հասեալ ի Բիւբանիա, և նստէր ամիսս յոլովս: Եւ ոչ ինչ կարացեալ առնել՝ սին առ ծովուն կանգնէ, և առիծ ի վերայ դնէ, մատեան ընդ ոտիւքն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. քանզի հզօր է ի զազանս, նոյնպէս և պարսկանն ի թագաւորս. և մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս Հռոմայեցւոց տէրութիւնն:

ԺԹ

Թէ որպէս արհամարհեաց Արշակ զթագաւորն Յունաց:

Ընդ այնոսիկ ապա ժամանակս յարեաւ խռովութիւն արքային Պարսից Շապիոյ ի հիւսիսականաց ազգաց: Եւ Յունաց թագաւորեալ Վաղենտիանոս, և գումարտակ ի Միջերկրեայս առաքեալ՝ հալածականս առնէ զզօրս Պարսից: Ապա առաքէ առ Արշակ մեր թագաւոր թուղթ:

Թուղթ Վաղենտիանոսի առ Արշակ:

«Ինքեան Վաղենտիանոս Աւգոստոս, հանդերձ աթոռակցաւ մերով և թագակցաւ Վաղեսիւ կայսերաւ. Արշակայ Հայոց արքայի խնդալ:

«Պարպ էր քեզ յիշել զչարիսն, որ անցին ընդ ձեզ անաստուածիցն Պարսից, և զերախտիսն՝ որ ի մէնջ ի վաղնջուց մինչև ցքեզ, և հեռանալ ի նոցանէ և մօտել ի մեզ: Որպէս զի խառնեալ ընդ զօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, և հանդերձ գոհացողական

թղթովք մերոց զօրավարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ. և առեալ զեղբայրս քո, և որ ընդ սնա վտարանդիքս՝ ի բաց ածցեն: Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ Հռոմայեցւոց տէրութեանս»:

Իսկ ԱՐշակ և ոչ պատասխանի առնէ թղթոյ, այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա. նա և ոչ զհետ Շապիոյ միտեցաւ ամենայն սրտիւ. այլ անձնահաճ եղեալ, պարծելով հանապազ ի գինարբուս և յերգս վարձակաց. քաջ և արի երևեալ քանզւ Աքիլլէս, իսկ արդեամբք Թերսիտեայ նմանեալ կազի սրագլխոյ. վտարանջեալ յիւրոց նախագլխացն, մինչև զամբարտաւանութեանն ընկալաւ վարձս:

Ի

Յաղագս սրբոյն Ներսիսի եւ բարեկարգութեանն որ ի նմանէ:

Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, որդի Աթանազիւնեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ սրբոյ Գրիգորի: Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիայ, և եկեալ ի Հայս՝ զամենայն կարգս ուղութեան հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սնա նկարագրէ: Ժողով որորեալ եպիսկոպոսաց և համօրէն աշխարհականօք, կարնոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով և գայթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում: Քանզի բորոտք հալածեալ լինէին, իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. և զուրուկս փախստեայս առնէին, զի մի ի նոցանէ յայլս փոխեսցի ախտն. որոց դադարք՝ անապատք և ամայիք, և ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք, ոչ յումեքէ գտանելով մխիթարութիւն թշուառութեանցն: Առ այսոքիւք և հաշմք անդամովք ոչ խնամեալ լինէին, և հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք ոչ ժողովէին:

Իսկ նորա հրամայեալ՝ ըստ զաւառաց շինել աղքատանոցս ի խորշս և ի զերծ տեղիս. զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց: Եւ բաժանեաց ի նոսա զաւանս և զագարակս, պտղաբերել յարդեանց անդաստանաց և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց. զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ, բացէ ի բաց, նոքա մի ելցեն ըստ բնակութիւնս իւրեանց: Եւ յանձն արար Խադայ ումեմն, որ էր ի Մարգաց Կարնոյ սարկաւազ իւր: Սահմանէ և յամենայն գիւղս վանս շինել, զի լինիցին օտարանոցք, և տեղի սննդեան որբոց և ծերոց, և անունողաց տածումն: Շինէ և յանապատ և յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս և մենաստանս և յատկանձնակաց խրճիթս. և հայր և տեսուչ նոցա կարգէ զՇաղիտայ և զԵպիփան և զԵփրեմ, և զԳինդ որ յազգէն Սկլունեաց, և զայլ ոմանս:

Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազահելոյ սեպիական ազատութեանն առնէին. և միւս՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն: Եւ էր այնուիետև տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս զբարբարոսս այլանդակեալս, այլ իբրև զքաղաքացիս համեստացեալս:

ԻԱ

Սպանումն Տրդատայ, եղբօրն Արծակայ, եւ երթալ սրբոյն Ներսիսի ի Բիւզանդիոն, եւ դարձուցանել զպատանդսն:

Սաստիկ և յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անիրաւաց Վաղենտիանոս. ուստի և զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սատակեաց, և զՌոդանոս ոմն ներքինապետ այրեաց կենդանւոյն. քանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ դարձոյց գյափշտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ: Եւ ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց զորս ի Հայսն առաքեաց՝ ցասուցին զնա առաւել զրուցով խրոխտալոյն Արշակայ: Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ առ ձեռն ունէր զբարկութիւն՝ հրամայեաց զՏրդատ եղբայր նորա, զհայր մանկանն Գնելոյ, սպանանել, և Թէոդոսի զօրու ծանու ի վերայ Հայոց դիմել: Որոյ հասեալ ի սահմանս Հայոց զարհուրի Արշակ և առքէ ընդ առաջ նորա զմեծն Ներսէս. և ի հաշտութիւն

մաղթեալ՝ տայ լիով գխափանեալ հարկան, և պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ արծակէ գմեծն Ներսէս: Որոյ երթեալ և ի հանդարտութիւն զթագաւորն շրջեալ՝ մեծարի ի նոցանէ յոյժ. նա զպատանդսն խնդրեալ առնու և դառնայ: Եւ կոյս մի անուն Ողոմայիադայ, յազգէ կայսեր, կին ատէ Արշակայ: Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Չնելոյ, յաղագս զուր ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեան, և գանձս յլովս: Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ՝ խորհէր նմա չարիս հանապագ, սպասելով ի դիպող աւուր:

ԻԲ

Եթէ որպէս եղև խռովութիւն Արշակայ ընդ Չնելոյ, եւ մահ Տիրանայ:

Իսկ Չնել եկեալ յաւանն Կուաշ, որ յոտին Արագածն կոչեցեալ լերինն, առ կուրացեալ հաւն իւր Տիրան, զի ցայնժամ կենդանի էր: Եւ Տիրանայ ողբացեալ դառնապէս զՏրդատ զորդի իւր, զհայրն Չնելոյ, իբր զինքն ունելով պատճառ սպանման նորա. վասն որոյ տայ Չնելոյ զամենայն ինչս իւր, և զկալուածս զհողից և դաստակերտաց. և ի նմին աւանի Կուաշ հրամայէ բնակել: Ապա առնու Չնել իւր կին զՓառանձեմ ոմն յազգէն Սիւնեաց. և թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգևս ամենեցուն նախարարացն: Որոց հաճեալ ընդ նա և սիրեալ՝ ետուն առ նա զգաւակս իւրեանց. զորս առեալ, մեծապէս հանդերձեաց զինու և զարդու. և յաւելին ևս սիրելի գնա:

Աստանօր եգիտ Տիրիթ պատճառս քսութեան. և մատուցեալ առ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զինակրաւ արքայի, որ ի Մամիկոնեան տոհմէն էր, ասեն.«Ո՞չ գիտես, զի խորհեալ է Չնելոյ սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորեսցէ: Ահա տես, արքայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Չնել յԱյրարատ, ի կալուածս ձեր թագաւորաց, և սիրտ ամենայն նախարարացն եղև ընդ նմա: Քանզի կայսերքն նիւթելով զայդ՝ ետուն նմա զպատիւ հիւպատոսութեանդ, և գանձս սաստիկս, որով՝ պատրեսց զնախարարսն»: Երդնոյր Վարդան յարևն արքայի և ասէն.«Իմովք ականջօք լուայ ի Չնելոյ, զի ասէր, թէ ոչ թողում հօրեղբօր իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն դորա եղև»:

Այսմ հաւատացեալ Արշակ՝ յղէ գնոյն իսկ զՎարդան առ Չնել, թէ «Ընդէ՞ր բնակեցար յԱյրարատ և լուծեր զկարգ հայրենեաց: (Քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ և միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, և այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից և Աղիովտի և Առբերանոյ, հանդերձ ռոճկօք և մտիւք յարքունուստ): Եւ արդ՝ ընտրելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ զնալ յԱյրարատայ, և արծակել ի քէն զուստերս նախարարացդ»: Չայս լուեալ Չնելոյ՝ արար զհրամանս արքայի և գնաց յԱղիովտ և յԱռբերանի: Բայց Տիրան հաւն նորա պատգամս խիստս յղեաց առ որդի իւր Արշակ. վասն որոյ հեղձամահ եղև յիւրոց սենեկապետաց ի հրամանէ արքայի ի գաղտնիս, և ի նմին աւանի Կուաշ թաղեցաւ, ոչ արժանի եղեալ հարցն գերեզմանաց. թէ արդեօք զփոխարէնսն Դանիելի առնն Աստուծոյ հատոյց, որով չափով չափեալ եղև ըստ Գրոց:

ԻԳ

Դարձեալ խանդալ Արշակայ Չնելոյ եւ սպանանել գնա:

Ապա ելանէ արքայ զթիկամբք Մասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառի ի Կոգայովտի. և եղեալ որս սաստիկ՝ ուրախացեալ Արշակ ի գինիս պարծէր, ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա մեռանել այնչափ բազմութիւն երէց ի միում ժամու: Աստանօր դարձեալ նորոգեն զնենգութիւնն Տիրիթ և Վարդան, ասելով, Չնելոյ բազում երէս քան զայն ունել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվանն անուանի, որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Չնելոյ գնունուոյ հասեալ էր ցնա: Վասն որոյ առաքէ առ նա հրովարտակ այսպիսի.—

Թուղթ Արշակայ առ Չնել:

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, Գնելոյ իմուն որդւոյ խնդալ:

«Տեսցես տեղիս քաջերէս ի լերինդ Ծաղկաց զպարկացիր ջրով, և պատրաստեսցես.զի եկեալ մեր՝ ըստ արժանեաց թագաւորականաց հանդիպեսցուք որսոց»:

Եւ երագ զհետ հրովարտակին երթեալ Արշակ՝ խորհէր, եթէ ոչ ըստ հրամանին գտցէ արարեալ Գնելոյ, պատճառս ի վերայ եղեալ, իբր թէ չարակնեաց զուրախանալն արքայի՝ կապեսցէ զնա: Այլ իբրև ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զյնպիսի պատրաստութիւն որսոց և բազմութիւն երէոց, խոցեալ խորհրդովք նախանծու և կասկածանաց՝ հրամայեաց նոյն Վարդանայ ի նմին որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ ի վրիպակաւ, երէյ կամելով ձգել՝ նմա պատահեաց նետն: Որոյ առեալ զայսպիսի հրաման՝ վաղվաղակի կատարէ, ոչ այնչափյաղագս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամաց Տիրիթայ իւրոյսիրելւոյն: Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտն Աղիովիտ զդին Գնելոյ թաղեաց յարքունական քաղաքին Ջարիշատի. ի չքմեղս եղեալ՝ կոծ մեծ առնէ:

ԻԴ

Եթէ որպէս ժպրհեցաւ Արշակ առնուլ զկին Գնելոյ, յորմէ եղեւ Պապ:

Թէպէտ և Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիսն՝ այն որ ոչն ծածկի յամենատես ականէր Աստուծոյ, յայտնի և աշխարհի, առ ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ և Գնելոյ: Քանզի գիտացեալ ամենայնուրովք՝ իմացաւ զայս և մեծն Ներսէհ, և անէծ զԱրշակ և զամիթ սպանմանն. և գնացեալ նստաւ ի սուգ զաւրուս բազումս, որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ: Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց, այլ անամօթեալ, ագահելով ի գանձս սպանելոյն և ժառանգութիւն՝ յաւել առնուլ զկին նորին զՓառանծեմ. յորմէ եղև պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ:

Այս Փառանծեմ գործեաց զանլուր և զանկարելի չարիս, և զսար սափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանիւ ոմամբ սուտանուն քահանայի ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ՝ ետ Ողիմիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, և ելոյծ ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց: Նոյնպէս և զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել, և փոխանակ կարգել զիւր հայրն զԱնտիոք:

ԻԵ

Սպանումն Տիրիթայ:

Իբրև եղև խաղաղութիւն Շապիոյ ի հիւսիսականաց ազգաց, և պարապ առեալ ի պատերազմացն՝ յայտնեաց զցասումն զոր ունէր առ Արշակ, վասն ոչ նմա, այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս: Սակս որոյ առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիթ և զնորին սիրեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք՝ խնդրել զհաշտութիւն: Բայց վասն զի քինախնդիր անցելոցն մարտից կամեցաւ լինել Շապուհ՝ ինքն ելանէ պատերազմել ընդ Յոյնս, որոյ աղագաւ խնդրէ զԱրշակ մեր թագաւոր հանդերձ ամենայն զօրօքն հայոց ընդ իւր լինել: Իսկ Արշակ ոչ կամեցաւ իւրովի երթալ, այլ բարուրս եղեալ՝ դոյզն գունդ առաքէ զկնի Շապիոյ:

Եւ իւր բարեկացեալ Տիրիթայ՝ ընկենու զնա ի պատուոյն, որպէս զի թէ ի նորա հրապուրանաց եղև այն, յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս: Եւ առաւել ևս զրգռէր զարքայ Վասակ զինակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միոջ հարձի: Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք և կսկծեցուցանողք: Որոց ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւանաց տանել՝ դէմ եղեալ զնացին առ Շապուհ հատուած: Ընդ առաւել ևս զայրագնեալ Արշակ՝ հրամայէ նոյն Վասակայ զհետ նոցա կրթել բազմածեռն զնդաւ, զի ուր և հասցէ՝ սպանցէ զնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ և եղբայր նորա էր Վարդան: Եւ խնդրեցաւ անպարտ արինն Գնելայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, և Վարդանայ, ի հարագատ եղբօրէ իւրմէ մեռանել:

Պարտումն Շապիոյ ի Տիգրանակերտի:

«Մազդեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ. Տիգրանակերտեայց, որք ոչ էք անուանելոց ի մէջ Արեաց և Անարեաց:

«Ես կամէի ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և քաջօրէն ազատութեամբ գնուտն առնել. և եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին եք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ ի մտէ ուղևորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձենջ ուսցին և այլք զդոյն առնել: Այլ ի դարձին իմում բարեկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ ստահակելոց»:

ԻԷ

Եթէ որպէս Արշակաւան շինեցաւ եւ կոտորեցաւ, եւ առաւ Անի:

Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան: Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդական մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեցէ՝ մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւանդառուք և պարտականք, և ծառայք և վնասակարք, և գողք և սպանողք, և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր: Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն՝ և ոչ ինչ նոցա Արշակ. մինչև առ Ծապուհ ևս ունել նոցա բողոք: Եւ եղև ի դառնալն Շապիոյ ի Յունաց՝ առաքեաց զմի ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա, եթէ դէպ լինի, ունել զԱրշակ. նա խոյս ետ ի նոցանէ զկողմամբք Կաւակասու, Վրաց միաբանելով:

Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս՝ ի ձեռնտու լինելոյ նախարարացն առնու զամուրն Անի, և գերէ զամենայն զանձս արքունի որ ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ, թէ վասն նախատի՞նս առնելոյ Արշակայ, եթէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց: Զոր ապա մաղթեալ նախարարոցն՝ թափեալ թաղեցին յաւանին յԱղցա, որ յոտին Արագած կոչեցեալ լերինն: Քանզի ոչ գիտացին ընտրել զոսկերս հեթանոսաց և հաւատացելոց, զի ընդ միմեանս էր խառնակեալ գերողացն, յաղագս այնր ոչ արժանի համարեցան ի դիրս սրբոցն թաղել ի Վաղարշապատ քաղաքի:

Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց ի տղայոց ստնդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց և յանցաւորաց: Զոր թէպէտ և վաղ գիտացեալ մեծին Ներսիսի՝ ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ ի կատար գործոյն հասալ՝ եգիտ բաժանեալ զտղայս կոտորելոցն, զի վարեցեն ի գերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեաց: Զորս թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի գոմ մի, և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեաց. որք յետոյ աւանացեալ անուանեցան Որթք այնորիկ աղագաւ:

ԻԸ

Առումն Տիգրանակերտի եւ բնաբարձ քանդումն:

Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ նմա. և ելեալ ի պարիսպն աղաղակէին. «Գնա ի մէնջ, Շապուհ, զի մի չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ»: Եւ նա պատասխանեաց. «Ո՛վ քաջքդ ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ պարսպօքդ Տիգրանակերտի և արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղուջ կշուել, և կանաց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդեմեմեալ կռիւսն»: Եւ զայս ասացեալ՝ դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինաւորս, ասէ. «Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք՝ զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք»: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքաւն հրամայեաց ընթանալ, և նետիւք խոցոտել զի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն գկոչեցեալ էշան: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և սկօք երկբերանովք և կտցաւոր մրճովք՝ ծորել զհիմունսն: Եւ նգախարխար արարեալ զայն, որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. և հուր ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նետք և տէգք արծակեալք լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն՝ և ձեռն պարսկական ոչ վաստակէր զբազմախողխող արեամբ արբուցանել, մինչև ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ ի հիմունսն ծաւալէր: Այլ յունական ձեռն ի քթթել ական հրծիգ առնէր զամենայն փայտակերասն: Եւ Շապիոյ զմնացեալսն ի կոտորածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ ի Հայս գունդք առաքեալ՝ անպայագատ զՍիւնեացն հրամայէ առնել զտոհմ:

ԻԹ

Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարս իւր, վտարանդի երթալոյն Պապայ ի Բիւզանդիոն:

Ղարծեալ յարեալ խռովութիւն Շապիոյ ի նոյն ազգաց, և խաղաղութիւնն ի Յոյս շրջեցաւ, ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին. սացա խաղաղութիւն ի նոցա խռովութեանն, և նոցա խաղաղութիւն ի սոցա խռովութեանն, որ վախճան միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք: Քանզի հիւանդացեալ Վաղենտիանու ի բերդին որ կոչի Բերգիտիոն՝ վճարի ի կենցաղոյս, եղբօրն փոխանորդելով զտէրութիւնն՝ Վաղեսի. յետ բարեբախտագոյն պատերազմաւ Գթացն յաղթութեամբ դարձի, նոյն հետայն առաքէ զօրս ի Միջագետս ի Հայս, յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնութիւն Շապիոյ:

Բայց Արշակայ եկեալ Վրացի գնդաւ՝ ժողովէ զսակաւս և յիւր մտերմաց, և տայ պատերամ ընդ նախարարսն ընդ այնոսիկ, խնդրելով զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Միաբանեալ և նոցա առաջնորդութեամբ Ներսեհի որդւոյն Կամսարայ, ընդդիմանան Արշակայ պատերամաւ: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ բազումք յերկաքանչիւրոց կողմանցն անկան. քանզի արք դիպեալ արանց՝ ոչոք զպարտութիւն յանձն առնոյ: Եւ մինչ դեռ նոքա յայսմ էին, հասանեն և զօրքն կայսերականք: Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ թշնամի են նորա Շապուհ և Վաղէս և իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ առ մեծն Ներսէս բազում անգամ աղաչելով. խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց, և լինել ըստ կամաց նորա, և ապաշխարեալ ի քուրձ և ի մոխիր. միայն զի նա եկեսցէ և արասցէ խաղաղութիւն, և թափեսցէ զնա ի ձեռաց հզօրացն Յունաց: Սապէս և ի նախարարացն ասէպ զմիմեանց զկնի գային մաղթանք նորին աղագաւ. նա և եպիսկոպոսացն ժողովեալ՝ պաղատանս մատուցանէին, զի մի անփոյթ արասցէ զկորստենէ իւրոյ վիճակին:

Ապա հաւանեալ մեծն Ներսէն՝ եկն մէջ նոցա, և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա թագաւորին և նախարարացն, բայց նահապետէն Արծրունեաց Մեհրուաժանայ և ի նորին քեռառնէ Վահանայ Մամիկոնենէ, որք անլսող եղեալ՝ ապստամբեալ զնացին առ Շապուհ: Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի յայնմ հետէ թագաւորն վարսեցին ուղղութեամբ, և նոքա ծառայոսցին միամտութեամբ. և այս ի մէջ նոցա: Բայց և առ զօրսն Յունաց երթեալ մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի ինչ աշխարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն և զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս, և դառնալ: Որում լսող եղեալ քաղցր և մեծն Թէոդորոս զօրավար՝ դառնայ առ կայսր հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս թղթով Արշակայ, որ ունէր օրինակ զայս.–

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս:

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց և ամենայն նախարարք Արամեան ազինս. տեսառն մերում ինքնակալի Վաղեսի Աւգոստոսի և որդւոյ քում Գրատիանոսի խնդալ:

«Մի դիցե՛ք ինքնակալդ ի մտի, եթէ առ ատել զձեզ նշկահեցաք, կամ իբրև զհօօրս ինչ զմեզ վարկանելով՝ արձակեցաք գունդ հինից յերկիրդ Յունաց. այլ մեծի խռովութեանդ, որ ի ձերում միջի շարժեցաւ, գիտակ եղեալ՝ երկուցեալ ի Շապիոյ, եթէ ոչ ոք թափեսցէ զմեզ ի ձեռաց նորա՝ օգնեցաք նմա դոյզն գնդաւ: Այլ որ ես ինքն Արշակ եկի ընդ նմա, զմիամտութիւն ընդ ձեզ պահելով. վասն որոյ ատերեալ զերեաց զաշխարհս մեր, մինչև զոսկերս անգամ հարցն բրեաց ի գերեզմանաց: Եւ արդ՝ հաւատացեալ ձեր եղելոցս՝ զառաջին սէրն առ մեզ հաստատուն պահեցեք, և մեք առ ձեզ զմտերիմն հատուցուք ծառայութիւն»:

Իսկ Վաղէս որ զթուղթն ընթերցաւ, և ոչ զմեծն Ներսէս ետես. այլ բացէ ի բաց արտասահմանել զնա հրամայէ, և սրոյ զամենայն պատանդսն մատնել:

L

Յաղագս արտասահման լինելոյ մեծին Ներսիսի, եւ անկանել պատահեալ ի կղզին անբնակ. եւ որպէս կերակրեալ լինէին ի վերին խնամոցն:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդացւոց հոգեմարտ Մակեդոն: Եւ իբրև ել հրաման յարքունուստ աքսորել զմեծն Ներսէս, որպէս զմի անգամ խաբող և դրժող արքայի՝ մատուցեալ առ նա ոմանց ի հերձուածողաց աղանդոյն Արիոսի, ասեն. «Եթէ դաւանես ընդ մեզ՝ թափէ զքեզ հայրն մեր Մակեդոն»։ Որում ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. և ի նաւախիւղն ըստ խստաշունչ օդոյ ձմերայնոյն, ընկեցեալ ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն. և նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել, մնային տագնապեալ, ուտելով զարմատս անտառին: Այլ ի տեսչութենէն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին ամիսս ութ ի ձկանցն, զոր ծովն ընկենոյր կենդանիս: Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդօքն՝ թափեաց Մակեդոն:

LU

Կոտորել Արշակայ զնախարարսն, եւ յաղագս վարուց Խաղայ եպիսկոպոսի:

Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ ամենայն ուխտիցն, զոր եդ ընդ նախարարսն, և խնդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Եւ կոտորեաց զբազումս ի նախարարցն, մանաւանդ զազգն Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Արտագերս և ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշտ: Եւ կոչեալ առ ինքն ի լքեալ արքունիսն Արմաւիր իբր զազգականս իւր, պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել: Եւ որոք ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի Արշաւրի. քանզի ունէր Արշակունի, որ և բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՆերսեհէ. որոյ աղագաւ և ոչ ի կոտորման նոցա դիպեցաւ: Այլ լուեալ զբօթն՝ հանդերձ որդուվքն Շաւարշաւ և Գազաւունի և բոլոր ընտանեօքն զնաց փախստական ի Յոյնս:

Բայց ի գնալն մեծին Ներսիսի ի Յոյնս՝ էր ձեռնադրեալ զսարկաւազն Խաղայ եպիսկոպոսութիւն Բագրևանդայ և Արշարունեաց, և հաւատաց ի նա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհիս մինչև զժամանակ իւրոյ դարձին: Այս Խաղայ յամենայնի նմանել մեծին Ներսիսի, և առաւել ևս ի տեսչութիւն աղքատաց. որոյ և շտեմարանքն իսկ աղբերացան սքանչելապէս իբր առ Եղիայիւ և Եղիսէիւ. և ի յանդիմանել զարքայ ահաւոր և սաստիկ էր և աներկիւղ: Եւ ոչ եղև ի նմա զամագիւտ սատանայ, բայց առ միոյ նուագի, զի էր պճնող առ հանդերձս և ձիասէր. զոր պարսաւեալ այպանէին փոխանաբանեալ՝ որք ի նանէ յանդիմանեալ լինէին: Վասն որոյ թողեալ այնուիետև զպերճագոյն հանդերձսն, խարազնազգեստ եղեալ՝ իշով շրջէր մինչև ցօր մահուան իւրոյ:

LP

Եթէ որպէս Արշակ քարշել զերանելին Խաղայ եւ քարկոծել զնա կամէր սակս յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց:

Եւ եղև ի սատակել Արշակայ զագգն Կամսարականաց՝ հրամայեաց զդիակունս նոցա քարշել և ընկենուլ անթաղ, կերակուր լինել շանց. և ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ պսակել, ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր զնոցայն հրամայելով զհամբարսն: զորոց պեղեալ երկուս հորս յոյժ քաջախորս և սաստկապէս լայնս, որ ի շինին Նախճաւանի, բերին սայլովք նորից աւանի: Իսկ սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդական զագանակուր եղելոց, ցրուեալս առ եզերք փոսոյն, հարցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել տերանց. հաւաքեալ ի սայլսն ներքոյ եղեգանն՝ բերեալ թաղեցին ի նոյն հորս: Ջոր զգացեալ Արշակայ՝ հրամայէ զսայլորդսն ի վերայ հորոցն կախել զփայտէ:

Բայց Խաղայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուագին, այսմ ժամանեալ հասանէ. և սկսաւ կշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան: Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա և քարկոծել: Եւ քանզի էին դստերաց նորա տայգեչք ի մեծ նախարարութեանցն, ի կորովի ի քաջ ազգէն Ապահունեաց՝ սուսերս հանեալ կիսախողխող զքարշողսն առնէին, և յափշտակեալ զԽաղ ի ձեռաց նոցա, և յիւրեանցն զնացին զաւար: Եւ Արշակայ ոչ ի հակառակս մտեալ՝ զօղէր, զի մի խռովութիւն ամենայն նախարարացն յուզիցի:

ԼԳ

Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, եւ ժողովոյն որ եղև Վասն հոգեմարտացն:

Բայց Վաղեսի կայսեր ըստ արժանի իւրոց խորհրդողն գլխիտենական գեհենին աստէն բերելով զօրինակ, եղեալ յԱդրիանուպօլիս՝ սատակեցաւ. և առնու զթագն Թէոդոս: Սա քակեաց զմեհեանս կռոցն մինչև յատակս, զփակեալսն միայն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ, զանուանեալն Արեգական և Արտեմեայ և Ափրոդիտեայ ի Բիւզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս և զտաշարն Դամասկոսի, և արար եկեղեցի. նոյնպէս և զտաճարն Իլիու քաղաքի, զԼիբանոսի զմեծ և զհռչակաւոր զերեքքարեանն:

Սա դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղաթառութեանն արտասահմանեալ էին ի մետաղս, ընդ որս և զմեծն Ներսէսի ածեալ առ իւր ի Բիւզանդիոն՝ պահէ մեծաւ պատուով, մինչև ճշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարիշտին Մակեդոնի հայիոյութեանցն. զի ոչ Տէր պոստովանէր զՀոգին սուրբ, և ոչ երկրպագելի և ոչ փառաւորելի ընդ Հօր և ընդ Որդւոյն, այլ օտար յԱստուածոյ բնութենէն, և ստացական և ծառայ և պաշտօնեայ, ազդումն ինչ, և աչ էութիւն անձնաւոր: Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս Հռոմայ, Նեքտառիոս Կոստանդնուպօլիս, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքու, Կիրղոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիսիայ, Գեղասիոս Կեսրու, Գրիգորիոս Նաճիանձու, Անփիլոքսիոս Իկոնիու, և այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարիւր և յիսուն հարք, որք նզովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտս:

ԼԴ

Ակամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, եւ անդարձ լինել:

Դարձեալ պարապ առեալ Շապիոյ ի պատերազմացն՝ առաքէ ի վերայ Արշակայ զԱլանաոզան ոմն պահլաւիկ՝ հզօր զնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ: Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափութ ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց ձեռն տուեալ յԱլանաոզանն՝ կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ յիւրեանց արքայէն Արշակայ. և մեծարեալք ի նմանէ դառնային յաշխարհս մեր: Ուստի տարակուսեալ Արշակայ՝ յղէ պատգամ առ իշխան զօրուն Պարսից, եթէ «Դու արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր այդպիսեաւ վարես զիս ջերմութեամբ. թէպէտ և ակամայ զգալուստ քո գիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապիոյ՝ զալ ի վերայ քո ազգականիս: Այլ արդ՝ թուլացո ինձ դօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչև ոգի առեալ՝ անցանել կարացից յերկիրն Յունաց. և դու կալցես զաշխարհս, և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս ի մտերիմ հարազատէ»:

Պարծուցանէ Ալանաոզանն այսպիսի պատասխանիս, և ասէ. «Թէ դու ոչ խնայեցեր յազգայինսն մեր Կանսարականս, որ առաւել քան զիս էին քեզ հարազատագոյքն, դենի ձերոյ մասամբ և աշխարհաւ համաբնակաւ, զհարդ յինէն ակն ունիցիս ի քեզ խնայել, հեռացեալ դենիս և բնակութեամբ. և որով օրինակաւ ես ի քոյսն յուսալով բարիս, որ անյայտ է թէ առից՝ զգտեալսն յիմնէ թագաւորէն կորուսանիցեն»:

Ապա այնուհետև յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ, և ի պահեստի լինի ի նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի Փառանծեմ կին նորա եկեացէ ի դուռն: Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանծեմայ եկեացեն:

ԼԵ

Յաղագս չարեացն որ անցին ընդ Հայս ի Շապուհ, եւ մահն Արշակայ:

Իբրև գիտացին նախարարք Հայոց, այնք, որոց նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էր Շապուհ արքայ Պարսից, թէ և զնոցա կանայսն խնդրեալ է իբրև զայցն, որք առ Արշակայն էին միամիտք, և զայն ևս տեսին, եթէ գնաց Ալանաոզան, և զունդ փոքր է որ վասն այնր է եկեալ՝ միաբանեալ հալածեցին զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց: Նա և ոչ դշխոյն Փառանծեմ գնաց ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրեալ ի ձեռաց Շապուհոյ: Ընդ որս զչարեալ Շապուհ կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն զղթայիւք, և տայ տանել յերկիրն Խուժաստանի յԱնուշն կոչեցեալ բերդ: Եւ բազում զօրս գումարեալ ի ձեռն Մեհրուժանայ Արծրունոյ և Վահանայ Մամիկոնէի, ուրացող զՔրիստոս, արձակէ յաշխարհս Հայոց. որք եկեալ նստան շուրջ զբերդան Արտագերից: Եւ թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամրութեանն, բայց զի բարկութիւնն Աստուծոյ էր ի վերայ Արշակայ՝ մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւուն Պապայ, այլ անձնատուր եղեն ի կամաց, և ոչ ի բռնութենէ: Չորս գերեալ հանդերձ գանձիւքն և տիկնաւն Փառանծեմաւ խաղացուցին ի յԱստուտան. և անդ սայլիցից հանեալ՝ սատակեցին:

Ի նմին ժամու եհաս հրաման ի Շապուհ արքայ, զի քանդեալ աւերեցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց, և զՀրեայսն խաղացուցեն ի գերութիւն, և զայն Հրեայսն, որ նովին հրէութեան օրինօք կային ի Վանն Տոսպայ, զորս ածեալ էր Բարզափրանայ Ռշտութոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԱսպահան: Գերեցին և զայն Հրեայսն որք յԱրտաշաղ և ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի, որք յաւուրս սրբոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալ էին ի Քրիստոս, ընդ որս և զՋուլիթայ երէց Արտաշատու: Յայնժամ մատուցեալ առ Շապուհ Մեհրուժան և Վահան չարախօսէին զՋուլիթայ երիցուէ Արտաշատու, եթէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան: Վասն որոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զՋուլիթայ, զի թողցէ զօրէնս քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւանեալ, կատարեցաւ: Ջայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Արշակայ՝ սաւուղաբար արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց անս երեսուն:

ԼԶ

Անցք ընդ մեզ չարեացն ի Մեհրուժանայ եւ թագաւորել Հայոց Պապայ:

Յետ մահուանն Արշակայ գումարեաց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մեհրուժանայ, և արձակեաց ի Հայս, ի նա հաւատալով զաշխարհս:

Եւ տուեալ նմա զքոյր իւր զՌոմգոլուխտ, և հրովարտակս բազում շինից և դաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին, և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ գնախարարսն նուաճելով ի գէն մագդեգանց զաշխարհս դարձուցէ: Որոյ յանձն առեալ և եկեալ, և զբազմունս ի նախարարց կանաց կալեալ ի բերդս բերդս տայր պահել, զդարձ արանցն յուսալով: Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Ջեպիսկոպոսս և զքահանայս հարկաց

պատճառաւ կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, և հրաման տայր մի ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ զպարսից, և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենևին մի լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ, այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն. զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չև էր լեալ, և յունականն վարէին եկեղեցւոյ կարգք:

ԼԷ

Յաղագս մեծի պատերազմին՝ որ եղև ի Չիրաւ, եւ սատակման ամբարշտին Մեհրութանայ:

Ազգ արարեալ Մեհրութանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն Թէոդոսի զոր արար առ Պապ՝ ելանէ հրաման ի Շապիոյ՝ ամենայն զօրացն Պարսից երթալ ընդ Մեհրութանայ ի Հայս ի պատերազմ: Դոյնպէս ազգն ինքնակալին Թէոդոսի Պապ և Տերետիանոս զՇապիոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել ի վերայ մեր, բայց դրանկացն: Ապա և աւդոստոսն Թէոդոս հրամայեաց Ադդէի կոմսին մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունաց, ոչ զոք թողուլ՝ զոր ոչ առցե. այլ և զհետևակս պահապանս քաղաքացն, որք զմետաքսեայսն ունէին զվիշապս:

Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին որ կոչի Չիրաւ, և մատեան ճակատ առ ճակատ: Եւ մանկունք քաջ նախարարացն հայոց, ինքնական նահատակեալք, մտնի ի մէջ ճակատուց, առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, ոև յազգէն Բագրատունեաց: Ելին և ի զօրացն Պարսից համատիք նոցա, և խաղացին ի մէջ ճակատուցն. և ցիրք ընդ ցիրս լինէին: Եւ ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տերևաթափ, այնպէս երազ յերկարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել: Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին՝ նոքա ի վահանափակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին, առ ոչ ինչ վնասելոյ: Քանզի այնպէս արար Գորգոնոս իշխան հետևակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ:

Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, և երկվարք նոցա նոյնպէս զարդու, և էր տեսանել իբրև զպարիսպ ինչ, յորոց յուլովք ի ջղեայ և ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երևոյթս. և ի վերայ նոցա անխալամ գէքս նշանք արծակեալք իբր զսաղարթս ինչ հովանաւոր ծառոց: Բայց զվիշապացն մանուածս, ահագին բերանաբացութեամբ ուսուցեալ ի փճմանէ օդոյն, որ ինչ ուրեք կարենմանեցուցանել, այլ միայն զլեառն ինչ ադամանդեայ խոնարհիլ ի ծով-բովանդակ ճակատն Յունաց ի պարսկական զօրսն: Քանզի և զնոսա էր տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ ի կողմն ի լայն ծաւալեալ. արդարև զջրոյ գոյն զրահազգեստացն բերէր տեսութիւն: Արդ՝ իբրև ետես մեծն Ներսէս զայն ամենայն՝ ել նա ի կատար լերինն Նպատայ. ամբարձ զձեռս իւր յերկիինս, անխոնակեղի պահելով ի խնդրուածս, հանգոյն նախամարգարէին Մովսիսի, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամաղէկ:

Իսկ ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք զլերամբքն փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ ի դուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք. յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ և մերն, վասն ոչ կարեալ հայել ընդդէմ արեգականն ծագման: Իսկ ի բաղխել զմիմեանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոյ, հողմ սաստիկ ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ: Եւ ի խառնակել մարտին՝ պատահէ Կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շերգիր Ղեկաց արքայ, զգլուխ միջին գնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ: Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս զշանթահար յերկիր

կործանէր զքաջն, և զխումբն պտուտեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէի: Եւ այսպէս ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ առ հասարակ զօրքն Յունաց և հայոց, դիակամբք թշնամեացն լցին զդաշտն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին: Ընդ որս և զՌուսայր Աղուանից արքայ, խոստեալ ի Մուշեղայ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենի, հանին ի պատերազմէն:

Բայց ամբարշտին Մեիրուժանայ վիրաւորեալ ձին՝ ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայսն. որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն հայոց Սմբատ, և զորս ընդ նմայն էին կոտորեալ՝ ձերբակալ առնէ զվատշուէրն յեզեր շամբին Կոզայովտի: Եւ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ զնա մեծն Ներսէս, այնորիկ աղագաւ ոչ ածէ ի բանակն. այլ զտեղեօքն գտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամբարշտին զոմանս խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր երկաթի՝ միս խորովելոյ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտաշէկ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեիրուժան, քանզի ի խնդիր էին թագաւորել Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»: Եւ մինչ դեռ տաքն էր իբրեւ զհուր՝ եղ ի գլուխն Մեիրուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ ճարն: Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաչեալ:

ԼԸ

Եթէ որպէս Պապ դեղ մահու արբուցեալ սրբոյ Ներսիսի՝ ելոյժ ի կենցաղոյս:

յետ սպառելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս դնէր վկայութիւն ի մէջ արքային Պապայ և ի մէջ նախարարացն՝ զնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան, զի վկայեցեն ըստ հաւատոց քրիստոնէութեան և գործքն. և զի արքայ մի հորն իւրում նմանեցի, անիրաւել և զրկել, այլ վարեսցի ուղութեամբ, հայրաբար խնամովք առ նախարարսն. և նոքա մի ևս յաւելցեն վտարանջել, նշկահելով զնա, այլ ծառայել միամտութեամբ: Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ի Կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ և զԱրշարունեաց, որ լեալ էին ազգին Կամսարականաց, ոչ իբրև զանիրաւ ազահութիւն հօր Արշակայ, այլ իբրև պարգևս ընդ վաստակոց քաջին Սպանդարատայ, որ սպան զՂեկաց արքայն: Այլ և զայլոց նախարարոցն դարձոյց զզրկանս, և յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիւր ախորժակսն, և առատաբար կեայր:

Բայց զի ամօթալի ախտիւ զագրագործ էր, և յանդիմանեալ կշտամբէր ի մեծէն Ներսիսէ, ընդ ակամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս, և ոչ իշխէր յինքնակալէն թէոդոսէ յայտնի առնել նմա չարիս. դեղ մահու գաղտնի արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյժ ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն և չորս: Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին ներսէս ի գաւառին Եկեղեաց, ի գետն որ կոչի Խախ, բարձրեալ զմարմին նորա արքային Պապայ՝ թաղեաց ի թիլն աւանին, զանխաբար ունելով զեղեալսն:

ԼԹ

Յաղագս աթոռ ակալութեանն Սահակայ, եւ սպանմանն Պապայ ի թէոդոսէ:

Ապա տեսեալ թագաւորին Պապայ սգացեալ զամենայն Հայս ի վերայ երանելւոյն ներսիսի, հարկաւորեալ յուզեաց և եգիտ զոմն յազգէ և ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում անուն Սահակ կոչէր, ոչ հեռի ի գուութենէ. զոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի առանց մեծի արքեապիսկոպոսին Կեսարու. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս:

Բայց Պապայ լուեալ, եթէ թէոդոս էլ ի Բիւզանդիոյ ի Հռովմ կոյս, և մտեալ ի թեսաղոնիկ հանդերձ սպային, և յաղագս իջավանին եղև խռովութիւնընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խռովութեան, և յաղթել ինքնակալին՝ սատակեաց ի քաղաքացեաց արս հնգետասան հազար: Չայս լուեալ Պապայ, վարկուցեալ յերկարել այսպիսւոյ խռովութեան՝ արհամարհեալ նշկահեաց. գրգռեալ զնա կորստեանն իւրոյ՝ հալածեաց զՏերենտիանոս հանդերձ զօրօքն, և սկսաւ պատրաստել ի պատերազմ: Եւ

հասելու հրամանն ի մեծին թէոդոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ քաջն Տերենտիանոս: Եւ ըստ իւրում պատահման բախտին յանկարծակի անկեալ ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով, և զոմանս փախստեայս արարեալ. ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահապետ Անձևացեաց և սպարապետ Պապայ արևելեան զօրուն. զոր յաղթողին Տերենտիանոսի իւրովի արարեալ սուսերաւ կիսակտուր զգլուխ նորա, ըմբռնեաց զթագաւորն Պապ: Եւ Պապայ յաղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի մեռցի, այլ յանդիման լինել արքայի. և քաջին Տերենտիանոսի զթագցեալ՝ շնորհեաց զմաղթանսն: Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին թէոդոսի՝ ըստ իւրում անզգամութեանն սակրով վճարի, թագաւորեալ ամս եօթն:

Խ

Յաղագս թագաւորելոյն Վարազդատայ, եւ կապաչաց նորին:

Բայց Աւգոստոս բարեացապարտն թէոդոս, որ ի մեծ, ի քսաներորդ ամին իւրում թագաւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զՎարազդատ ոմն ի նմին տոհմէ Արշակունեաց: Այս Վարազդատ էր տիովք մանուկ, սրեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն զործովք արութեան, և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ: Որ ի ժամանկի ի փախստենէն Շապիոյ զնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ, նախ ի Պիսաս զբռնամարտիկսն յաղթելով. դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացւոց յօր հասակի կոտորեաց առիօս, յորում փառս Ողոմպիայ խաղուն հանդիսի յմբշամարտկացն երևի և յարգի: Այլ առ ազգին Ղանկուարտացն նորա արութիւնք քաջութեան՝ համարձակիմ ասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ. քանզի հինգ նահատակս ի թշնամեացն ընդդէմ իւր յարձակեալ՝ ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ. և ի բերդ ինչ դիմեալ, ի վերայ պատուարին եօթնևտասն այր նետիւք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր ի սաստիկ իմն մրրկէ վաղահասուկ թգնեաց:

Որ եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն և հինգ ամին Շապիոյ, առաջին մարտին պատահեաց աւազակաց ոմանց Ասորոց ի դժուարս Դարանաղոյ, և փախստեայս արարեալ՝ հետամուտ լինէր: Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս կամրջին Եփրատայ՝ ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ՝ վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զղակոնացին Քիոնեայ վազսն քսան և երկուց կանգնոց չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլես ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով: Յորմէ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկէց լինելով ի ձեռն եկին:

Յաղագս որոյ արբեալ ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսոքիւք և ի թագաւորութեանն ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց: Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ի դատերաց իւրոց նմա կնութեան, և սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս Հայոց: Չոր զգացեալ զօրավարացն Յունաց, ազգ առնեն կայսեր: Իսկ կայսրն թէոդոս հրամայեաց ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ ի կոչ ինքնակալին: Վասն որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ ի սուտ հանել Ջաւգոստոսն: Իսկ կայսրն և ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապօք ետ տանել զնա ի Թուղիս կղզի Ովկիանու. որ թագաւորեաց ամս չորս:

Բայց յերկրորդ ամի Վարազդատայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց Ջաւէն, ի նոյն ազգականութենէ Աղբիանու, ամս չորս:

ԽԴ

Թագաւորութիւն Արշակայ եւ Վաղարշակայ:

Ապա փոխանակ Վարազդատայ թագաւորեցոյց Հայոց թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ զԱրշակ և զՎաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ, որպէս թէ ոչ միաբանեսցին երկոքին յապստամբութիւն: Եւ անդրէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսա հանդերձ վերակացուօք յինքենէ, արամբք հաւատարմօք և զօրու: Որք եկեալ կալան զաշխարհս մեր և տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսս: Եւ առին

հիւրեանց կանայս, Արշակ՝ գղուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, և Վաղարշակ՝ գղուստր Սահակայ ասպետի, որ ի նմին ամի վախճանեցաւ:

բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս, ազգական Շահակայ և Ջաւենայ, ամս հինգ:

Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ ի պատերազմ՝ ի Միդուլանոն հիւանդցեալ մեռաւ, թողեալ զթագաւորութիւնն որդւոց իւրոց, Արկադեայ զԲիւզանդեայն և Ոնորեայ զՀռոմայն. որք ոչ գովելիք և արժանաւորք հայրենականացն գտան առաքինութեանց:

ԽԲ

Յաղագս բաժանելոյն Հայոց ընդ երկուս ի ձեռն երկուց թագաւորացն

Արշակունեաց, ի ծառայութիւն երկուց ազգաց՝ Պարսից եւ Յունաց:

Իմացեալ Շապիոյ, թէ թերուղիղ է Արկադէ խօսի ընդ նմա խաղաղութիւն. քանզի էր պարտեալ հարեալ ի հօրէ նորա ի մեծէն Թէոդոսէ: Յանձն առնու Արկադ առնել զհաշտութիւն, առաւել յիւրոց զօրագլխացն. զի թէպէտ և յԱստուծոյ էր պարգևեալ զյաղթութիւն յամս կենաց երանելոյն Թէոդոսի, ասակայն զօրագլուխքն վաստակեալ՝ ձանձրացեալ լինէին յաշխատութենէ հանապազորդ պատերազմացն: Վասն որոյ հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս և զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութեամբ: Վասն որոյ թողեալ Արշակայ զբուն թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱյրարատ, և զամնեայն մասն բաժնին Պարսից՝ գնաց տիրել արևմտեայ կողմանց աշխարհիս մերոյ, որ ի մասն ի բաժնին Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքին, այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել՝ և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, քան յոլովից իշխել՝ և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց: Գնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք և որդւովք և նախարարութիւնք որ ի բաժանին Շապիոյ, թողլով զհւրաքանչիւր արարս և զգիւղս և զդաստակերտս:

Ընդ որ զչարեալ Շապիոյ, գրէ առ Արշակ, թէ «Ընդէ՞ր գրգռեցեր զպատերազմ ի մէջ իմ և կայսեր, տանելով զնախարարութիւնս իմոյ բաժնի»: Եւ պատասխանի լսէ յԱրշակայ, թէ «Վասն զի ոչ համբերէին ընդ Պարսիկ զմասինդ քո իշխանութիւն, որպէս և կայսր զհարոյս՝ պատրաստ եմ ի պաշտել զքեզ՝ որպէս զկայսր. ապա թէ ոչ հաճոյ քեզ այս, և իւրեանց կամաւ դարձցին առ քեզ նախարարքս՝ ոչ արգելում»: Ջայս լուեալ Շապիոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց ի վերայ բաժնի իւրոյ զԽոսրով ոմն ի նմին ազգէն Արշակունեաց. և առ նախարարս իւրոյ մասինն, որ ելեալ էին զհետ Արշակայ՝ գրեաց հրովարտակ, որ ունէր զայս.–

Թուղթ Շապիոյ առ նախարարսն:

«Դիւցազանց քաջ, Շապուհ արքայ. նախարաց հայոց, որոց կալուած իշխանութեան յիմ բաժնին հատան. ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ:

«Թէպէտ և ձեր ոչ ազատաբար արարեալ, թողէք զհւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և մեզ ոչ ինչ նիւազ էր ի ձէնջ, սակայն ըստ տիրաբար խնամոց զթացաք ի ձեզ և յաշխարհի ձեր. զմտաւ ածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, և հովիւք առանց բարիոք վերակացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զԽոսրով ոմն ի դենէ ձերմէ, և յազգէ բնիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ՝ դարձեալ ձեր յիւրաքանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս և ցայժմ: Երդուեալ ի հուր և ի ջուր և ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան և պատրանաց արարք զայդ, և անշրջելի պահէմք: Իսկ այնք որք լուիցեն հրամանաց մերոց՝ գտունս նոցա հանդերձ գիւղօք և դաստակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք»:

ԽԳ

Յաղագս փոփոխման նախարարցն Հայոց յիւրաքանչիւր ժառանգութեանց ի պաշտօն երկաքանչիւ թագաւորացն:

Իբրև լուան նախարարքն Հայոց, այնք որք ունէին զիշխանութիւն ի գաւառս բաժնին Պարսից, թէ կացոյց Շապուհ՝ թագաւոր հաւատացեալ Արշակունի, և զնորհակ ուխտին տեսին՝ թողեալ զԱրշակ դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց յերկ պատանեաց սննսակցաց արքայի և ի մօտաւոր մերձաւորաց—Ղարա, որդի Բաբկայ տեառն Սիւնեաց, որ աներ էր Արշակայ, և Գազաւոն, որդի Սպանդարատայ, տեառն Շիրակայ և Արշարունեաց, և Պերոզ յազգէն Գարդմանացւոց. և ի նոսին յարեցեալք՝ Ատատ յազգէն Գնունեաց, Կենան յազգէն Ամատունեաց, Սուրայ յազգէն Մոկաց, Ռըստոմ Առաւելեան, և այլք անյայտք ոմանք: Վասն որոյ դժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շապիոյ, և ոչ եթոց զկալուածս որդւոյ ի հայր, և ոչ զեղբօր յեղբայր:

Բայց էին ոմանք և ի նախարարացն, որք ունէին զիշխանութիւնս իւրեանց ի բաժնին Յունաց առ Արշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լեալ աներ Վաղարշակայ, եղբօր Արշակայ, և խնդրեցին գալ առ Խոսրով. ընդ որում խեթիւ հայէր Արշակ, հանապազ հրապուրեալ ի լնոջէն իւրմէ, որպէս թէ զարդ արքունական ունել նմա՝ ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ: Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զնմանէ յազգականաց իւրոց Սպեր գաւառէ վասն որոյ չարչարեաց զնա Արշակ արքայ: Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ և անկանել առ Խոսրով. և խորհրդակից նմին իրի գործակցեալ լինէին Սուրէն Խոռխոռունի և Վահան Առաւելեան, և Աշխադար յազգէն Դիմաքսենից: Բայց ի գնալն նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափանեալ ի զօրացն Արշակայ. թաքուցեալ զօղեցին ընդ կեղծաւորութեանն առագաստիւ, սպասեալ դիպող աւուր:

ԽԴ

Եթէ որպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ ասպետ. եւ նահատակութիւնք նորին յեղուզակս ազգին Վանանդացւոց:

Բայց Խոսրով մեծապէս ուրախ եղև զալն Սահակայ ասպետի, և սպարապետ զնա ի վերայ զօրաց իւրոց կարգեաց. և դարձոյց ի նա զկալուածս հայրենիս, և այլ աւանս հանդերձ ազարակօք պարգևեաց նմա յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին:

Չայսու աւուրքք ոմանք յազգէն Վանանդացւոց ապստամբեցին ի Խոսրովայ. և ոչ յոք ապաւինեցան, այլ ամբացան ի մայրիս լերանց իւրեանց և յանձուկս Տայոց քարանց. յեղուզակաբար արշաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ պահէին: Յորոց վերայ չոգաւ սպարապետ Խոսրովայ Սահակ ասպետ, և զբազումս ի նոցանէ սատակեաց, և զբազումս փախստական արար ի կողմանս Չորրորդ Հայոց: Զի ոչ յերկիրն Խաղտեաց անկան, ի Յոյնս ապաւինելով, և ոչ առ թագաւորն Արշակ անցին. այլ զաւազակս ոմանս, որ ի կողմանս Չորրորդ Հայոց էին, ի սահմանս Ասորւոց, դիմեցին ապստան առնել: Քանզի Վանանդացիք զաւակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի թուէին նոցա: Զորոց ձիգ զհետ մտեալ Սահակայ՝ վարէ յերկար մինչև ի սահմանս Մանանազուոյ:

ԽԵ

Յաղագս գալոյն առ Խոսրով Սուրենայ, Վահանայ եւ Աշխադարայ հանդերձ գանձիւք Արշակայ:

Սուրենայ Խոռխոռունւոյ և Վահանայ Առաւելեանի և Աշխադարայ Դիմաքսենի գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծոփաց, զոր յափշտակեալ, և կամեցեալ անցանել առ Խոսրով՝ ոչ ժամանեցին: Քանզի աճապարեալ Սամուելի Մամիկոնենի մտերմի Արշակայ, յոլովածեռն զնդաւ զհետ մտեալ՝ փախստեայս արկանէ յամուր այրս ի գաւառին Մանանազուոյ. յոր մուտ ոչ գտանէր, բայց ի կողմանէ դոյզն ելք էին առ ի թաւալ, և առաջի դրաց այրին սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ. և ի վերուստ պաղանձաւ քուաւոր, որ հայի

յանդունս խորաձորոյն. և որ ինչ գերծանի՝ յանհնարին ուղխս սաստկութեան անկանի, անդադր հոլովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկռի: Վասն որոյ տարակուսեալ Սամուէլ վարանէր առ անհնարութեան տեղեացն: Եւ ազդ արարեալ Արշակայ՝ հրամայեաց արկղ գործել երկաթակապ, և քաջ արանց ի ներքս մտանել, և այնպէս շղթայատող կարիւք ի վերուստ ի վայր իջուցանել ի դուրս այրին: Սակայն և ոչ այն ինչ վնասեաց. քանզի յոյժ ի բացեայ պահէր զիրդն:

Եւ մինչև դեռ նոքա յայնմ էին՝ լինէր իմն ըստ դիպուածոյ բախտի հասանել անդր ասպետին Սահակայ բովանդակ գնդաւն Խոսրովայ, որով հետամուտ յեղուզակացն էր: Թողեալ գնոսա՝ դիմէ ի վերայ այնոցիկ որք ընդ այրին մարտնչէին, և հալածական հանէ զՍուրէն, և զՎահան և զԱշխադար հանդերձ գանձիւքն, փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով: Իսկ Խոսրովայ առեալ ի գանձուցն հանէ և մասն Շապիոյ. և հրամանաւ նորա տայ նոցա գիւղս և դաստակերտս ընտիրս և յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ: Եւ այս եղև սկիզբն պատերազմին Արշակայ և Խոսրովայ:

ԽԶ

Պատերազմաւ պարտեալ Արշակ ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ:

Թէպէտ և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Արկադ Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավիզն օգնականութեան առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն և ոչ արգելին գնոսա: Եւ սպառեալ պատգամաւորութեանն, ժողովեալ Արշակայ զգօրս իւր՝ խաղայ ի վերայ Խոսրովայ: Գնաց և Խոսրով ի բանակէն իւրմէ՝ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Սօրսն կոչեն, ընդ առաջ Արշակայ, զի մի ի սահմանս իւր իջցէ. և ոչ այնչափ ատակեաց աճապարեալ՝ մինչև եգիտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանս, ի գաւառին Վանանդայ: Եւ պատահեն միմեանց ի դաշտին որ կոչի Երևել. և տան պատերամ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ: Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Ղարա Սիւնի ի պատերազմին, և փախստական լինի Արշակ սակաւութեամբ: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահակայ ասպետի, սպարապետին Խոսրովայ՝ վարէր սաստկապէս: Ու բանօր ահագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գագաւունի, որդւոյն Սպանդարատայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ՝ ցրուէր զհետամուտսն, և տայր պարապ ժամ գնալոյ Արշակայ:

Եւ դարձաւ Խոսրով ի տեղի իւր, և գնաց Արշակ յԵկեղեաց. և հիւանդացեալ անդ մաշարայական ախտիւք՝ ջերանի հիւծմամբ և մեռանի, թագաւորեալ ամենայն Հայոց անս հինգ, և կիսոցն Հայոց ամս երկուս և կէս: Եւ այնուհետև ոչ ևս կացուցին Յայնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր, այլ առաջներդէր նախարարաց կողմանցն այնոցիկ քաջն Գագաւուն. և աշխարհին իւրեաց մասինն կացուցին Յոյնք կողմէսս իշխանս:

ԽԷ

Յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ:

Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և գխռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Պարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսի, և յետ ելից նորա յաշխարհէ՝ ի դրանն արքունի կարգեալ քարտուղար. սա սիրեաց զմիայնակեցութեան վասն. որպէս ասաց ոմն, թէ ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խռովեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ. նոյնպէս և նորա փախուցեալ. յաշխարհական զբազմանց, և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին: Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ: Եւ որ ի նմա դօղեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին, որպէս առ սրովն Գրիգորիւ. հալածական լեալ դէք մարմնաւոր տեսեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց: Եւ ոչ ինչ պակաս յայնցանէ արարեալ գտանի և ի Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին որ կոչէր Վաղինակ:

Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ ձոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթերնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր՝ զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եղ ի մտի հնարեալ գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն ի ջանս՝ պէս պէս փորձիւք տաժանէր:

ԽԸ

Պարծ առ Խոսրով նախարարցն, որք էին առ Արշակայ:

Տեսեալ նախարարցն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր, և դժուարին վարկուցեալ զանառաջնորդն լինել՝ խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու: Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ օրինակ զայս.–

Թուղթ նախարարցն առ Խոսրով:

«Ստրատելատ Գագաւոն և ամենայն նախարարք Հայոց մասին Յունաց. տեսան մերում Խոսրովայ արքայի կողմանն Այրարատոյ խնդալ:

Ինքնին, տէր, գիտես զմիամտութիւն մեր առ յիշեցեալ թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչև ցօր վախճանի նորա անշրջելի պահեցաք. և արդ խորհեալ ենք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք գերիսս զայս. առաջին՝ չիշիշել զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ ի հարկէ և ոչ ի կամաց: Երկրորդ՝ զի դարձուցես ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր որ ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս: Երրորդ՝ հնարել թափել զմեզ ի կայսերէ, զի մի վրդովեսցեն զբնակութիւնս մեր, որք ունինք իշխանութիւն յայսմ բաժնի: Եւ զայս պայման ուխտի գրեալ և խաչ հաստատեալ կնքեսցես. զոր տեսեալ՝ փութասցուք ի ծառայութիւն ձեր: Ողջ լեր, տէր մեր»:

Գրէ և Խոսրով պատասխանի:

Թուղթ Խոսրովու առ նախարարսն:

«Քաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ. ստրատելատիդ Գագաւոնի և ամենայն նախարարոցդ մերոց ողջոյն շատ:

«Ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ ենք, և ուրախացաք ընդ լուր ողջունի ձերոյ. և առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի: Առաջին՝ չիշել զյանցանս ձեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ առ երախտաւորս՝ զմիամտելն առ թագաւորին Արշակունւոյ զոր պաշտէինք. զի և առ մեզ գնոյն յուսամք լինել: Երկրորդ՝ դարձուցանել ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ունինք յարքունիս. բայց յայնմանէ, զոր ունեք պարզեցաք, զի ոչ շրջին պարզեք թագաւորաց առանց վնասու, մանաւանդ զի դիւան հօրն մերոյ Շապիոյ արքայից արքայի ենուտ. այլ փոխանակ ընդ այնր յարքունուստ լնումք և զձերոյն պակասութիւն: Երրորդ՝ թափենք զձեզ ի գործակալացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ ծաղաղութեամբ:

«Եւ զքեզ, Գագաւոն, արիւն իմ հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս, որ ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ Արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց, և ի մայրենիս քո յինս առեալ ազդ՝ Արշակունի անուամբ պատուեցից»:

Ջայս տեսեալ Գագաւոնի՝ ընդ հուպ դարձուցանէ զբնաւ նախարարսն առ արքայն Խոսրով, և բարեբարաստիկ եղեալ քաջափառութեամբ, հանդիպի ամենայն խնդրոցն և խոստմանցն: Բայց Սամուելի մամիկոնենի յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոյն նախարարցն՝ զատուցեալ ի նոցանէ գնաց առ կայսրն Արկագ: Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր իւր Վարդան յաղագս ուրացութեան, և զմայր իւր Տաճատուհի, և երկնչելով ի Պարսից և ի քեռեաց իւրոց Արծրունեաց՝ ոչ իշխէն զատչել ի Յունաց: Իսկ Արկաղայ բարի արարեալ նմա, հրամայէ զհաւասար թղթոցն հելլէն գրով ի դիւանի իւրում դնել, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչև ցայսօր:

ԽԹ

Միապետել Հայոց Խոսրովայ, եւ ունել զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն մեծին Սահակայ:

Իբրև տիրեաց Խոսրով ամենայն նախարարացն Հայոց, որում ցանկայրն՝ յղէ առ Արկադ և խնդրէ ի նմանէ հաւատալ յինքն զմասն Յունաց որ ի Հայս, զոր շէն կալեալ՝ հարկեսցեն նմա անսխալ, որպէս նորին գործակալաց: Եւ կասկածեալ Արկադեայ ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանիցեն ի նմանէ և տացեն ի Պարսս զբաժինն զայն՝ կատարէ զխնդիրսն Խոսրովայ:

Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ի տեղի մորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյն Աթանագենի, որդւոյ Յուսական, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ սրբոյ Գրիգորի: Սա ամենայն առաքինութեամբ հարցն նմանեալ, աղօթւցն մասամբ առաւելեաց: Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրչաքաղաքացն սպուդէից, արք կրօնաւորք, խարագնազգեստք, երկաթապատք, բոկագնացք, որք յար ընդ նմա շրջէին. որովք մշտնջենաւոր պատշտմամբ կատարէր զկանոն, որպէս զայնս որք յանապատսն էին, ի հոգայր զաշխարհս, որպէս որք յաշխարհի են: Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց՝ եգիտ զնա առաւել ևս փափագող այնմ. և ետ բազում ջանից ընդ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ ի միմեանց, զնաց Մեսրոպ ի դադարս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճգնէին առաւել քան զառաւել:

Ծ

Կապումն Խոսրովայ, եւ փոխանորդել զթագն Վռամշապիոյ եղբօր նորին:

Բայց Շապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ի բարեկամանալն Արկադայ անձամբ, և յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ. վասն յղեալ մեղադրութիւն հանդերձ սպառնալեօք՝ ըմբոստացաւ Խոսրով, և խրոխտմամբ վեսական պատասխանեաց, արձակեաց զպատգամաբերսն անարգանօք: Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Արկադեայ, զի լուծեալ զհաշտութիւնն ընդ Շապիոյ՝ օգնեսցէ նմա զօրու, և սա դարձուցէ ի նա զբոլոր աշխարհս: Այլ Շապուհ, ի հրապուրելոյ զուշակութեան նահապետացս մերոց՝ նոյն հետայն առաքէ զորդի իւր զԱրտաշրի զօրու մեծաւ ի Հայս: Եւ ի հրաժարել Արկադեայ ի կուսակցելոյն Խոսրովայ, և ոչ զոք յօտար ազգաց գտեալ ի սատարութիւն, անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել ի նմանէ՝ չոգաւ առ նա:

Եւ Արտաշրի ընկեցեալ զնա ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎռամշապուհ զեղբայր նորին, ոչ զմեծն Սահակ և ոչ զոք ի նախարարցն կարգելոցն ի Խոսրովայ վրդովեաց ի պատուոյ իւրաքանչիւր, նա և հրամայեաց ևս ընդ Յոյնս զնոյն կարգ ունել: Եւ թողեալ զունդ ստուար, ինքն ի Տիսբոն փութայր հասանել, ի ծերութենէ հօրն ակն ածեալ, ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝ դնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդին. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ: Ընդնմա տարաւ և զԳագաաւոն կապանօք, կասկածեալ յառնն քաջութենէ. և զտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս և զեղբօր նորա Ծաւարծայ, և զՊարգևայ Ամատումոյ: Քանզի նոքա երկոքեանն հանդերձ զինուորօք իւրեաց եօթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամու ի ճանապարհի կարաւանին՝ զերծուցանել զարքայն իւրեաց Խոսրով. և ոչ աջողեցան ի պարաւանդելոյ ոտից նորա ի շղթայս: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ սպանան Շաւարշ և Մանուէլ որդի Պարգևայ, և բազումք ընդ նոսա. իսկ Պարգև ի կալանս ըմբռնեալ՝ ածաւ առաջի Արտաշրի. և տիկտեսակ գործեալ ուռուցմամբ՝ հրամայեաց դնել յանդիման Խոսրովայ հանապազ:

ԾԱ

Երթ մեծին Սահակայ ի Տիսբոն, եւ դարձ մեծարանօք եւ պարգեւաք:

սուրբք ոմանք և երևելիք, առաջինք ի նախարարացն և ի վերադիտաց աշխարհիս, լուսաւորութեան պատճառք, որդէծնութեամբ իջեալ ի մեծն Սահակ՝

դադրումն եղև ուսերաց նորա. ունելով դուստր մի Սահականոյշ կոչեցեալ, որ տուաւ յամուսնութիւն Համազասպայ Մամիկոնենի: Եւ ի մեռանել քաջ սպարապետին Հայոց Սահակայ ասպետի՝ ի տեղի նորա աղաչէր սուրբն կարգել զնա Խոսրովայ արքայի, և զկնի կապանաց նորա՝ եղբօր նորա Վռամշապիոյ: Այլ սա հրաժարէր առանց հրամանաց արքայից արքայի առնել զայն. յիաշելով, եթէ սակս այսպիսեաց իրաց կրէ վիշտս եղբայր նորին Խոսրով: Վասն որոյ առեալ ի նամնէ թուղթս, ի թախանձելոյ դատերն՝ ինքնին չոգաւ առ Արտաշիր Պարսից արքայ, որ յետ եօթանասուն ամի թագաւորութեան հօրն կալաւ զտէրութիւնն ամս չորս:

Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ. նախ վասն քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, դարձեալ և զի առաջի անհաւատից արգոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր: Ուրոյ զբնաւն կատարեալ զխնդիրսն, նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական և Ամատունի, որք սուզեալք ղօղեալք էին յանյայտ տեղիս. վասն որոյ մաղթեաց գթալ, իբր յաստուածային հրաման՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց. մանաւանդ զի և հարք մեղանն՝ նորքին սակս այնր և մեռան: Որոց մնացելոցն պարզեալ զկեալն՝ հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարուցանել ի նոսա. բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել: Իսկ զազգն Համազասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան, ի վերա մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց, և ի դիւանի իւրում գրել:

Ջի զերկուս զայս այսպէս պահէին սովորաբար, զի յորաժամ նստէր արքայ նոր՝ նոյն ժամայն փոխէին զդրամ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր. և զգիր դիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս, և արասցէ աշխարհագիր նոր՝ թողուին զայն որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիրի ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիրէ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայն ամենայն, և տալ զահու և պատուոյ, հանդերձ իշխանութեամբ գիւղից և դաստակերտաց Համազասպայ, և որում ցանկայրն՝ զսպարապետութիւնն Հայոց, հրովարտակ առ Վռամշապուի մեր թագաւոր գրեալ զայս.–

Թուղթ Արտաշիրի առ Վռամշապուի:

«Մագդեզանց քաջ, Արտաշիրի արքայից արքայ առ եղբայր Վռամշապուի թագաւոր Հայոց. ողջոյն շատ:

«Ընկալայ զգեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսի Սահակայ, և յիշեցի զերախտիս նախնեաց հարցն դորա, որք էին նահապետք Սուրենեան Պահլաւոյ, և կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուանն Արտաշիրի. և այնչափ սիրեալ զնա քան զիրեանց ազգայինսն, մինչև զի ոչ շատացան միայն ի Պարսից աշխարհիս մատնչել ընդ նոսա, այլ և ի ձերդ եկեալ նորին աղազաւ՝ սպանին զԽոսրով զքո նախնին, և զտոյժս սպանութեանն իւրեանց հատուցին մահուամբ: Իսկ որդի սպանողին Գրիգոր՝ զկեանս և զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւանդութեամբ Տրդատայ, վերստին ետ իւրով բժշկութեամբ, և առաւել առ ձեզ եղև երախտաւոր: Վասն որոյ զորդիացեալդ դորա զՀամազասպ կացուցես ի վերայ զօրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, և ազգի դորա տասցես զգահն հինգերորդ՝ պատուոյ նախարարացդ. և զգիւղս և զդաստակերտս, զոր տուեալ է նախնեացն քոց հարց դոցա՝ կալցին դոքա: Սապէս և զտունս վնասակարաց ազգացդ զորս կալաք յարքունիս՝ թողցես ի բաց, աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց. բայց զահուց հայրեանականաց պատուէյն մի արասցես արժանի. զի մեք ի մերում դիւանի հրամայեցաք գրել: Ողջ լեր»:

Բայց յորաժ եկն մեծն Սահակ և զամենայն պարզեալսն յԱրտաշրէ հաստատեաց՝ մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, և փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ և Կրմանն կոչեցաւ, ամս տասն: Եւ զնոյն բարեակամութիւն կալաւ ընդ աշխարհիս Հայոց և ընդ թագաւորին մերում Վռամշապիոյ և ընդ մեծին Սահակայ. և էր խաղաղութիւն ի մէջ Վռամայ և Արկադեայ: Եւ Վռամշապուհ ունէր զաշխարհս մեր, և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն, տալով հարկս, զմասինն Պարսից՝ Վռամայ, և զմասինն Յունաց՝ Արկադեայ:

ԾԲ

Յաղագս Դանիելեան նշանագրութեանն:

յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկադ, և շարժմանց ահագնից և հրկիզութեանց եղեալ ի Բիւզանդիոն, որ յաղագս մեծին Յովհաննու՝ շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն յունաց. և զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս: Վասն որոյ Վռամ հրամայեաց Վռամշապիոյ մերում թագաւորին իջեանել ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսս, և համար երկաքանչիւրոց հատցէ գործակալացն: Եւ իջեալ նորա ի կարգել զայս ամենայն՝ ոչ փոքր ինչ կրէր աշխատութիւն յաղագս քարտութարի. զի մինչ զնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով: Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիելէ եպիսկոպոսէ, յիւրմէ մերձաւորէ: Ջորով անփոյթ արարեալ արքայի, և ելեալ ի Հայս՝ գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս, հոգալ զդիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքայի. և նա պատմեաց նոցա զասացեալսն վանականին: Ջոր իբրև լուեան՝ թախանձէին զնա փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

Վասն որոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական յաշխարհիս և հաւատարիմ իւր, Խաղունի ազգաւ, Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն: Ջոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիելէ, կարգեալ ըստ օրինակի յունականին զվաղնջուցն գրեալ շարագիր տառից՝ եկեալ ետուն զմեծն Սահակ և Մեսրոպ: Որոց ուսեալ, և թևածելով ընդ նոսս տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեզեայ բառից հայկականաց հագներգաբար, մուրացածոյիւն այնուիկ զծագրութեամբ:

ԾԳ

Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն, ի վերնոյն տուելոց շնորհեաց:

Ջկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջանէ ի Միջագետս հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիել, և ոչ աւելի գտեալ քան զառաջինն՝ անցանէ և յԵդեսիայ, առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ՝ զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն: Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հաւու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եդեսեայ, և զնացեալ քրիստոնէութեան հաւատայ, որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափագդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բաբիլոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամսոն դիմէ. քանզի Եպիփանու վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեան, որ ի Սամսոն էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ ևս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւինի: Եւ տեսանէ ոչ ի քուն երագ և ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ի ձեան վերջք զծին՝ կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք

ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ գնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածնեալ զգիրն առ փեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխատրելով զհայերէն աթուրայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից Հելլենացոց: Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսեալ յԱռակացն, բովանդակելով զքսան և զերկու յայտնիսն, և զնոր Կտակս յեղու ի հայր բան, նա և աշակերտք նորա Յոհան Եկեղեցացին և Յովցէփ Պաղնացի, միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն:

ԾԴ

Յաղագս դպրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից:

Վախճանեալ Արկադեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վռամշապիոյ. բայց զմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վռամշապիոյ և մեծին Սահակայ ժողովեալ մանուկս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս փափկածայնս և երկարոգիս, և դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս. և ուսոյց զքնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից, բայց ի Յունաց մասնէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան, վիճակեալք յաթոռն Կեսարու, վարել Յունական դպրութեամբ և ոչ ասորով:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանուկս և յերկունս բաժանեալ դասս՝ և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի, և Մուշէ Տարօնացի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանուկս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի՝ ինքն դառնայ ի Հայս. և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն, յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի Մեիրութանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ումեք ուսանել դպրութիւն յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի:

ԾԵ

Կրկին թագաւորելն Հայոց Խոսրովայ, եւ յետ նորա Շապիոյ պարսիկ:

Վռամշապուի թագաւորեալ ամս քսան և մի՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ, անուն Արտաշէս: Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրեալ զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ: Եւ Յազկերտի հաւանեալ՝ կատարէ զհայցուածն. տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակէ ի Հայս: Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գագաւոնի, զոր յետ հօրն նորա մահուան հանեալ յԱնյիշելի ամրոցէն՝ անդր ևս քան զՍագաստան էր գումարեալ, զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Խոսրով, մի և եթ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ:

Յետ որոյ Յազկերտի ոչ ևս ի նոցունց, այլ զՇապուի զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով, իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա լինելով

նախարարքն յանգչիցին խօսիք, տուրևառիք, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և եկանուտ հարազատութեամբ մերձաւորեցին խնամութեամբ, զի մարթ լիցի զնոսա և ի դեն մագդեզանց սաղապեցուցանել, որով ամենևինք զատչիցին ի Յունաց. ոչ զհտելով անմիտ, թէ «Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց»» թէպէտ առ ժամայ աջողեցաւ: Քանզի Համազասպայ, և ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ՝ ոչ ոք միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս հայոց: Վասն որոյ դիւրամուտ եղև յաշխարհս Շապուհ, ընդ իւր ածելով զՀրահատ և զամենայն վտարանդիսն, սակայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, անենեցուն ստեցեալ զնա, և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ ի խաղու:

Եր երբմն զհետ երամակաց ցռուց յանդգնագոյնս արշաւել ընդ խորտաբորտս և ընդ վիճուտ տեղիս. յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ: Իսկ Ատոմայ Սոկացոյ եպերեալ զնա՝ ասէ. «Գնա, զնա աստուածորդիդ Պարսից, եթէ այր իցես»: Եւ նա ասէ. «Դու երթիջիր, զի քարինս դիւաց է շահատակել»: Դարձեալ յայլուն ժամու դիպեցաւ ի շամբս կինջս որսալ հրով, և Շապիոյ ոչ համարձակեալ ի թաւուն քաջարշաւ լինել, մինչև շրջապատէր հուրն. և նորա զհայեցուածսն յերկուս բաժանեալ՝ այսր անդր բերել լինէր երիվարաւն: Միւսանգամ ասէ Ատոմ. «Աստուածորդիդ Պարսից, ահա հայր քո և աստուած, ընդդէ՞ր զանգիտես»: Իսկ Շապուհ ասէ. «Թողեալ ի բաց զկատակելո՞ յանցանել ընդ հուրդ դարձո՞ գքեզ, որ ես զկնի քո. քանզի յառաջելն՝ ձիս իմ Խաչի»: Յայնժամ այպանեաց զնա Ատոմ՝ ասելով. «միթէ և այդ քարի՞նք իցեն, զի ես յառաջեցից. և արդ՝ եթէ դու զՍոկացիս կոչես դիւագգիս՝ ես զՍասանեանդ կոչեմ կնամարդիս»: Եւ մտրակեալ զերիվարն՝ իբրև ընդ հովիտ ծաղկանց անցանէր ընդ հուրն, զեծուցանելով զՇապուհ: Եւ յետ այնր զհտացեալ, եթէ նմա լուռ ոչ լինի՞ անցեալ ի Սոկացն զնայր յաշխարհ:

Այլ երբեմն ի մանկական խաղուն երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արշրունույ զզնդակն հանել ի Շապիոյ: Եւ նորա ածեալ մականաւն՝ ասէ. «Ծանիր գքեզ»: Իսկ նորա պատասխանեալ, թէ «Այո, ասէ, ճանաչեմ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ, և ունիմ իշխանութիւն ընդ եղբարս քո զբարձբ արքայի համբութել, որպէս և անուանակոչեցեալս եմ»: Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար, ի ձիարձակարանէն արվիայագնաց լինէր:

Դարձեալ երբեմն ի խնջոյս ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինուջ զեղխեալ առաջի Ծապիոյ՝ զօրէն սեղեխի տռփեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր: Ընդ որ ցասուցեալ Շապիոյ՝ հրամայէ ունել զնա և ի դահլիչին պահել. այլ նա ի վաղակաւորն հաստատեալ զաջն, պէս գունակ Տրդատայ Բագրատունույ, յիւր անցեալ զնայր, և ոչ ոք ի սպասուորացն արքունի համարձակեալ արկանել ի նա ձեռն յառաջագոյն զհտելով զփորձ առնն: Եւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ հարկաւորեաց ընդ վայր խնդիր:

ԾԶ

Ոչ զկնի զնալոյն ի Հայոց Շապիոյ, եւ անիշխանութեանն յետ նորա:

Զքառեամ անարգաբար թագաւորեալ Հայոց Շապիոյ՝ հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն, և զնայ փութանակի, իւրում տեղակալին հրամայելով զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց և տանել ի Պարսս: Բայց իբրև եղև հասանել Շապիոյ ի Տիսրոն՝ մեռաւ հայրն նորա Յազկերտ, թագաւորեալ ամս մետասան: Ի նմին աւուր և նա անդրէն ի դրանն մարդկանէ նենգեալ՝ սատակեցաւ: Իսկ ի ձեռն քաջին և բարեբախտին Ներսիսի Ճիճրակացուոց զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց՝ տան ընդ գնդին Պարսից պատերամ. հարկանեն զգօրսն, և սպանանէ Ապրսամ Սպանդունի զգօրագլուխն. և ինքեանք շրջէին, յորում համօրէն Վանանդացին երևեցան նահատակեալք քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր. վասն որոյ

պակասեալ լինէին հարկք արքունի, և հատեալ ճանապարհք ռամկաց, և ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր:

Ընդ նոյն աւուրս թագաւորեաց Պարսից Վռամ երկրորդ, և գքէն վրիժուց խնդրեաց օ մերմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ ի բաժին նոցա հայի:

ԾԷ

Առաքումն Մեսրոպայ ի Բիւզանդիոն, եւ պատճէն թղթոցն հնգից:

Իսկ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից՝ գնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս, ի բաժին մասինն Յունաց, և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ. վասն որոյ զղէ զՄեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս հանդերձ թղթով, որ ունէր զայս.–

Թուղթ Սահակայ առ Թէոդոս:

«Խաղաղասիրի կայսեր, տեսառն իմում Աւգոստոս Թէոդոսի Սահակ Հայոց եպիսկոպոս, ի Տէր խնդալ:

«Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի լսելիս ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի գթութիւն բարերարութեանդ քոյ՝ դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա: Այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրսն անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ դորա յԱսորոց աշխարհին: Արդ՝ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ իմերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր»:

Գրէ և առ եպիսկոպոս թագաւորեալ քաղաքին զայս ինչ.–

Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս:

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջոյն:

«Յուսացեալ ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցաք զուսուղո մերոյ աշխարհիս զՄեսրոպ, և զթոռն իմ զՎարդան, որպէս զի լուեալ քո ի դոցանէ զաղէտս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարև եղբայր սիրելի: Ողջ լեր»

Գրէ և առ Անատոլիոս զօրավար զայս ինչ.–

Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս:

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. քաջի զօրավարի Անատոլեայ խնդալ:

«Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս զքեզ պատրաստելոյ մեզ յապաւինութիւն. վասն որոյ զգացուցանեմ՝ զի ի հայթայթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցող մեր զՄեսրոպ և զթոռն իմ զՎարդան ի դուռն արքունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր»:

Ջայս տեսեալ Անատոլեայ, միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ՝ ոչ փոքր ինչ արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցեալ կայսերն՝ առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով: վասն որոյ արգելեալ ի քաղաքին Մելիտինէ զբազմութիւն աշակերտացն, զորս ընդ ինքեան ածեալ՝ հարդերձ զլխաւորան նոցա Ղևոնդի առ եպիսկոպոսին Ակակայ թողու: Եւ իւր առեալ զՄեսրոպ և զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Ղերջանու ցԳինդ, և բարեփառութեամբ զնոսա յուղարկէ: Որով մտին ի Բիւզանդիոն, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին՝ առին զոր յուսայինն և զոր ոչն յուսային: Եւ դարձան հանդերձ թղթով այսպիսի.–

Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ:

«Ինքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս և կայսր Հռոմայեցւոց. մեծի Սահակայ եպիսկոպոս Հայոց խնդալ:

«Հրամայեալ մեր տեսանել գթութիւն՝ վերահասու եղաք գրելոցս առ ի քէն. և մեղադրեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորաց, և մեզ և ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս, որ ի մերում քաղաքիս՝ յԱսորեաց ոմանց խնդրեցեր զիմաստից գիտս: Վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոց խառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսումն. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերանոյն եղև՝ գրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին. և զքեզ պատուեալ ընկալցին որպէս զարդարև վարդապետ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու, և զարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրացդ: Եւ վասն քո արարք ստորատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քոյ, և յառաջին վարդապետսն գրեցաք զՄեսրոպ: Ողջ լեր»:

Գրեաց և մեծ եպիսկոպոսն Ատտիկոս զայս ինչ. –

Թուղթ Ատտիկեայ առ Սահակ:

«Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսի. եղբօր սիրելոյ և աթոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց, ի Տէր խնդալ:

«Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղագս քո բարեհամբաւութեանդ ի մէջ այդպիսի բարբարոս ազգի. այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընս այս զարմանանք, եթէ զիա՞րդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ, զհայր մեր սուրբ Յովյաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ ըստ վաւ ամենայն քրիստոնէայք ընդհանուր աշխարհիս ի նմանէ լուսաւորեցան վարդապետութեամբ. ուստի և Ոսկեբերան կոչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ՝ կամեցայք ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զսնտի աշխատութիւնն՝ բզխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ՝ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանեցուցանել, կամ հալածել ի քումնէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիսդ տիկոս»:

ԾԸ

Վասն զարեւմտեայս մեր վարդապետելոյ, եւ խաղաղնալոյ բոլորումն, եւ թագաւորելոյն Արտաշրի:

Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զգօրավարն Անատոլ հուպ ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի՝ առաւել յոխորտաբար և քաջափոյթ ձեռնարկութեամբ զգործն ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք և գործակալք և գլխաւորք և որք միանգամ յայտնիք էին ի կողմանն, ի մի վայր եկեալ հասանէին հանսերձ ամենայն քահանայական ազգան ինքնական, իբրև յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալք, զորս անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել՝ երազապէս վարդապետեցին զկողմն արևմտեայ, որպէս զարևելեայն:

Յայնժամ զային հասանէին ի բազում նախարարաց կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի մէջ նոցա անցեալ՝ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան: Քանզի զիտացեալ արքային Պարսից Վռամայ. եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհս՝ հաշտութիւն խօսի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի: Վասն որոյ թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արևմտից, և առ նմա զթոռունսն իւր զիմայեակ և զՀամազասպեան, զեղբարսն Վարդանայ ստրատելատի: Հրամայէ քննել զժանդագործ բորբորիտոնսն, և եթէ ոչ հեզութեմք և ոչ սաստիւ զայցեն յուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել. զի որպէս թշնամիք ի թշնամեաց վրէժ առնուցուն, և խայտառակեցցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց: Եւ ինքն եկեալ անցանէ յԱրարտեան գաւառն. կուտեալ զամենայն նախարարագունսն՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ և զՎարդան ստրատելատ զթոռն իւր ի դուռն արքային Պարսից:

Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն՝ մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդոյ նոցա թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշէս որդի Վռամշապիոյ և փոխեալ զանունն, Արտաշիւր կոչելով՝ զաշխարհս հայոց ի նա հաւատայ առանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամս վեց:

ԾԹ

Շինուած Կարնոյ քաղաքին, որկոչի Թէոդուայօլիս:

Անատոլեայ գորավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, և եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր՝ հաճի ի գաւառին Կարնոյ շինել զքաղաքն արգաւանդահող, շատաջուր և բերրի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի ի բացեայ ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երևութիւք. յորում անբաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի ծուոցն միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ եզերը մօրին շամբք և բազմութիւն եղեգանց. և դաշտքն ունին զթանձրութիւն խոտոց և զքաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոս: Եւ լերինքն լի են երէովք կճղակաբաշիւք և որոճայնովք. նա և զանասնոց պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն, համակեալս ի գիրութիւն:

Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկանիստ լերինն գտեալ բազում աղբիւրս ականակիտս և մանունս բղխեալ՝ անդ ետեղագրեաց զքաղաքն. զորով շրջափակեալ խոր փոսի՝ անդնդալիւր հաստատեաց զհիմունս պատուարին. և ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի: Եւ ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև գնաւացռուկս, և առանցս գոգաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ հային լերինն: Սապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևելից և արըմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորածնս: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Աւգոստինն անուանեաց ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յովով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ելից զինու և պահապան գնդիւք զքաղաքն, և անուանեաց Թէոդուայօլիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջերմ դիտեալ աղբերացն՝ յարկս ի վիշատաշ քարանց շինեաց:

Կ

Կրկին անտարանիչ լինել Մեսրոպայ, և եթէ թարգմանչացն ի Բիւզանդիոն:

մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շաղգոմքն անուանին՝ բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբից: Քանզի ոչ որպէս զարուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտացն տայր: Յետ որոյ թողեալ վերակացուս յիւրոց աշակերտացն ի նմին տեղուջ, զՂևոնդ և զԵնովք ի Սպեր, իսկ ի Դերջան գնոցին եպիսկոպոսն զԳինդ, և յԵկեղեաց զԴանան՝ ինքն եկեալ յԱյրարա՝ անցանէ յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Գողթն:

Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երևեալ՝ ի բազումս տարածեցաւ. զոր բնաբարձ արարեալ երանելոյն հանդերձօզնականութեամբ հօրաբարոյի Գտայ որդւոյ Շաբիթայ, իշխան գաւառին, տեղեկանայր ևս, եթէ չարեացն վարդապետք նախագոյնք ի Բաղասականն են կողմանս: Ուր երթեալ զբազումս յուղղութիւն ածէ, և զսակաւսն անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ: Հաւատալով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսին, որում Մուշեղն կոչէին՝ ինքն դառնայ զԳարդմանայ ձորովն. զի և ի նմա լուաւ լինել ի նոցին ընկերաց աղանդոյն. զորս գտեալ՝ ածէ և զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերոստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանաց, որում անուն էր Խուրս: Հրաւիրի անտի ի բղեշխէն Գուգարացւոց Աշուշայէ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիւր ծշխանութիւնն ի գաւառ Տաշրաց. ուր երթեալ՝ լաւագոյնս

վարդապետեաց և հաստատագոյնս քան զամենայն աշակերտեալսն առ որով ժամանակաւ Արծիւ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց:

Ապա եկեալ և առեալ Մեսրոպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս, զՅովսէփ և զմիւս ընկեր նմին ի կողք գեղջէ, որում անուն Եզնիկ կոչէր՝ առաքեն ի Միջագետս ի քաղաքն Եղեսիայ. զի որ միանգամ գտցին անդ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց՝ թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցեն փութով, զի յետ այնր ի Բիւզանդիոն առաքեսցին ի նոյն գործ: Որոց ընկալեալ զիրապուրական թուղթս սուտակասպասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստին մեծն Սահակ և Մեսրոպ զայլս առաքել ի Բիւզանդիոք. վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց՝ նոյն ընդ նոյն չուեալ գնացին ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. և քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեմբ՝ ձեռնարկեցին ի թարգմանել և ի գրել: Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեաց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղևոնդ և Կորիւն կարդային՝ յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա ի Բիւզանդիոն: Ապա ելանեն անդր Յովհան և Արծան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ. որոց յուլաբար ուղևորեալ և ծուլաբար ղեգերեալք՝ պատաղեցան ի Կեսրիայ: Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացոց:

ԿԱ

Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղև:

Ընդ այն ժամանակս եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդացոց անարժանաբար ամբարշտն Նեստոր, և հրէական իմացմանց հետևեալ՝ հայիոյեաց զամենասուրբ կոյսն՝ մարդածին լինել և ոչ աստուածածին: Քանզի ծնեալն ի նմանէ առեալ սկիզբն՝ այլ որդի ասէր շնորհօք ի Մարիամայ, և այլ որդի ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս. որպէս զի լինել երկուս որդիս, որով Երրորդութիւնն չորրորդութիւն լինի: Վասն որոյ ժողովեալ սրբոց հարցն յԱսիա ի ծովահայեացն Եփեսոսս գրաւորական վերծանութեամբ, Կելեստինոս Հռոմայ, Կիւրղոս Աղեքսանդրի, Յորնադիոս Երուսաղեմի, Յովհաննէս Անտիոքայ, Մեմնոն Եփեսոսի, Պաւղոս Հեմետու, Թէոդոտիոս Անկիրիայ, և այլք բազումք, համանգամայն երկերիւր հարք, նզովեալ զՆեստոր՝ խոստովանեցին մի որդի Աստուծոյ զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, և աստուածածին զմենասուրբ կոյս Մարիամ:

Եւ Վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնժամ ժողովի մեծն Սահակ և Մեսրոպ՝ գրեն առ նոսա Կիւղեր Աղեքսանդրացի և Պրոկղոս Կոստանդնուպօլիս և Ակակ Մելիտինեայ եպիսկոպոսք, զգուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարափառացն աշակերտաց առեալ զգիրսն Թէոդոսի Մամուեստացոյ, զվարդապետին Նեստորի, և զաշակերտին Թէոդոի՝ գնացին յաշխարհն Հայոց: Ապա եկեալ թարգմանիչն մեր, զորոց զանուանսն յիշատակեցաք յառաջագոյն՝ գտնի զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի, վեց սահմանեալ կանոնաւ, և զստոյգ օրինակս Գրոց:

Ձոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդրեծ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանզի անգէտք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան:

ԿԲ

Ի վաւերացեալսն, յինքն եւ ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու:

Յարահետևողք իմաստասիրացն և վերահայեցողք չափաբերապէս մակագրութեանց՝ զաստեղս ի լուսոյն ասեն ընծուիլ, և զլուսին արեգակամբ ուռճացեալ, և զբոլոր արեգակն յարփայինն երկնէ. հիկէն արփույն հեղեալ զծագումն յեքկաքանչիւր

գօտիսն, և զանցնիւ գօտիսն ի ձեռն արեգական ընծուի՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի: Օրինակ իմն, այսպէս և մեք յաւիտախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի չառագայթից հոգևոր հարցն, ըստ հարաւային. մասանցն պարայածեալք՝ յեղեսացոց հասանէաք քաղաք. թեթևակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ՝ անցաք ի սուրբ տեղիս երկրպագել, ի մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացոց հրահանգս:

Եւ այնպիսեալ սաղապաչեմիւ մտաք յեգիպտոս, յաշխարհն համբաւատենք, յանչափից հրաժարեալ ի ցրտոյ և ի տօթոյ, ի հեղեղաց և յերաշտից, գեղեցկունն մասին երկրի զդիրն ունելով, ամեագան պտղովք առլցեալ, և անձեռագործ պարսպեալ Նեղոսիւ. որ ոչ պահապանութիւն միայն, այլ և կերակուր նմա բաւական մատուցանել բնաւորեաց յինքենէ, և առոգմամբ տէր գոլ պատահեաց ի չորութեան և խոնաւոյ՝ առ երկրին գործաւորութիւն. և զանեղսն ի նմա դիւրածել գետոյն բերիւք՝ հանգիտակ կղզւոյ առատագիւտս առնէ, շորջ պարունակելով և ընդ ամենայն հոսելով երկոտոսանից վտակաց: Յորում բարեյարմար մեծն Աղեքսանդրայ է շինեալ քաղաք բարեժամանակ ի մէջ ծովուն, և ձեռագործ լիճ կառուցեալ. յորոց օդոցն քաղցրախառնութիւն փչեցեալ, որ ի լճէն բեկանք արծակին ի ծովն, և որք ի ծովէքն մօտի ելոյ որ ելանեն ստէպ ստէպ սղոխք օդոյ, անօսրունք այն որ ի ծովէն, և թանձրունք որ ի լճեն. որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ:

սորա առաջի այժմ ոչ քնցեալ նստի Պղոտենիոս հինգակատար գագաթամբն, զանսպառ աշխարհի պատելով, այլ Մարկոս աւետարանական քարոզութեմբն. և ոչ վիշապագին դիւցազնակաց գերեզմանք, այլ սրբոց վայելչանան վկայարանք: Եւ ոչ ի քսան և հինգ Տուբի՝ տօնի աղճատանք, զբեռնաբարծս պսակելով գրաստ, և պաշտօմ տանել լորատուաց, և աթերաց առնել բաշխումն, այլ ի մետասան նորին Տուբի՝ յայտնութեանն Տեառն կատարի տօն, գյաղթող նահատակս գովել, և օտարաց առնել ընդունելութիւն և յաղքատս տուրս: Եւ ոչ զոհել չար դիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի արիւնն մատուցանել. պատարագ, և ոչ խնդրել հրաման պատասխանոյ ի սանդարամետէն Պրոդէիադայ, այլ ուսանել զգօրութիւնս պէսպէս իմաստից ի նորն Պղատոնէ, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ, և ոչ անկատար վարժմամբ ի յանգ ելեալ արուեստից՝ ինքնացայ:

Նաւել յԵլլադայ կամելով՝ յիտալիա բռնութեամբ անկաք հողմոց և ողջունեալ ի հանգիստ սրբոց Պետրոսի և Պողոսի, և ոչ բազում և Հռովմայեցոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս: Եւ ի կատարել ձմերայնոյն՝ դէմ եղեալ ի Բիւզանդիոն ելանել, փափագելով մերոց հայրենեացն:

ԿԳ

Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց ի խորհուրդ կորդտեան անձանց:

Բայց թագաւորն հայոց Արտաշրի անհուն սկսաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև տաղտկանալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն: Որոց եկեալ առ մեծն Սահակ՝ զբողոք բարձին, հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց, չարախօսել առ արքային Պարսից, և ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց, և պարսիկ ածել ունող աշխարհիս: Այլ նա ասէ. «Ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս անօթալեաց, և բազում անգամ յանդիմանեալ՝ ուրացաւ: Եւ արդ՝ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչև զելս իրացն խորհել մարթասցուք կայսերբն Յունաց Թէոդոսիւ, և ոչ անօրինաց մատնել ի ծաղր և յայպանումն»:

Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ իւրեանց զնա առնել: Այլ նա ասէ. «Ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխորս, և ոչ պատեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ գահավէժ առնել: Ջի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի՝ փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն. այլ հեթանոսաց, յառաւել կարծանումն՝ ոչ առնեմ յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի մատաներ դազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի դրոշմեալ է աւագանաւն, թէպէտ և անառակ է պոռնիկ է, այլ

քրիստոնեայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգով. գեղխ է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Եւ զիա՞րդ լինիցի այդ, փախանակել զիմ ախտացեալ ոչխարն ընդ առողջ գազանին, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»:

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ. իբրև թէ խաբկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատաստեցուցէ՝ ասեն ամենեքեան. «Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ՝ թագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսզուք՝ և քեզ չքահանայանալ ,եզ»: Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, հանդեժ Սուրմակաւ ոմամբ Արծկէացի փառամով երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաժրէ, և զմեծէն Սահակայ՝ զՅունօք զլեալ խորհրդովն:

ԿԴ

Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, եւ անարգելոյ աթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն:

յայնժամ արքային Պարսից Վռամայ կոչեցեալ ի դուռն զթագաւորն հայոց զԱրտաշիր և զմեծն Սահակ, և խնդրէին ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշրէ. և նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի: Ապա հրամայէ հազարապետին Արեաց, որ էր Սուրենեան Պահլաւ, զի հաւանեցուցէ զնա խրատու սիրելութեան, որպէս զազգային: Եւ նորա անկեալ ի բանս հրապութեանաց, ասելով. «Ձի արիւն իմ ես և հարազատութիւն՝ զբարին քո խորհելով ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեցիս ընդ նախարարսդ՝ մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից. և զթոռն քո զՎարդան կարգեսցէ ի վերայ Հայոց զուզահաւասար թագաւորին և համապառի»: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. «Ձիա՞րդ վասն սնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէ՞ր ձեր այդպիսի յօժարութիւն՝ ընկենուլ զԱրտաշիր. զի ես զնորա ապստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, որ նոքա ամբաստանեմն՝ պատուոյ արժանի է ի ձէնջ ըստ ձերում անմաքասէր օրինացդ. թէպէտ մերումն դատապարտի. բայց սակայն յինէն ինչ էք լսելոց ամենևին»:

Ապա զայրացեալ Վռամայ, ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, և ոչ դնելով ունկն Արտաշիրի՝ յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն, առաւել ևս յոյժ աղտեղութեան բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր խոստացեալ նմա նախարարացն թշնամանակամացն և ոտխասիրացն վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ: Մինչև հրամայեաց Վռամ առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշրէ, և անդրէն արգելուլ զնա, և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, և տալ փոխանակ նորա յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն: Եւ մեծապարզև զնախարարսն արձակեաց պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրաշապուհ:

Բայց Սուրամայ ոչ աւելի տևելի քան զմի ամ՝ ի նոցին իսկ նախարացն հալածեցաւ յաթոռոյն. որ ապա զիւրոյ գաւառին զԲանունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եզիտ ունել ազգաւ: Իսկ նախարարքն մեր խնդրէին ի Վռամայ այլ աթոռակալ. և ետ նոցա զԲրքիշոյ ոմն ասորի: Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս տնկալուչս, անժուժաբար և աւելորդօք և յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց ամս երիս: Որում ոչ կարացեալ տանել նախարարացն՝ դարձեալ աղաչեցին զՎռամ փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա. և կիսոցն ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ:

ԿԵ

Արձակումն ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շամուելաւ աթոռակալաւ:

Որպէս ասացաք՝ յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց՝ յերկաքանչիւրոցն առաքեցին խնդրել աթոռակալ յարքայէն Պարսից. Վաչէ Արծրունեաց տէր և Հմայեալ

Աշոցաց տէր՝ զոր ոք և արքայ կամեսցի. իսկ Մանչ Ապահունեաց տէր և Սպանդարատ Արշարունեաց տէր՝ զմեծն Սահակ. նա և զօրավարին Յունաց Անատոլեայ ի Կարնոյ զՀաւուկ ի Կուկայառճոյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաչոյ ունել յիրում բաժնին՝ տացէ զնա մասինն Յունաց: Յղեցին և բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեան Մեսրոպաւ և բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս դքահանայն Տիրուկ, զորդի Մովսիսկան ի Ջարիշատէ Կանանդայ: Կասն որոյ հաւանեալ Կռամայ՝ ղերկաքանչիւրոց կատարեաց զխնդիրս, տուեալ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ոմն ասորի, Շամուէլ անուն, զի լիցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ և հակառակաթոռ. և գործ նմա զատուցանէ զընկերել մարգպանին, կալ ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց և դատաստանաց և այլ աշխարհական կարգաց: Եւ զմեծն Սահակ արծակեալ թողու ի նա զեօղս սակաւս ի նորին տանէ, զի նստցի միայն յինքեան վիճակի, իշխանութիւն ունելով միայն վարկապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեն զայնոցիկ՝ զորոց և Շամուէլն յանձն առնուցու:

Բայց յանձակելն զնա յանդիման իւր արարեալ ի բազմակոյտ ատենին. ասէ. «Երդմնեցուցանեմ զքեզ ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ի շառայութեն մերում, և ոչ խորիել իրս ապստամբութեան՝ պատրել ի մոլար հաւատակցութիւնն Յունաց, և լինել պատշառ կորստեան ի մէնջ Հայոց աշխարհին, փոխել զբարերարութիւնն մեր ի չարութիւն»: Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նազելի զինքն կազմեալ ի բենասացութեան ձևի՝ համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն ևս ձայնի սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն, և զապերախտն ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւն նոցա յանդիմանելով, զդառնութիւն խորհրդոց և զգործս չարչարս. յարելով ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայիոյութեանցն արտաճառեցելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով զպաշտամունս, կատարեաց ի հրաշալի աստուածաբնութիւն, ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, և ոչ բովանդակ զբանին պայծառութիւն անհաւատիցն արկանել առաջի յայպանումն, որպէս զմարգարիտ խողից ի կոխումն. այլ այնչափ կայծակնաճաճանջ ցուցեալ, որով զազաղացան մոգուցն լեզուք. և հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն, և ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պարսից՝ յակչիռս կալով սականջնել. մինչև հրամայեաց Կռամ արծաթ բազում տալ նմա՝ իբրև քաջաբանի և ուժգնաստրի առն համարձակախօսի առաջի այնքանոյ թագաւորի:

Այլ նորա ոչ առեալ՝ ասէ ցհամազգին իւր զՍուրենեանն Պահլաւ. «արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու հաւանեցուցես զնա՝ տալ ինձ զերկուսս զայս միայն. զգահ նախարչարցն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշրէ վարեցան մինչև ցայձմ՝ նորին օրինակաւ հրամայեսցէ և առ յապայ, զի մարգպանք պարսիկք մի կարացեն ծանուցումն սակս այնր առնելով ինչ զերագանցօրէն՝ փոփոխել ըստ կամաց իւրեաց: Եւ միւս՝ զի դարձուցէ զտուն ազգականին իմոյ և քոյ, զմանկանն Գագաւոնի զորդւոյն Հրահատոյ, թէ և ոչ յիրում ետեղ, զԱրշակունին յաչաղելով անուն, գէթ ի կարգ ընկեցեալ՝ ընդ այլ նախարարս թուեսցի, յորում ետեղ ինքն կամեսցի, որպէս համազն նորա Կամսարականն, կամ զԱմատունին թափեալ ի հարցն գահուէ և յառաջամասինն պատուոյ ի ստորնակայինն, և կամ գրեթէ որպէս զարքունի զործակալութիւն նմա հաւատասցէ և նորուն զաւակաց համանմանակի ընտանութեամբ, մինչև Աստուած քաղցրացցի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորի: Արդ՝ ջանասցիս դու թովելով զօրէն համոզակեր թովչի»:

Այնմ լսող եղեալ Կռամայ՝ հրամայէ զամենայնն կատարել. և դարձեալ հաստատելով զթոռն նորա զՎարդան ստրատելատն ի տէրութիւն իւրոյ ազգին Մամիկոնից՝ արծակէ ի Հայս:

Բայց թէ ասիցէ ոք, պարտ է մեզ զասացեալսն մեծին Սահակայ ի Պարսից հրապարակախօսութեանն գրել՝ զիտասցէ, զի ոչ յունեթէ ի լսելիսս մեր հասեալ է

բովանդակն ճշմարտութեամբ, և ոչ մէք ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք: Ջի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց, և գերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապել բանից, զի քո կամքդ կատարեսցին, և ես չողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց. մարդ զքեզ վարկանելով, կարեկցութեմբ մեզ հաւասարեալ, և ոչ որպէս քեթողքն ասեն, մերձագաւակք և մօտասերք. գոլ և նոյնասերմանք աստուածոց՝ իշխաք:

ԿԶ

Գործք Շամուելի անարժան հոմիշխանին մեծին Սահակայ:

Եկեալ Շամուելի՝ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն, հետևեալ վարուցն Բրքիշոյի, և առաւել ևս ազահութեանն մասամբ. զի նա զվարձանեալ եպիսկոպոսացն միայն յափշտակոաց զվիճակ, այլ սա և զկենդանեացն. քանզի և փոխանորդ մեռելոցն ոչ տայր թոյլ ձեռնադրել մեծին Սահակայ, և զկենդանեացն դոյզն ինչ գտեալ պատճառս խափանամն հարկացն արքունի՝ հալածականս առնէր, յինքն կորզելով զամենեցուն տունս: Վասն որոյ ատեցեալ ի բնաւ եպիսկոպոսացն՝ արհամարհեալ լինէր. զի թէ և բիրապատիկ չարիս ի նմանէ կրէին՝ ոչ երբէք տեսանէին զնա, բայց ի սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ և մեծացոյց իսկ զվիչակն, արքունի հրամանաւ հանեալ զբազմաց՝ նմա հաւատայր: Ընդ որ նախանձեալ և այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպրհեցան զնոյն առնել, խնդրելով ի Պարսից արքայէն օգնականութեամբ իւրաքնչիւր իշխանաց:

Այլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկաց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խաչսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով ի Բագրևանդ գաւառի, ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց լոյս յերկնից ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ արքայ և զբոլոր Հայս:

Բայց Շամուել կեցեալ ամս հինգ՝ մեռանի ի մերում աշխարհիս: Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն՝ չոգան առ մեծն Սահակ, և զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն. և ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զտեսիլն, որ յառաջ քան զբազում ժամանակս երևութեացաւ նմա ի քում ապագայիցն յայտնութիւնք: Ջոր լուեալ նախարարոցն և գւտացեալ, թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն՝ յարտասուս հարեալ, աւաղեալով զինքեանս ըստ Աւետարանին բանի, թէ Հարկ է գալ գայթակղութեանն, բայց վայ այնոցիկ, ընդ ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւնն՝ ետուն նմա:

ԿԷ

Փոխումն յաշխարհէ մեծին սահակայ եւ Մեսրոպայ երանելոյ:

Ջքսան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, թողլով զտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն՝ իսկ և իսկ ընդ թագաւորելն դիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մծբնին, հրամայելով զնդին Ատրպատականի ի մեր աշխարհս ելանել. որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ Բազնացն աւանի:

Յայնժամ հասեալ մեծին Սահակայ հիւանդութիւն մահու. և առեալ զնա աշակերտացն՝ տարան ի գիւղն որ կոչի Բլուր. որպէս թէ ի վայր և յընտանեգոյն և ի գերծ տեղի մատուցեալ ի զօրացն Պարսից կտտողաց զնոսա: Ուր և եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս յիսուն և մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջոյ Խոսրովայ արքայի Հայոց մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի, յելս ամսոյ նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն: Որ մահկանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն. և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի պակասութեան իրիք մասն ի ծերութենէն եղանիլ, և ոչ յախտից առնդունել: Ջորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել

բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ հօրն դրուատից. այլ զի մի յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն:

Բայց զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւազապետին նորին Երեմիայի հանդերձ աշակերտակցօքն և տիկնաւն Մամիկոնենից, նորին նուաւ, որում անուն էր Ղատրիկ, կին Վարդանայ ստրատելատի՝ տարեալ հանգուցին յիւրեանց գիւղն յԱշտիշատ, որ է ի գաւառին Տարօն: Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւորաց սպուղէից ի գաւառս իւրաքանչիւր՝ շինեցին վանորայս, ժողովեալ եղբարս:

Եւ զկին վեց ամսոց անցելոց կատարման սրբոյ Սահակայ, յերեքտասանն մեհեկանի և երանելին Մեսրոպ յաշխարհէ փոխեցաւ ի Վաղարշապատ քաղաքի, գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առ ի նորա վասն տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւական և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ պայծառ, գործքովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցահաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ:

Այլ վասն զի զբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ են բաւական ասել՝ ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս: Որպէս լուայ ի բազմաց և ի հաւատի արանց, եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ աղօտ նշան խաչի ի վերայ տանն, ուր երանելին զհոգին աւանդեաց. ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ էանց ծագումն, կան ակաւուց տեսանելի, այլ ամենայնբազմութեանն. մինչև յոլովից մկրտել յանհաւատից: Յայնժամ լեալ աղմուկ շփոթ յամբոխութեանն, բաժանեալ յերիս գունդս, վասն հանգուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին և նախ քան զմահն կրթեալ ի մեռելութիւն: Կէսքն ասէին տանել ի բնագաւառն իւր ի Տարօն, և ոմանք ի նախ աշակերտեալն Գողթն, և այլքն անդրէն ի նմին ի Վաղարշապատ քաղաքի ի սրբոցն դիրս: Բայց յաղթութեաց քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ. վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհաազարապետութիւն աշխարհիս հայոց. որոյ բարձեալ՝ տարաւ զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր գիւղն Օշական: Եւ նոյն տեսիլ լուսեղէն խաչին ի վերայ դագաղացն երթայր յանդիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչև ի հանգիստ զնա փոխեցին Վահան և Թաթիկ նորին արբանեակ. և ապա նշանն աներևոյթ լինէր: Իսկ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն ետեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտն Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ, ի Խողոցիմ գեղջէ:

ԿԸ

Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի:

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, ամրատացաւ անկարգութիւն. դրդուեսաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն:

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեգարդութենէ բեմին, ի քաջէն գրկեալ ի հովուէ և ի հովուակցէ: Ոչ ևս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարուջ և ոչ ի ջուրս հանգստեան սնեալ, և ոչ ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով ի գայլոց, այլ ցրուեալ անապատաց և գահավիժութեանց:

Երանի՛ առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսաւիրին, և հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախիռութեամբ զամուսնութիւն պահելով, որպէս

ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց: Դարձեալ մինչ երբեմն ոմն սեղէխաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստոյ՝ և հարսնոյ ոչ աղտեղացար. թէպէտ և բռնութիւնն զփեսայն ի բաց վարեաց, որդւոցն բարձրացելոց անարգելով զծնողն, համայն և խորթոցն ըստ արժանեացն զօտար հայրն և զեկամուտ յօրայն. սակայն դու և ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորիցն ցուցեր. զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ հովուակցան, ոչ որպէս տայգերբ, այլ որպէս նոյնագաւակ զուգահարբ, զմանկունսն փայլփայեցեր: Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն դարձի, լուծեալ ի մարմնոյս ընկերան և գործակցան:

Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել, և յԱբրահամեանն հանգչել ի զոգս, և զհրեշտակացն տեսանել զպարաւորութիւնս: Բայց անհոգոյ դու այրութեամբ, և եղկելիք մեք՝ որ զրկեալք ենք ի հայրենի վերակացութենէն: Ջի ոչ որպէս ի հնումն ժողովուրդն այն, այլ առաւել մերս է թշուառութիւն: Վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, և Յեսու ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն Աւետեաց: Ռոբովամ մերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն, և փոխանորդեաց որդին Նաբատայ. և զայրն Աստուծոյ ծխեաց ոչ սռիւծ, այլ կատարումն ժամանակի: Եղիա համբարձաւ, և Եղիսէ է ոչ մնաց կրկին ոգւով ածանել զՅէու. այլ Ազայել հրաւիրեցաւ ի կոտորել զԻսրայէլ: Ի գերութիւն վարեցաւ Սեղեկիայ, և Ջօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւնս: Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատաթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերամ զմեզ շորջ պաշարէ, և Մակաբէ ոչ փրկէ: Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերամ:

Աւա՛ղ զրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս, ո՞րպէս զախտս հանդուրժեցից բերել. զիա՞րդ զմիտս իմ և զլեզուս պնդեցից, և հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն և սննդեանն: Քանզի ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքեալով աճեցուցանել: Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային զդարձ, և պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիս և կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել, անվեհեր երագութեմբ կրթեալք, և առագաստի ասել երգս, – արդ փոխանակ խրախճանութեանն ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմ. ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն:

Այսպիսեաւ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՞ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս և ահաւորութիւն առ թիւրս. ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն. ո՞ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբանեկաց. ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յոյսն հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցանող: Կորեա՛ւ ժողովողն, թագեա՛ւ նաւահանգիստն, ելի՛ք օգնականն, լռեա՛ց ձայնն յորդորեցուցիչ:

Ո՞վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն. ո՞վ ուրախացի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս. ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս: Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեան հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիւ քակտեալք և քայքայեալք՝ յոլովս փոփոխեն վարդապետս և բազում զիրս, որպէս ասաց ոմն ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, և չար օրինակ անձանց գրեն զայն՝ զծիծաղելն զմեօք և զարհամարհելն իբրև զնհաստատնովք, և որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով, և զմեզ սփոփեսցէ զովելով, և չափ դնիցէ բանի և լռութեան:

Ջմտաւ զայսոսիկ ածելով՝ հառաչումն յիս ի ներոս ընթանայ և արտօսը, և կամեցուցանէ բարբառել բան տխրական և սգաւոր: Եւ ոչ զիտեմ, եթէ զհարդ

յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զով արտասուցից. զի՞քն իմ մանուկ և թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթարն, զազգաւ ի բաց ընկեցիկն, և նախ քան զմահուն մեռելութիւն անփառութեամբ յաթոռոյն ի վայր կործանեալ, եթէ զիս ինքն, զի վերացաւ ի գլխոյս փարթամացուցիչ պսակն գեղեցիկ և կենցաղօգուտ. զիա՞յր իմ և զքահանայապետ, զմիտսն վսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէրն և յարմարէր, և զերասանակս ի բուռն առեալ՝ ուղղէր զգէմսն և սանձահարէր զլեզուս օտարածայնս, եթէ զիս, թափուր ի Հոգւոյն մնացեալս խանդից և ցանկանեալ. զծնօղն իմ, աղբիւր վարդապետական, զարդարութեանն ոռոգող, և հեղհեղաւ զամբարշտութիւն արտաքս սահմանելով, եթէ զիս, երաշտացեալ և թարշամեալ պասքութեամբ արբուցմանց խրատու. զաշխարհիս եկե՞ալ աղէտս, եթէ զապագայիցն ակնկալութիւն:

Ո՞վ մեզ յայտոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրտմութեանս, և օգնեսցէ ախտակցելով ասիցս, կամ յարձանս փորագրել: Ջարթիր Երեմիաս, զարթիր և ողբա հանդերձ մարգարէանալով որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս ենք. զուշակեա գյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Ջաքարիս Ջաքարիաս յիւրայէլին:

Վարդապետք տխմարք և ինքնահաճնք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ. արժաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով. ոսկեսէրք, նախանձոտք, թողեալ զհեզութիւն, յորում Աստուած բնակէ, և գայլք եղեալ՝ զհրեանց հօտս զիշատելով:

Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք:

Վիճակաւորք հպարտք, դատարկակացք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց:

Աշակերտք հեղձք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք:

Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ:

Ջօրականք անարիք, սնապարծք, զինատեսցք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, զինարբուք, յուզակուք, համաբարոյք աւազակաց:

Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծիք, կծծիք, ժլատք, ազահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք:

Դատաւորք տմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք: Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամօթոյ:

Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրևայոյզ, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բքարարք, խորշակաբերք, ախտահաւաքք, ամպք հրընկէցեք, կարկտածուք. անձրևք անժամանակք և անախտանք. աղք դառնաշունչք, եղեննարկուք. ջրոց առաւելուլն անօգուտ և նուազելն անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք պղտոց և անաչելութիւնք կենսանեաց, այլ սասանմունք և դղրդմունք: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց:

Ձի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս. վերակացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք. և թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս: Հէնք եկեալ անհատք և յոլովից կողմանց. գերփումն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց. կապումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց. յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք ռամկաց. առումն քաղաքք և քանդումն ամրոցաց. ւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց. սովքանբաւք և

հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք. աստուածապաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն գեհեմի:

Յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած, և զամենեսեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ. և նմա փառք յամենայն եղականացս ամէն:

ԱՒԱՐՏԵՑԱՆ ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ՝ՑԱՆԿ ԵԼԱՆԵԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ